

HAK-İŞ ULUSLARARASI EMEK VE TOPLUM DERGİSİ
HAK-İŞ International Journal Of Labour And Society

Cilt: 13, Yıl: 13, Sayı: 36
2024/2

HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi
HAK-İŞ International Journal of Labour and Society

Cilt: 13, Yıl: 13, Sayı: 36 / 2024 (2) /ISSN: 2147-3668/E-ISSN:2587-103X

Sahibi / Owner

HAK-İŞ Konfederasyonu Adına

Mahmut Arslan

Genel Başkan

Editör / Editor

Prof. Dr. Cengiz ANIK, *Marmara Üniversitesi, İstanbul, Türkiye*

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Responsible Editor

Av. Hamdi Abdullah Koçoğlu

Bu Sayının Dil Editörü / Language Editor of This Issue

Kürşat Yörükoğlu, Ant Akademi

Yayın Türü: Dört Aylık, Ulusal Süreli Yayın

Yayın Dili: Türkçe-İngilizce

Baskı: Semih Ofset Matbaa San. Tic. Ltd. Şti.

Sertifika No: 40581

Baskı/Yayın Tarihi: 23 Ağustos 2024/**Printed in:** 23 August 2024

DergiPark: <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/hakisderg/>

Web: www.hakisemekvetoplum.org.tr

Dergi Yönetim Merkezi

HAK-İŞ Konfederasyonu

Tunus Caddesi No: 37 Kavaklıdere/06680 Ankara

Tel: +90 312 417 80 02 Faks: +90 312 425 05 52

W: www.hakis.org.tr

E-mail: hakis@hakis.org.tr

HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi, yılda üç sayı yayımlanan hakemli bir dergidir.

Yayımlanan yazıların sorumluluğu yazarına aittir. Yazıların tüm hakları dergiye aittir. HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi, EBSCO, ASOS (Akademia Sosyal Bilimler İndeksi), SOBIAD, IDEALONLINE ve ARASTIRMAX Bilimsel Yayın İndeksi tarafından taranmaktadır.

*

HAK-İŞ International Journal of Labour and Society is a refereed journal which is published three times a year. The responsibility of published articles belongs to the authors. The rights of the published articles belong to the journal. HAK-İŞ International Journal of Labour and Society is searched through EBSCO, ASOS (Akademia Social Sciences Index), SOBIAD IDEALONLINE and ARASTIRMAX.

YAYIN DANIŞMA KURULU

- Abdulkadir Şenkal**, Kocaeli Üniversitesi, Kocaeli, Türkiye
Abdurrahman Kurt, Bursa Uludağ Üniversitesi, Bursa, Türkiye
Adem Çaylak, Kocaeli Üniversitesi, Kocaeli, Türkiye
Adem Esen, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye
Adem Sözüer, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye
Ahmet Sarıtaş, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara, Türkiye
Alaattin Karaca, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla, Türkiye
Ali Cengiz Köseoğlu, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara, Türkiye
Ali Kerem İngeç, Marmara Üniversitesi, İstanbul, Türkiye
Ali Şafak, Polis Akademisi, Ankara, Türkiye
Aşkın Keşer, Uludağ Üniversitesi, Bursa, Türkiye
Banu Uçkan Hekimler, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, Türkiye
Bronisław Sitek, Varşova SWPS Sosyal Bilimler Üniversitesi, Varşova, Polonya
Bilal Kemikli, Bursa Uludağ Üniversitesi, Bursa, Türkiye
Bünyamin Bacak, Çanakkale 18 Mart Üniversitesi, Çanakkale, Türkiye
Cavit Demiral, Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale, Türkiye
Ekrem Erdem, Erciyes Üniversitesi, Kayseri, Türkiye
Elvettin Akman, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta, Türkiye
Erdinç Yazıcı, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara, Türkiye
Ergin Ergül, Ankara Medipol Üniversitesi, Ankara, Türkiye
Ergün Yıldırım, Sebhattin Zaim Üniversitesi, İstanbul, Türkiye
Ertuğrul Karakaya, Ankara Yıldırım Beyazıt, Ankara, Türkiye
Fatma Seniha Nühket Hotar, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, Türkiye
Gonca Bayraktar Durgun, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara, Türkiye
Haluk Alkan, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye
Ieva Deviatnikovaitė, Mykolas Romeris Üniversitesi, Vilnius, Litvanya
Iwona Barbara Florek, Euroregional Ekonomi Üniversitesi, Józefów, Polonya
İbrahim Aydınlı, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Ankara, Türkiye
İdiris Demirel, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Ağrı, Türkiye
Jakub Szczerbowski, Varşova SWPS Sosyal Bilimler Üniversitesi, Varşova, Polonya
Jana Volochova, Kosice Pavol Jozef Safarik Üniversitesi, Koşice, Slovak Republic
Jolanta Bieliauskaitė, Avrupa Beşeri Bilimler Üniversitesi, Vilnius, Lithuania
Kamil Güngör, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyon, Türkiye
Konuralp Koz, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara, Türkiye
Kürşat Tutar, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara, Türkiye
Levent Şahin, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye
Lucia Rozova, Köseice Pavol Jozef Safarik Üniversitesi, Koşice, Slovakia Republic
Maciej Rzewuski, Olsztyn Warmia ve Mazury Üniversitesi, Olsztyn, Polonya
Magdalena Rzewuska, Olsztyn Warmia ve Mazury Üniversitesi, Olsztyn, Polonya
Magdalena Sitek, Euroregional Ekonomi Üniversitesi, Józefów, Polonya
Mehmet Karataş, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya, Türkiye
Mehmet Mithat Üner, Atılım Üniversitesi, Ankara, Türkiye
Mete Gündoğan, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara, Türkiye
Murat Ali Yülek, Ostim Teknik Üniversitesi, Ankara, Türkiye
Musa Kazım Arıcan, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Ankara, Türkiye
Mustafa Aykaç, Marmara Üniversitesi, İstanbul, Türkiye
Mustafa Öztürk, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta, Türkiye
Mustafa Yıldırım, Akdeniz Üniversitesi, Antalya, Türkiye
Naci Bostancı, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara, Türkiye
Natalija Valavičienė, Avrupa Beşeri Bilimler Üniversitesi, Vilnius, Lithuania
Necmi İlhan, Gazi Üniversitesi, Ankara, Türkiye
Nergis Dama, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara, Türkiye
Paweł Sitek, Warszawa Ekonomi ve İnsan Bilimleri Üniversitesi, Warszawa, Polonya
Oğuz Göksu, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara, Türkiye
Ramazan Yelken, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara, Türkiye
Salih Torun, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir, Türkiye
Sebastian Bentkowski, Olsztyn Warmia ve Mazury Üniversitesi, Olsztyn, Polonya
Süleyman Kızıltoprak, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya, Türkiye
Şenol Durgun, Gelişim Üniversitesi, İstanbul, Türkiye
Şükrü Karatepe, Cumhurbaşkanlığı, Ankara, Türkiye
Veysel Bozkurt, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye
Yağın Çetinkaya, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul, Türkiye
Yavuz Atar, Cumhurbaşkanlığı, Ankara, Türkiye
Yılmaz Yeşil, Gazi Üniversitesi, Ankara, Türkiye
Yunus Taş, Yalova Üniversitesi, Yalova, Türkiye
Yücel Uyanık, Hacı Bayram Üniversitesi, Ankara, Türkiye
Zeynep Karahan Uslu, Çankaya Üniversitesi, Ankara, Türkiye

YAYIN İLKELERİ

- Çalışma hayatının önemli kurumlarından biri olan **HAK-İŞ Konfederasyonu** tarafından yayımlanan **HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi**, gelen makalelerin herşeyden önce bilimsel yeterlilik kriterlerine uygun hazırlanmış olup olmadığına bakar.
- **HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi** aynı zamanda, hazırlanan makalelerde çalışma hayatı alanında faaliyet yürüten kurumlara ilişkin görüşlerin objektif olarak yansıtılmasına büyük önem vermektedir.
- **HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi**, disiplinlerarası bir yaklaşımla çalışma hayatı, toplum, siyaset, ekonomi ve sosyal politika kavramlarını merkez alarak hazırlanan çalışmaların yer aldığı hakemli bir dergidir. Dergi **dört aylık** olmak üzere yılda üç (3) kez yayımlanır.
- **HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi**'nin yayım dili Türkçe'dir. Bununla birlikte, yaygın kullanıma sahip dillerde yazılmış makaleler de kabul edilir. Bu makaleler orijinal biçimleriyle ya da Türkçe'ye çevrilerek kullanılır.
- Dergide yayımlanan yazıların daha önce hiçbir yayın organında yayımlanmamış, ilk defa **HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi**'nde yayımlanıyor olması gerekmektedir. Daha önce bilimsel bir toplantıda sunulmuş olan bildiriler, bu durumun belirtilmesi şartıyla kabul edilebilir. İlk yayımlandığı tarihten itibaren asgarî 25 yıl geçmiş olan; önem ve etki bakımından klasik metin olarak değerlendirilebilecek yazı ve çeviriler, daha önce yayımlanmamış olmaları kuralının istisnasını oluşturur. Bu tür metinlere daha önce yayımlanıp yayımlanmamış olmalarına bakılmaksızın **HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi**'nde yer verilebilir. Buna ilaveten, dergide, kitap eleştirileri de yayımlanabilmektedir.
- **HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi**'nde yayımlanan yazıların fikrî sorumluluğu yazarlarına aittir. Yayım için kabul edilen metinlerin, fizikî ve elektronik ortamda, tam metin olarak yayımlanmak da dâhil olmak üzere, tüm yayım hakları **HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi**'ne aittir. Kullanılan çizim, fotoğraf ve görsel malzemelerin hakları da **HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi**'ne ve anlaşmalı olarak da çizer ve fotoğrafçılarına aittir.

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

vii • Takdim / Preface

xi • Editörden / Editorial

201 • Ergin Ergül

İbn Haldun'un İktisadi Umran Biliminde Emek

Labor In the Ibn Khaldun's Science of Economic Umran

230 • Ekrem Erdem

İslam'da Helal Kazancın Zorunluluğu, Kutsallığı ve Şüpheli İşlemlere Karşı Hassasiyet: İlgili Ayetler ve Hadisler Üzerinden İktisadi Bir Değerlendirme

The Necessity, Sanctity of Halal Earnings in Islam and Sensitivity Against Suspicious Transactions: An Economic Evaluation on Related Verses and Hadiths

265 • Ayşe Meral Uzun, Sibel Mehter Aykın

Değişen Dünyada Sosyal Refah Devletinin Engelli/Dezavantajlı Gruplara Yaklaşımı

The Approach of The Social Welfare State to Disabled/Disadvantaged Groups in The Changing World

287 • Serkan Kırıkçı

Bilgi Ekonomisi ve Bilgi İşçileri

Knowledge Economy and Knowledge Workers

305 • Yolcu Aldırmaz

Türkiye'de Sanayi İstihdam Profillerinin Mekânsal Örüntüsü

Spatial Pattern of Industrial Employment Profiles in Turkey

TAKDİM

Uluslararası EMEK ve TOPLUM dergisinin 36.ncı sayısını okurlarımıza sunuyoruz. EMEĞİN EVRENSEL GÜCÜ Hak İş Konfederasyonu, ulusal ve uluslararası standartlarda akademik dergi çıkarmanın haklı gururunu yaşamaktadır. Uluslararası EMEK ve TOPLUM Dergisi; nitelikli akademik eserleri okurlarıyla buluşturduğu gibi, ilim iltifata tabidir özdeyişine istinaden, akademik emekleri hak ettiği iltifatla buluşturmaktadır.

EMEK, bize göre, herhangi bir emekçi kuruluşu olduğumuz için önemli sayılmaz. Hak İş Konfederasyonu, işçilerin teşekkül ettirdiği herhangi bir işçi sendikaları konfederasyonu değildir. Emek bizim için para kazanmaya, geçim sağlamaya yönelik sarf edilen ve piyasada alışverişlere konu olan, ticareti yapılan maddi bir ürün de değildir. Hak İş Konfederasyonu'na göre EMEK; bir dünya görüşü, makro perspektif, bir bakış açısıdır.

Hak İş Konfederasyonu, elbette emeğin hakkını almak, alınan hakları korumak ve kazanımları daha da ilerletip, geliştirmek, pekiştirmek için çaba sarf eden bir emekçi organizasyonudur. Hak İş Konfederasyonu, çalışma hayatının günü birlik sorunlarıyla birlikte; çalışma ekonomisi, sosyal politika, endüstriyel ilişkiler, işletme ve yönetim, iş hukuku ve çalışma ahlakı gibi akademik alanlara dair akademik sorunsallara da özgün çözümler ve modeller öngörmektedir. Siyasal ve sosyo - kültürel sorunlarla birlikte, uluslararası ilişkilere dair görüş ve önerilerini de kamuoyu ve ilgililere sunmaktadır. Taşeronluk, vergi adaleti, kuraklık ve içme-kullanma suyu sorunu, şehir içi ulaşımda görevli şoförlerin mesleki sorunları, özelleştirme, regülasyon ve deregülasyon gibi spesifik konularda en yetkin öneri ve önlem planlamaları ihtiva eden raporlar tanzim edip, ilgili ve yetkililerin ihtimamına sunmaktadır. Hak İş Konfederasyonu, kurulduğu günden beri, çalışanların ve işçilerin gündel sorunlarıyla ilgili kamusal alandaki eylem ve girişimleriyle ne denli ses çıkarmış; ülkemiz, bölgemiz ve küremizin muhtaç ve mağdurlarının feryatlarını ulusal ve uluslararası platformlarda ne denli seslendirmiş ise akademik alanda da o denli nitelikli akademik eserler ortaya koymaktadır.

Bütün bunlarla yetinmiyoruz. Emek ile ilgili dünya görüşümüzü, bakış açımızı ortaya koymaya çalışarak faaliyetlerimizi taçlandırmak istiyoruz. Soru şudur: "Dünyaya parası olanın gözüyle mi bakalım. Emeğini insanlığın emrine, faydalı ürünlerin, eserlerin üretimine sunanların gözüyle mi bakalım?"

Bu sorunun cevabını sermaye ile emeği ayırıştırmakta, iki üretim faktörünü hasım kutuplar olarak saflaştırmakta asla aramıyoruz., “Sermaye emeği tahakküm altında tutuyor, bu hakimiyetten emekçileri kurtarmak için savaşalım” argümanına müstenit provokasyonlardan bu soruyu öncelikle arındırmak istiyoruz. Bize göre bu argüman, hasım yaratmaya matuf bir polemikten ibarettir. Bu tür polemikler “emekten mi, sermayeden mi yanasın?” saflarını kişilere dayatmakta ve insanın insana kin ve hınç beslemesine neden olmaktadır. Kin ve hınç her zaman olduğu gibi insanın gözüne ve bilhassa gönlüne perde indirmekte, makul ve mantıklı düşünme yetisini kadük bırakmakta, bilincini silikleştirmektedir. Bu Takdim yazımızda emeğin tarifine dair sağlıklı bir tetkikat ve tedrisat yapmak istiyoruz.

“EMEK ne demek” sorusunun cevabını; “parası olanın” argüman ve doktrinlerinde değil, “rızkınızı emeğinizle edinin” düsturunda arıyoruz. Düsturumuzu, palyatif polemiklerden arındırılmış bir sendikal mantığın üzerine yerleştirmek istiyoruz. Dolayısıyla, “işçi sendikaları para zaviyesinden değil, emek zaviyesinden insanlığın sorunlarına bakmalı” güzergahını kendimize tarif ve tayin etmiş oluyoruz, akademik camianın tartışmasına açıyoruz.

Yol işaretlerimizin bizi ulaştırdığı birinci durak, ilk moment şudur:

Para (tüm menkul değerleri ve bankalardaki rakamları tecessüm ettiren anlamında), insan tarafından yaratılmış, yapay, farazi ve spekülatif bir değerdir. Herhangi bir kağıt parçasına veya rakama “değerli” denildiği için para değerlidir. Bugünkü değeri şu kadar olur, birkaç saat veya gün sonra, tamamen keyfi olarak ya çok daha düşük ya da çok daha yüksek maddi değer kazanır. Yani paranın bizzatı kendisinde hiçbir değer yoktur. Para; taş, toprak, bitki, hayvan gibi özünde hiçbir değer barındırmaz, gizlemez ve para, belirli bir insan emeği ile gün yüzüne çıkartılması gereken bir kıymet ihtiva etmez. İnsanlar paraya keyfi olarak ne kadar değer yüklerse para o kadar değer kazanır. Bundan dolayıdır ki para, bugünün insanı için, dünkü insanların totemlerinden, putlarından daha fazla bir anlam taşımaz.

Anlam taşımamasının nedeni, paranın emeğe ihtiyaç duymamasından kaynaklanmaktadır. Para, insan emeğine ihtiyaç duyan bir öze sahip olmadığı için; taş, toprak gibi özünde değer barındıran bir potansiyele sahip değildir.

İnsan emeği, dünyevi nimetlerin özünde potansiyel olarak var olan gizli değerleri gün yüzüne çıkarttığı için değerlidir ve insanın değerli bir varlık sayılması, emeğinin bu değerinden kaynaklanmaktadır. Hammadde veya doğal haliyle insanlığın hiçbir işine yaramıyor gibi görünen tabiatın nimetlerini insan, emeği ile insanlığın en çok yararlandığı ürünler, eserler haline getirmektedir. Doğal her

madde, insan emeği sayesinde mamul maddeye dönüşmekte ve mamul haliyle manevi ve zamanın icaplarına göre maddi bir değer kazanmaktadır. Yani toprakta alelade bir bitki olarak yeşeren buğday başağı, insanın emekleri sayesinde ekmek haline gelmektedir ve ekmek, dün ne kadar insanlık için manevi değer taşıyorsa bugün de aynı manevi değeri taşımaktadır ama zamanın icaplarına ve mekanın ihtiyaçlarına göre farklı maddi değerlerle alınıp satılmaktadır.

Hak İş Konfederasyonu, kurulduğunda, “ibadet on, dokuzu emektir” inancı gereği, ÖNCE EMEK-ÖNCE İNSAN şiarıyla yola çıkmış, tüm faaliyetlerini ve çalışmalarını, “insanın en şerefli insanlara hizmet edendir” ilkesiyle renklendirmiştir. Sözü ettiğimiz ÖNCE EMEK-ÖNCE İNSAN şiarı, tabiattaki yaratılmış tüm canlı ve cansız varlıklarla insan varlığının uyumlu bir bütünlük arz ettiğini ifade etmektedir ve emek görüşümüz bu şiarın üzerine bina edilmektedir.

Bu dengeyi, modern insanlara ilan eden Kızılderili Reisi Seattle'dır. Atasözü olarak yerleşmiş aforizma şudur: “SON IRMAK KURULDUĞUNDA, SON AĞAÇ YOK OLDUĞUNDA, SON BALIK TUTULDUĞUNDA; BEYAZ ADAM, PARANIN YENMEYEN BİR ŞEY OLDUĞUNU ANLAYACAK”.

Hikayeyi teyiden tescil ederek, Takdim yazımıza nokta koyalım:

1854 yılında ABD Başkanı Franklin Pierce, Kızılderililerin toprağını parayla satın almak ister. Topraklarının büyük bir bölümü zaten beyazlar tarafından zorla ellerinden alınmış olan Duwarmish Kızılderililerinin Reisi Seattle, cevap olarak aşağıdaki satırlarda özeti sunulan mektubu ABD başkanına gönderir:

“Washington'daki Büyük Şef topraklarımızı satın almak istediğini bildiren sözünü göndermiş!.. Büyük Şef aynı zamanda dostluk ve iyi niyet sözlerini de göndermiş!.. Bu çok nazik bir davranış... Çünkü karşılık olarak bizim dostluğumuza hiç gereksinimi yok. Çünkü iyi biliyoruz ki, eğer topraklarımızı satmazsak, beyaz adam silahlarla gelip onu elimizden gene alır.

Ama biz bazı şeyleri anlamıyoruz.

Gökyüzünü, toprağı, kayaların ısısını, nasıl olur da alıp satabilirsiniz? Eğer biz havanın tazeliğine ve suların pırıltılarına zaten sahip değilsek, siz onları nasıl satın alabilirsiniz? Biz bunları belki de vahşi olduğumuz için anlamıyoruz!.. Bu dünyanın her parçası benim insanlarım için kutsaldır. Her parlayan çam iğnesi, bütün o kumsallar ve sahiller, karanlık ormanlardaki sis, havada vızıldıyor uçuşan her bir böcek, halkımızın anılarında kutsaldır. Ağaçların gövdelerinden sızan sular, Kızılderili'nin anılarını taşır. Dereler ve nehirlere akan pırıltılı sular, atalarımızın kanıdır. Suyun mırıltısı, babalarımızın babalarının sesidir.

Kızılderili her zaman, ilerleyen beyaz adamın önünde geri çekilmiştir. O sadece geceleri bir hırsız gibi gelip, topraktan ihtiyacı olanı alıp giden bir yabancıdır. Aldıklarının kendinden parçalar olduğunun bilincinde değildir. Dünya onun anası değil düşmanıdır. Onu yendikçe ilerlemeye devam eder. Ve yolunda giderken babalarının mezarını geride bırakır. Buna da hiç aldırmaz. Dünyayı çocuklarından uzaklaştırır. Buna da aldırmaz. Beyaz adam, gökyüzüne, satın alınabilen veya yağma edilebilen bir mal gibi davranıyor. Aldığı nefes, beyaz adamın dikkatini çekmiyor. Beyaz adam, öleli uzun günler olmuş ve kötü kokuyla uyuşmuş gibi. Onun bu iştahı ve hırsı bir gün dünyayı yiyip bitirecek ve geriye sadece çorak bir çöl bırakacak.

Bizim yollarımız farklı.

İnsan eğer bir kuşun yalnız başına ağlayışını, su birikintisi etrafında tartışan kurbağaların seslerini dinleyemezse, yaşamın ne anlamı kalır? Bir Kızılderili, su birikintisi üzerine vuran rüzgârın yumuşak sesini, yağmurun temizliğini, çam kokulu rüzgârı her şeye yeğler. Hayvanlar, ağaçlar, insanlar, hepsi aynı nefesi, aynı havayı paylaşır..

Kızılderililer sizin yollarınızı, sizin adetlerinizi anlamaz.

Çayırlarda çürüyen binlerce bufalo gördüm!.. Beyaz adamın, geçerken dumanlı demir attan vurup bıraktığı ve ne amaçla öldürdüğünü hala anlayamadığım binlerce bufalo. Ben vahşiyim ve dumanlı demir atın bufalodan nasıl önemli olabileceğini anlayamıyorum!.. Ve biz vahşi olduğumuzdan, bufaloyu yalnız aç kalmamak için öldürürüz. Ayaklar altındaki topraklar büyük babalarımızın külleridir. Dünya anamızdır. Dünyaya ne kötülük olursa, oğullarına da aynı kötülük olur. Eğer insanlar yere tükürürlerse, kendi yüzlerine tükürürler. ...

Bu dünyada, son Kızılderili de yok olduğu zaman, yalnızca çayırlar üzerinde bulut gibi hareket eden bir anı kalacaktır. Bu kıyılar, bu ormanlar halkımın ruhunu koruyacaktır. Çünkü onlar bu dünyayı yeni doğan bir çocuk anasının yürek atışını nasıl severse, öyle severler..."

Duwarmish Kızılderililerinin Reisi Seattle

Uluslararası EMEK ve TOPLUM dergisine emek veren arkadaşlarımızın başarılarının devamını dileyerek, yazımızı noktalar iken; yazılılarıyla katkı sağlayan, hakem ve danışma kurulu üyesi olarak destek veren akademisyenlerimizi tebrik eder, çalışmalarımızın hayırlara vesile olmasını temenni ederim.

Mahmut Arslan

Genel Başkan

EDİTÖRDEN

Hak İş Konfederasyonu bilimsel faaliyetlerinin kurumsallaşmış yayın organı Uluslararası EMEK ve TOPLUM dergisi 2024 yılı ikinci sayısını dopdolu bir muhteva ile okurlarına sunmaktadır. Uluslararası EMEK VE TOPLUM dergisi endüstriyel ilişkiler ve çalışma hayatının yanı sıra ilgi alanını emek ve toplumla ilgili her alana yayarak yayın hayatını sürdürmektedir.

Uluslararası EMEK VE TOPLUM Dergisi, Hak İş Konfederasyonu Hak İş Akademisi Akademik kurul üyesi değerli hocalarımızın katkılarıyla etkinliğini ve akademik niteliğini daha da yükseltmektedir. Her sayımızda, alanındaki en yetkin bilim insanları olan akademi kurul üyelerimizin eserleriyle, danışma kurulu üyesi ve hakem olarak sağladıkları katkılarıyla Uluslararası EMEK VE TOPLUM Dergisi daha da zenginleşmekte, etki faktörü artmaktadır.

Kurul üyemiz ve kıymetli bilim insanı Ergin Ergül tarafından kaleme alınan “İbn Haldun’un İktisadi Ümran Biliminde Emek” isimli makale, emeğin yerini ve önemini gözler önüne seren İbn Haldun’un, günümüzü nasıl aydınlattığını göstermektedir. Mal ve hizmetlerin üretilmesini sağlayan emeğin değerinin insanın değeriyle eş anlamlı olduğunu modern dünyaya İbn Haldun’un miras bıraktığı vurgulanarak, ekonomik refah ve adil paylaşım ile medeni bir toplumun teşekkülünde İbn Haldun’a bugün daha fazla ihtiyacımız olduğuna dikkat çekilmektedir.

Kurul üyemiz ve kıymetli bilim insanı Ekrem Erdem, “İslam’da Helal Kazancın Zorunluluğu, Kutsallığı ve Şüpheli İşlemlere Karşı Hassasiyet: İlgili Ayetler ve Hadisler Üzerinden İktisadi Bir Değerlendirme” isimli makalesi ile önümüze aydınlık bir güzergah koymaktadır. Helal-meşru kazanç, helal-meşru tüketimin temelidir ilkesinden hareketle; tembellik yapıp kazanç faaliyetinden kaçınarak başkasına muhtaç olarak onurunu zedelemenin de aşırı kazanç hırsıyla aceleci ve meşru olmayan kazanç yollarına yönelmenin de ahlaki ve İslami sonuçlarını ortaya koymaktadır. Rızkının meşruluğu ya da helal oluşunun el emeğine; alın terine, göz nuruna, el işine, yani kişinin emeğine bağlı olduğunun vurgulandığı makalede; finansal piyasalarda ortaya çıkan baş döndürücü yeniliklere tamah ederek, el emeğine ve alın terine dayanmayan, kolay ve aşırı para kazanma yollarına yönelmenin dini ve ahlaki sakıncaları dile getirilmektedir. Makalenin sonucunda; Müslümanların ister zirai, sınai veya hizmet sektörlerinde kendi hesabına iş yapsınlar isterse ücret mu-

kabili çalışınlar; faiz, garar (belirsizlik), meysir (kumar, spekülasyon), asimetrik bilgi (bilinmezlik) halleri gibi durumlarla liyakatsizlik, tavassut ve kaytarmacılık gibi yollarla kazançlarını meşru-ahlaki standartların dışına çıkarmamaya azami dikkat etmeleri gerektiği tavsiye edilmektedir.

“Değişen Dünyada Sosyal Refah Devletinin Engelli/Dezavantajlı Gruplara Yaklaşımı” isimli, Ayşe Meral Uzun, Sibel Mehter Aykın tarafından hazırlanan makalede, kırılğan olan kesimler için kalıcı ve sürdürülebilir bir yaşam şartları oluşturulmasının insani bir vazife olması gerektiği belirtilmekte ve refah devleti anlayışlarının buna yönelik evrimleştiğine değinilmektedir. Toplumun üretime ve istihdama daha fazla katılmasını sağlamanın da refah devleti anlayışlarının kapsamında yer aldığı ifade edilen makalede, engelli kişiler ve hastalar gibi özel grupların sürekli bakımını ve korunmasını gerektiren tedbirlerin, artık, refah devletlerinin rutinleri arasına girdiğine dikkat çekilmektedir.

“Bilgi Ekonomisi ve Bilgi İşçileri” isimli makale Serkan Kırıkçı tarafından kaleme alınmıştır. Makalede, bilgi ekonomisi ve dijital teknoloji ile bu gelişmelerin yarattığı bilgi işçiliği adı verilen istihdam tarzı incelenmektedir. Bilgi ve iletişim teknolojilerinin sunduğu fırsatlar kadar, yol açacağı eşitsizliklerin ve bilgiye erişim sorunlarının çözümlerinin bugünden önlemlerinin alınması gerektiğine dikkat çekilmektedir.

Yolcu Aldırmaz’ın makalesinin ismi “Türkiye’de Sanayi İstihdam Profillerinin Mekânsal Örüntüsü”dür. Araştırmanın bulgularına göre Ankara çok daha eğitimli personeli istihdam eder iken imalat birimlerinin ağırlık kazandığı işyerlerinde niteliksiz işgücünün istihdamı öne çıkmaktadır. Makalede, “nitelikli işgücünün öne çıktığı yerlerde sermaye yoğun sektörlerin geliştiği ve katma değeri yüksek ürünlerin üretildiği bir sanayileşme süreci” gözlemlenmektedir.

Okurlarımıza ve akademik camianın ilgili ve ihtimamına Uluslararası EMEK VE TOPLUM Dergimizin yılın ikinci ve 36.ncı sayısını sunar, emeği geçen yazar, hakem, yayın ve danışma kurulu ile mesai arkadaşlarımıza teşekkür ederim.

Prof. Dr. Cengiz Anık

Editör

İbn Haldun'un İktisadi Umran Biliminde Emek

Ergin Ergül¹

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-6974-6594

Öz

İbn Haldun, 14. yüzyılda yaşamış ve görüşleri modern sosyal bilimler alanında çeşitli akademik çalışmalara konu olmuş ve olmaya devam eden evrensel düzeyde tanınmış bir Müslüman düşünür ve sosyal bilimcidir. Onun en tanınmış eseri olan Mukaddime, sosyoloji, tarih, devlet teorisi, hukuk ve siyaset biliminin yanı sıra modern ekonominin temel kavram ve ilkeleri üzerine değerlendirme ve analizleriyle de araştırmacıların ilgisini çekmektedir. İbn Haldun'un Mukaddime'ye konu yaparak yeni bir bilim dalı olarak sunduğu Umran Bilimi (Toplum ve Medeniyet Bilimi), eserin Batı dillerine ilk çevirisinden itibaren içerdiği ekonomik konular nedeniyle de ilgi uyandırmıştır. Onun emek, değer, fiyatlar, piyasa, vergilendirme alanlarındaki teorileri hala büyük bir güncellik taşımaktadır. İbn Haldun'un bu bağlamdaki görüşleri, genel umran biliminin bir dalı olarak "İktisadi Umran" kavramsallaştırmasını hak eden bir yoğunluk arz etmektedir. Bu makale, düşünürün İktisadi Umran'ında emeğin yerini ve önemini, bu konudaki düşüncelerinin kendisinden sonra gelen ve modern ekonominin gelişimine katkılarıyla bilinen düşünürlerin teorileriyle yakınlığını incelemeyi amaçlamaktadır. İbn Haldun, emek kavramını tanımlamış, emeğin üretim ve ekonomik değer yaratmadaki rolünü vurgulamış ve iş bölümünün toplumsal refah ve ekonomik gelişme üzerindeki etkisini önceden fark etmiştir. Ayrıca, nüfus artışı ile üretim ve ekonomik büyüme arasındaki dinamik ilişkiyi ele alarak, modern ekonomi teorilerinde önemli bir yer tutan kavramları öngörmüştür. Çalışmada, Mukaddimedeki görüşleri ve ilgili literatür ışığında İbn Haldun'un emek ile geçim yolları, kâr, sermaye, işgücü, işbölümü, ekonomik kalkınma gibi bununla bağlantılı konular üzerine düşünceleri, kendinden sonra gelen William Petty, John Locke, Adam Smith, Karl Marx ve David Ricardo gibi Batılı düşünürlerin görüşleriyle karşılaştırılarak ele alınmakta, böylece İbn Haldun'un toplum ve medeniyet teorisinin ekonomi boyutu ve bu kapsamda emeğin işlev ve önemini vurgulama konusundaki öncü rolü ortaya konulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *İbn Haldun, Mukaddime, Umran, Ekonomi, Emek, İşbölümü.*

¹ Prof.Dr. Ankara Medipol Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Ankara, Türkiye, ergin.ergul@ankamedipol.edu.tr

Labor In the Ibn Khaldun's Science of Economic Umran

Abstract

Ibn Khaldun was a 14th-century Muslim thinker and social scientist who is universally recognized for his insights that continue to be the subject of various academic studies in the field of modern social sciences. His most famous work, the *Muqaddimah*, explores sociology, history, political theory, law, and also critically evaluates the foundational concepts and principles of modern economy, attracting researchers' attention. The science of Umran (Science of Society and Civilization), which Ibn Khaldun introduced in the *Muqaddimah* as a new discipline, has garnered interest since its first translation into Western languages due to the economic topics it addresses. His theories on labor, value, prices, market, and taxation remain highly relevant today. Ibn Khaldun's views in this context merit the conceptualization of "Economic Umran" as a branch of the general science of Umran. This article aims to examine the role and significance of labor in Ibn Khaldun's Economic Umran, exploring how his thoughts relate to those of later thinkers known for their contributions to the development of modern economy. Ibn Khaldun defined the concept of labor, emphasized its role in production and economic value creation, and recognized the impact of the division of labor on social welfare and economic development. He also addressed the dynamic relationship between population growth and economic production and growth, anticipating concepts that hold significant places in modern economic theories. The study compares Ibn Khaldun's thoughts on labor, livelihoods, profit, capital, labor force, division of labor, and economic development in the *Muqaddimah* with the views of Western thinkers like William Petty, John Locke, Adam Smith, Karl Marx, and David Ricardo, thereby highlighting Ibn Khaldun's pioneering role in emphasizing the function and importance of labor within the framework of his theory of society and civilization.

Keywords: Ibn Khaldun, *Muqaddimah*, Umran, Economy, Labor, Division of Labor.

Giriş

Tunus'ta doğan ve Fas, Cezayir, Endülüs, Mısır ve Ortadoğu coğrafyasında hayatını geçiren İbn Haldun (1332-1406), İslam medeniyetinin olduğu kadar evrensel ölçekte uyandırdığı ilgiyle insanlığın en önemli tarihçi ve sosyal teorisyenlerinden biridir. En ünlü eseri, genellikle Evrensel Tarih olarak da adlandırılan Kitab'ül İber adlı eserinin "Giriş" bölümü olan "Mukaddime"dir (Ergül, 2018, s.2).

Mukaddime, İbn Haldun'u bir vakanüvisten ziyade bir sosyolog ve iktisatçı olarak ortaya çıkaran ilkeler ve modellere yoğunlaşmasından dolayı evrensel tarih kitabının geri kalanından daha meşhur bir eser haline gelmiştir (Alrefai and Brun, 1994, s.77). Bu olağanüstü eser, sıradışı bir zekâyâya sahip birinin, kendi zamanının neredeyse tüm bilimlerini kapsayacak şekilde düşünebilme yeteneği ile kaleme aldığı, ansiklopedik ve muazzam bir fikri çalışmadır (Marouni, 2017, s.101).

O, kendisinin, bizzat kurucusu olduğunu vurguladığı "Umran İlmi" (Toplum ve Medeniyet Bilimi) adlı yeni bir bilim dalını konu ettiğini belirttiği bu eserde, tarih felsefesi, sosyoloji, hukuk, ekonomi ve siyaset bilimi gibi birçok disiplini kapsayan geniş bir yelpazede teoriler geliştirmiştir. Düşünür, tarihsel olayları ve toplumları, coğrafi, ekonomik, sosyal, siyasi, dini ve ideolojik faktörlerin etkisi altında şekillenen dinamik süreçler olarak incelemiştir.

Düşünür, Mukaddime'de² toplumsal, siyasi ve ekonomik alanlarda gözlemlediği bir dizi evrensel olguyu kavramsallaştırmış ve bu kavramları eserinde tutarlı bir şekilde kullanmada büyük bir özen ve titizlik göstermiştir. Mukaddimeyi inceleyen yorumcuların çoğunluğu düşünürün yaşadığı dönemin hâkim bilim anlayışının aksine toplumsal yaşamdaki olguları gözleme ve analiz metodunun şaşırtıcı bir modernlik ve özgünlük içerdiğin ve ulaştığı sonuçların kendisinden sonra gelen birçok tanınmış Batılı düşünürü öncelediği hususunda hemfikirdirler (Ergül, 2021, s.4-5).

Emek hem ekonomik hem de sosyolojik perspektiflerden, insan topluluklarının gelişimi ve refahı üzerinde derin etkileri olan temel bir

² Çalışmamızda Mukaddime'den yapılan alıntıların çevirileri, özellikle aşağıdaki İngilizce çeviri ile Fransızca ve Türkçedeki Türkçe en son çeviriler dikkate alınarak Arapça baskıdan tarafımızdan yapılmıştır. Karşılaştırma için metin içinde Arapça metin ile Türkçe çeviriye referans verilmiştir. Bunlar şunlardır: İbn Haldun (2001), Mukaddime İbn Haldun, Hazırlayan Ahmed Zagbi, Daru'l-Erkam, Beirut; İbn Haldun (2021). Mukaddime, Evrensel tarih ve Toplum Bilimlerine Giriş, çev. Cemal Aydın, İstanbul: Timaş Yayınları;

İngilizce ve Fransızca çeviriler ise şunlardır: İbn Khalldûn (2015). The Muqaddimah, An Introduction to History, Edited by N. J. Dawood, Translated by Franz Rosenthal, Introduction by Bruce B. Lawrence, New Jersey: Princeton University Press ; İbn Khaldun (2002). Le Livre des Exemples, I, Autobiographie, Muqaddima, Texte traduit, Présenté et Annoté par Abdesselam Cheddadi, Paris: Gallimard.

kavramdır. Tarihin farklı dönemlerinde ve farklı coğrafyalarda yaşamış düşünürlerin eserlerinde, emeğin rolü ve önemine dair görüşlere rastlanabilmektedir. Ancak bu görüşleri tutarlı bir teori olarak ortaya koyan düşünürler Batı'da ancak 17. yüzyıl düşünürleri William Petty (1623-1687) ve John Locke' dan (1632-1704) itibaren başlayacaktır.

Çalışma, İbn Haldun'un "İktisadi Umran" biliminde emeğin yerini ve önemini incelerken, bu konudaki düşüncelerinin kendisinden sonra gelen ve modern ekonominin gelişimine katkıda bulunan düşünürlerin teorileriyle olan yakın ilişkisini de ortaya koymayı amaçlamaktadır. İbn Haldun, emek kavramını detaylı bir şekilde tanımlamış ve emeğin üretim ile ekonomik değer yaratmadaki kritik rolünü vurgulamıştır. Bunun yanı sıra, iş bölümünün toplumsal refah ve ekonomik gelişme üzerindeki etkilerini de önceden öngörmüştür. Nüfus artışı ile üretim ve ekonomik büyüme arasındaki dinamik ilişkiyi irdeleyerek, modern ekonomi teorilerinde önemli bir yer tutan kavramları da dile getirmişti.

Çalışmada, İbn Haldun'un "Mukaddime" adlı eserinin değişik bölümlerine serpiştirilmiş görüşleri ve ilgili literatür ışığında, emek ile bunun geçim yolları, sermaye, işgücü, işbölümü ve ekonomik kalkınma gibi bağlantılı konular üzerindeki düşünceleri ele alınmaktadır. Bu kapsamda, İbn Haldun'un görüşleri kendisinden sonra gelen Batılı düşünürler, örneğin William Petty, John Locke, Adam Smith, Karl Marx ve David Ricardo gibi isimlerin teorileriyle karşılaştırılmaktadır. Böylece, İbn Haldun'un ekonomi düşüncesi ve toplum ile medeniyetin ortaya çıkışı, gelişimi ve gerilemesi açısından emeğin rolü konusundaki çalışmalar açısından öncü rolü açıkça ortaya konulmaktadır.

İbn Haldun, emeğin ekonomik değer yaratmadaki önemini vurgularken, emeğin sadece bireysel çıkarlar doğrultusunda değil, toplumsal refahın artırılması için de ne denli kritik bir rol oynadığını göstermiştir. İş bölümünün toplumsal yapıyı nasıl şekillendirdiğini ve ekonomik gelişmeyi nasıl tetiklediğini ayrıntılı bir şekilde analiz eden düşünür, modern ekonominin temel taşlarını önceden sezinlemiş bir düşünür olarak dikkat çekmektedir.

Çalışmada, esas olarak İbn Haldun'un İktisadi Umran biliminde emek konusuna yaklaşımını ele almayı amaçladığımızdan, onun geniş bir yelpazeye dayanan ekonomik görüşlerine, emek kavramıyla ilgisi ölçüsünde temas etmekle yetinilmiştir.

1.Emek Kavramı

"Emek," ekonomi, sosyoloji ve felsefe gibi disiplinlerde merkezi bir kavramdır ve genellikle bireylerin veya toplulukların, ekonomik değer yaratma sürecinde belirli bir amaca yönelik olarak bulunulan faaliyet, servet üreten fiziksel veya zihinsel çaba olarak tanımlanır (Ekonomi Sözlüğü, 2000,

s.103). Kol gücüne dayanan emeğe kol emeği ya da el emeği; fikir üretmeye, düşünsel eserler vermeye yönelik, kafa gücüne dayalı çabaya da zihin emeği ya da beyin emeği denmektedir (Demir, Acar, 2005, s.126).

İnsanın fitratındaki bir yetenek olan emek, onun yaşamı boyunca farklı düzeylerde ifa ve icra ettiği bir beceridir. Emek, insan varlığının hem kişiliğini ve kimliğini inşa ettiği hem sosyal çevresini etkileyip ondan etkilendiği hem de doğal çevresine uyum sağladığı ve onu dönüştürdüğü olağanüstü bir maharettir (Anık, 2022, s.64).

İnsan bu faaliyeti ya da çabası sırasında emek gücü ya da öteki adıyla iş gücü harcar. Emek ile işgücü farklı kategorilerdir. Emek, önceden düşünülen saptanmış, belirli hedefi olan bir faaliyetken, işgücü insanın çalışma gücünü ifade eder. Başka bir deyişle, insanın potansiyel olarak sahip olduğu ve üretim sürecinde harekete geçirebildiği fiziksel ve entelektüel gücüdür (Ekonomi Sözlüğü, 2000, s.103).

Emek, üretim sürecinin temel unsurlarından biridir ve toplumların ekonomik yapılarını anlamada kritik bir role sahiptir. Üretim faktörü olarak emek, mal ve hizmetlerin üretilmesi için gerekli olan toprak ve sermayeyle birlikte üç temel üretim faktöründen biridir. Çalışanların çabası, becerisi ve zamanı, ekonomik değer yaratma ve toplumların refah seviyesini artırma sürecinde hayati bir faktördür.

Çalışanlar ve işverenler arasındaki etkileşim, emek piyasaları aracılığıyla gerçekleşir. Bu piyasalarda emeğin fiyatı (yani ücretler), arz ve talep mekanizmaları tarafından belirlenir. Emek, sosyal sınıfların oluşumunda ve bireylerin toplumdaki konumlarının belirlenmesinde önemli bir rol oynar. Meslek, ücret düzeyi ve çalışma koşulları, bireylerin sosyal statüsünü ve toplumdaki yerini etkileyebilir. Çalışma koşulları, iş güvenliği, ücretler ve çalışma saatleri gibi konular, emekçilerin yaşam kalitesi ve toplumsal refah üzerinde büyük bir etkiye sahiptir. Bu nedenle, sendikalar ve emek hareketleri, işçi haklarının korunması ve iyileştirilmesi için mücadele etmektedir.

Felsefi açıdan emek, insan doğasının ve özgürlüğünün bir ifadesi olarak görülebilir. Bireyler, emekleri aracılığıyla kendilerini ifade eder ve kendi yaşamlarını şekillendirirler. Dolayısıyla, emek, sadece ekonomik bir değer değil, aynı zamanda sosyal, kültürel ve felsefi boyutları olan karmaşık bir olgudur.

2. İktisadi Umran

Mukaddime'de İbn Haldun, sosyal bilimlerdeki genel metodolojisini ve siyasi iktisat, antropoloji ve sosyoloji teorilerini açıklar. Çalışmaları, İslam düşünce tarihine özgü derinlikler sunarken, aynı zamanda İslami bir bağlamda sosyal bilim çalışmalarının nasıl yürütülebileceğine dair bir örnek teşkil eder. İbn

Haldun'un görüşleri, özellikle on sekizinci yüzyıl Aydınlanma figürleriyle (örneğin Adam Smith -1723-1790) olan benzerlikleri ve (antropolog Ernest Gellner'in (1925-1995) üzerindeki etkisi dâhil) sosyal bilimciler sürekli katkıda bulunması, onun eserlerinin devamlı olarak önemli kalmasını sağlamaktadır (Mentzel, 2020).

İbn Haldun'un "Umran İlmi" olarak nitelendirdiği bilim dalı, muhtevasında teorik bir bütünlük arz eden konular açısından, modern sosyolojiye benzer şekilde, siyasi umran, iktisadi umran, hukuki umran, kır umranı, şehir umranı gibi alt alanlara ayrılabilir. İbn Haldun'un Mukaddimesinin hemen hemen her başlığında, ekonomik işleyişe (emek, ücret, mal ve sermaye gelişimi, üretim, kâr, kazanç, piyasa, fiyat, meta, zanaat, vergi vb.) ve doğrudan ekonomik doktrinlere ilişkin birçok vurgu yapılmıştır (Özaydın, vd., 2021, s.33). Bu vurgular özellikle ekonomik bir "bilgi nesnesinin" sosyal normlar, siyasi, sosyal, kültürel ve dini kurumlar içeren bir sistemde çok disiplinli, yapısal ve kurumsal bir yaklaşımla ele alınmasında gösterdiği başarısında, çok ileri düzeyde ve fazlasıyla öncüdür. Ayrıca talep, spekülasyon (özellikle gayrimenkul), artı değer, enflasyon, döngü gibi önemli kavramlar üzerine dikkate değer fikirler sunmaktadır (Marouni, 2017, s.100).

Aristo (MÖ 384- MÖ 322) için "Polis" yani ülke, etik bir olgu iken İbn Haldun açısından mübadele ile somutlaşan, üretim ve tüketim arasındaki dialektik ilişkide tezahür eden iktisadi bir olgudur. Mukaddime'nin yaklaşık üçte biri de ekonomik sorunlara ayrılmıştır (Mekki, 2017, s.2).

İbn Haldun'un Mukaddime'de yer verdiği ve günümüze kadar canlı kalmayı başarmış ekonomik düşünceleri oldukça çetrefilli bir sürece multidisipliner bir yaklaşımın değerini ortaya koymaktadır. Özel, Gift ve Krislov'un (1991) Adam Smith'in "Ulusların Zenginliği" adlı eserinin bir iktisat klasiği olup olmadığını değerlendirmek için geliştirdikleri altı kriteri kullanarak Mukaddime'nin "sosyoloji klasiği" sıfatının yanı sıra "iktisat klasiği" olarak da nitelendirilebileceğini sonucuna ulaşmaktadır (Özel 2006, s.2).

Hayatı boyunca çeşitli bürokratik, siyasi, adli, diplomatik ve akademik roller üstlenen İbn Haldun'un, İktisadi Umran çerçevesindeki görüşleri modern araştırmacılarca onun modern ekonominin öncüsü ya da babası gibi ifadelerle nitelendirilmesine yol açmıştır (Dilek, Fidan, 2022, s.2).

İbn Haldun, üretim, işbölümü ve üretkenlik konularını; daha geniş bir çerçevede ise iktisadî ilişkilerin toplumsal bağlamını tartışırken, 18. ve 19. yüzyılın sosyolog ve siyasi iktisadçıları kadar, 20. ve 21. yüzyıl iktisat ve işletme gurularına parmak ısırtacak bir kavrayış derinliği göstermektedir. William Petty (1623-1687), Adam Smith (1723-1790), Thomas Robert Malthus (1766-1834), Saint Simon (1760-1825) ve Marx'ın ((1818-1883)

dile getirdiği sayısız fikrin sadece tohumlarını değil; bizzat olgun hallerini İbn Haldun'da bulmak mümkündür. Yine Michael Porter (d.1947) veya Paul Romer (d.1955) gibi modern ekonomistler neredeyse Mukaddime'nin bazı cümlelerini İngilizce tekrar etmektedirler! (Özel, 2006, s.3).

İbn Haldun'un mülkiyetle ilgili anlayışı, kullanım değeri ile mübadele değeri arasındaki belli bir ayrıma dayanır. Bu kavramlar günümüz ekonomi biliminde de geçerlidir. Düşünür arz ve taleple ilgili sorulara ve bunların fiyatlara yansıyış biçimlerine de geniş yer verir; ayrıca bir diğer kuramı geliştirir. Bu kurama göre değer, bir ürünün yapımı için gerekli emek miktarıdır. İbn Haldun bu sorunları uzun uzun tartışacak olan Avrupalı iktisatçılardan çok önce, değerli madenlerin tek başına zenginlik oluşturmaktan uzak bulunduğuna dikkat çekmektedir: Bu madenler kendi başlarına değerli olamayan simgelerden, mübadele araçlarından başka bir şey değildir (Lacoste, 2012, s.179).

Mukaddime'de İktisadi Umran alanındaki görüşlerinde İbn Haldun, arz ve talep ekonomisinden Laffer Eğrisi'ne kadar ekonomik kavramları işlemiştir. Adam Smith ve klasik ekonomistlerden yüzyıllar önce, emek değer teorisini ve aynı zamanda Avusturyalı ekonomistlerin değer in öznelliği üzerine düşüncelerini önceden sezmiştir. Fiyatların nasıl oluştuğuna dair, arz ve talebin işleyişi üzerine detaylı açıklamalar sunmuştur (Mentzel, 2020).

İbn Haldun'un, Mukaddime'de, bir değer teorisi yanında, bir para teorisi ve bir fiyatlar teorisi geliştirdiğini vurgulayan Jean David C. Boulakia'ya göre: Düşünür, Avrupalı düşünürlerden yüzyıllar önce birçok temel ekonomik fikir ve kavramı keşfetmiştir. İş bölümünün önceliğini ve gerekliliğini Smith'in keşfinden önce, emek-değer ilkesini ise Ricardo'dan önce keşfetmiştir. Malthus'tan önce bir nüfus teorisi geliştirmiş ve Keynes'ten önce ekonomide devletin rolü üzerinde ısrar etmiştir. Bundan da öte, İbn Haldun bu kavramları, iktisadi mekanizmaların ekonomik faaliyeti uzun vadeli dalgalanmalara yönlendirdiği kolay anlaşılır bir dinamik sistem inşa etmek için kullanmıştır. Sisteminin tutarlılığı nedeniyle, aynı kavramları kullanarak yapılan ekonomik yapıtlara karşı getirilebilecek eleştiriler burada geçerli değildir (Boulakia, 1971, s.1117).

Düşünürün ekonomiye dair tespitleri ve görüşleri, günümüzde ana akım iktisatta yer alan birçok düşüncenin temelini oluşturmaktadır. Söz konusu düşünceler, çağdaş kavramlar/bakış açısı ile değerlendirilmeye tabi tutulduğunda, günümüz iktisadi problemlere çözüm sağlama noktasında yeterli potansiyele sahip olduğu görülecektir (Özaydın, vd., 2021, s.31).

İbn Haldun ekonomiyi üretim, ticaret ve devlet olarak üç sektöre ayırmaktadır. Bunlarda sırasıyla gelir, kâr ve vergiler elde edilir. Düşünür açısından emek üretiminin temeli olduğu gibi, ticaret ve devletin vergi

gelirlerinin kaynağını oluşturan iktisadi faaliyetler bakımından da belirleyici unsurdur.

İbn Haldun, açıklamalarında toplumların ekonomik özelliklerine öncelik vermektedir. Toplumlar arası farklılıklar da en başta ekonomik faktörlerce belirlenir. Düşünür insanları, meslek sahipleri, çiftçiler, göçebeler gibi bağlı oldukları üretim biçimlerine göre sınıflandırmaktadır. Aynı şekilde, bu insanların yaşam tarzı, büyük ölçüde yaşadıkları yerlerin doğal kaynakları ve iklimi tarafından belirlenir. İbn Haldun, beslenme rejimi, iklim vb. faktörlerin bireyler ve toplumlar üzerindeki etkisi hakkında, özellikle Montesquieu'nün (1689-1755) gelişmeleri de dâhil olmak üzere, modern çağdaş fikirlerin öncüsü olduğunu gösteren görüşler dile getirmektedir (Bouthol, 1930, s. 29).

İbn Haldun, fiyat teorisinde arz ve talep yasasının kapsamlı bir taslağını sunar. Ayrıca, Mukaddime'de üretim maliyeti kavramını net bir şekilde ifade eden bazı bölümler bulunmaktadır. Özellikle Dördüncü Bölümün 12. başlığı, "Şehirlerdeki Fiyatlar" olarak adlandırılmıştır ve bu konuya dair detaylı açıklamalar içermektedir (İbn Haldun, 2001, s.398, İbn Haldun, 2021, s.537).

İbn Haldun'un arz ve talep teorisine göre, sürekli talep edilen şeyler piyasaya sunulur. Bu durum sadece değerleri ve fiyatları değil, aynı zamanda üretim ve tüketimi de etkiler, dolayısıyla toplumu (iş piyasası olarak) da şekillendirir. Bir malın fiyatı uzun süre düşük kalırsa, bu malın üretimine yönelik teşvik azalır ve bu da ekonomik sonuçlara yol açar.

İbn Haldun, üretici ve tüccar arasındaki farkı vurgulayarak, "piyasa" olarak adlandırılan organik yapının kendi aktörlerini nasıl baskı altında tuttuğunu göstermektedir. Piyasanın emek sömürüsüne yol açabileceğine ve bu nedenle çalışanların örgütlenmesi ve korunması gerektiğine işaret etmektedir. Aksi takdirde bireyler arasında kin ve nefret oluşacağını belirtirken, karaborsaya, fahiş fiyatlara, ekonomik usulsüzlüklere ve ahlaksızlıklara karşı tüketicinin siyasi irade ve kanunlar ile korunması gerektiğini açıkça ifade etmektedir (Anık, 2022, s. 297).

3. İktisadi Umran Bağlamında Emek

3.1. "Geçim" Kavramı ve Geçim Yolları

İbn Haldun Evrensel Tarih Kitabı'nın (Kitab-ül İber) planını aktarırken, eseri bir giriş ve üç kitap şeklinde hazırladığını, Girişin, tarih biliminin üstün değerini ele aldığını, ilk kitabın (Girişle birlikte Mukaddime adlı eser), iktidar (mülk), hükümet (sultân), kazanç getiren faaliyetler, geçim yolları (ma'aş), sanatlar ve bilimler ile bu kurumların kökenleri ve sebeplerini içeren toplum ve medeniyete ve onun özelliklerine tahsis edildiğini belirtmektedir. Böylece Mukaddime'nin planından, onun için bir "toplum ve medeniyet" çalışmasının önce siyaset bilimi (iktidar, hükümet) ile başladığı, ardından ekonomi bilimi (geçim yolları) ve ardından sanatlar ve bilimler ile devam ettiği açıkça

görülmektedir. Diğer iki kitap, birinci kitapta geliştirilen kavramsal araçların milletlerin tarihine uygulanmasıdır (Marouni, 2017, s. 86).

İbn Haldun, Mukaddime'nin başlangıcında umran yani toplum ve medeniyetin ortaya çıkışını insanların geçimlerini sağlamak için doğalarında mevcut işbirliğinin mevcudiyetine bağlar: "Umran, toplumsal eğilimlerini tatmin etme, ihtiyaçlarını gidermek amacıyla şehirde yerleşmek veya kırsal bölgelerde konaklamak ve oralarda birlikte hareket etmekten ibarettir. Bunun sebebi, geçimlerini sağlamak için doğalarında işbirliğinin varlığıdır (İbn Haldun, 2001, s.71, İbn Haldun, 2021, s.74).

Mukaddime'nin 5. Bölümü ise "Geçim Kaynakları, Kazançlar, Meslekler ve Bunlarla ilgili Konular" başlığını taşımaktadır. Burada geçen kazanç (kesb) ve geçim (ma'aş) terimleri Birinci Kitabın başlığında yer verdiği temel kavramlar arasındadır: "Birinci Kitap: Genel Toplumsal Yaşamın ve Medeniyetin (Umran) Doğası ve Bunda Görülen Kırsal Yaşam, Şehir Yaşamı, Egemenlik, Kazanç, Geçim, Sanayi, Bilimler ve Benzeri Hususlar ile Bunların Gerekçeleri ve Sebepleri" (İbn Haldun, 2001, s. 66, İbn Haldun, 2021, s.63). Kazanç ve geçim, iktidar, bilim ve sanatlar gibi sosyal yaşamın sonucu ve toplum ve medeniyette ortaya çıkan olgulardır (İbn Haldun, 2001, s. 71, İbn Haldun, 2021, s.73). Beşinci Bölümün ilk konusu "Rızık ve Kazanç Terimlerinin Anlamı; Kazanç İnsan Emeğinin Değerini Temsil eder" başlığını taşımaktadır (İbn Haldun, 2001, s.417, İbn Haldun, 2021, s.563).

Falay'a göre, İbn Haldun'un açıkladığı geçim şekil ve yolları, modern düşünürlerin 'üretim tarzı' diye ifade ettikleri temel yapıya karşılık gelmektedir. İnsan, üretimi bir üretim tarzı içinde gerçekleştirir. İbn Haldun kavramsallaştırmada "göçebelik (kırsal yaşam) ilk üretim tarzıdır; medeniyetin temeli göçebelikten oluşur (Falay, 1978, s.20).

İbn Haldun'da ekonomi devlet ile toplum ve medeniyetin üzerine kurulduğu iki temelden biridir. Diğer temel ise asabiyet yani sosyal güç dayanışmasıdır. Mukaddime'de ekonomik sürecin işleyişi bütün özellikleriyle dikkate alınmakta ve düşünürün ekonomi anlayışı bütün mali kanunları kapsamaktadır (Hassan, 2011, s.235). İbn Haldun asabiyet ve ekonominin (üretim tarzları ve para) kurucu niteliğiyle tutarlı bir şekilde devlet ve medeniyetteki çözülmeyi de ekonomi ve asabiyetteki çözülmeye yol açan olgularla açıklamaktadır.

İbn Haldun'un iktisadi görüşleri, Mukaddime'nin Batı dillerine ilk çeviri olan Slane'nin Fransızca (1863) çevirisinden itibaren yazarların dikkatini çekmiştir. René Maunier'in, 1913 tarihli Fransızca makalesi "14.Yüzyılda Bir Arap Filozofunun Ekonomik Görüşleri: İbn Haldun" başlığını taşımaktadır. Gaston Bouthol (1896-1980) 1930 yılında yayınladığı İbn Haldun, Sosyal Felsefesi isimli tezinin VI. Bölümünü, İbn Haldun'un Genel ve İktisadi Sosyolojisine ayırmıştır. Georges-Henri Bousquet, 1961 yılında

“Mukaddime'nin Sosyolojik ve Ekonomik Metinleri” başlıklı bir notlu çeviri eser hazırlamıştır. Jean David C. Boulakia, 1971 yılında “İbn Haldun adı, ekonomi biliminin babaları arasında yer almalıdır” (Boulakia, 1971, s.1118) sonucuna vardığı “İbn Haldun: Bir Ondördüncü Yüzyıl Ekonomisti” başlıklı önemli bir makale yayınlamıştır.

İbn Haldun, İktisadi Umrandaki geçim (*ma'aş*) kavramını toplum ve medeniyetlerin ekonomik temellerini açıklamak için kullanmıştır. İbn Haldun “geçim”i “umran”ın bir temeli olarak görür. Umran, aynı zamanda insanlara “geçim” sağlamak amacıyla meydana getirilir (Hassen. 2009: 19). Düşünür, geçim yollarına ilişkin açıklamalarında ise emek (*amel*) kavramından hareket etmektedir. Dolayısıyla onun İktisadi Umran bağlamındaki görüşleri, ekonomik faaliyetin merkezine emeği yerleştirmekte ve emeğin değerin yaratılmasında, toplumun ilerlemesi ve piyasa değişim dinamikleri alanlarında rolünün önemini vurgulamaktadır. İbn Haldun, ekonomik değerin temelini emekte yattığını savunarak, işçilik ve becerinin, üretilen malların ve sunulan hizmetlerin değerini belirlemede oynadığı temel rolü ortaya koymuştur. Bu bakış açısıyla, emeğin, ekonomik zenginlik ve toplumsal refahın anahtarı olduğunu vurgulamıştır.

Marouani, İbn Haldun'un ekonomik yaklaşımını yapısal, sistemik ve çok disiplinli olarak nitelendirir ve bu yaklaşımın, İbn Haldun'un ekonomik indirgemeciliğin tuzağına düşmemesini sağladığını belirtir. Marx tarafından eleştirilen “yüzeysel ekonomistler” gibi, sosyal veya ekonomik sistemi ada ekonomisi modelleri veya tarihsel-sosyal bir bağlamdan soyutlanmış soyut bir rasyonellik ile hareket eden neo-klasik anlamda bir “*homo economicus*” yaratmak suretiyle anlamaya çalışmaktan kaçınmıştır. Yazarın belirttiğine göre, bu parçalı ve indirgemeci görüş, ekonominin diğer sosyal bilimlerden bağımsızlaşmasına neden olmuş ve bu durum bugün birçok ekonomist (kurumsalcılar, bilişselciler vb.) tarafından sorgulanmaktadır. İbn Haldun'da tüccar, zanaatkar, çiftçi, bilim insanı vd. genel karakterlerle değil, onları hem birbirlerine hem de özellikle siyasi iktidar ve adalet, ordu, polis, vergilendirme gibi kurumlarla ilişkilendiren (ekonomik ama aynı zamanda hukuki, siyasi ve etik nitelikli) bir ilişkiler ağı içinde tanımlanırlar. İbn Haldun, Althusser (1918-1990) ve Gramsci (1891-1937) anlamında “devletin politik ve ideolojik aygıtları” kavramından çok da uzak değildir (Marouani, 2017, s.83).

3.2. İnsanı Diğer Canlılardan Ayırt Edici Özellik Olarak Emek

İbn Haldun'a göre emek, düşünce, otorite ve toplum ve medeniyet ile birlikte insanı hayvanlardan ayıran dört temel nitelik arasında yer alır. O bunu şöyle açıklar: “İnsan diğer canlılardan şu belirli özellikleriyle ayrılır: Düşüncenin ürünü olan bilim ve sanatlar. Bunlar insanı hem hayvanlardan ayırır; hem de onun bütün canlılara üstünlüğünü sağlar; hakem (rıza)

dayalı) otoriteye ve zora dayalı iktidara ihtiyaç doğurur. Bunlar olmadan insan varlığını devam ettiremez. Bu konuda insan, canlılar arasında tektir. Arılar ve çekirgelerde de böyle bir durumun olduğu söylenmektedir, fakat böcekler, düşünce ve tefekkür yoluyla değil, içgüdüleriyle hareket ederler; geçimini sağlama çabası ve bunu temin etmek için uygun yol ve çareler araması; son olarak umran (toplum ve medeniyet) yani bir şehirde veya yerleşim yerinde birlikte yaşama, toplum hayatından faydalanma, insani ihtiyaçlarını karşılayabilme gerçeğidir. Çünkü varlığını devam ettirebilmek için dayanışma ve işbirliği insanın yaratılışında vardır (İbn Haldun, 2001, s.71; İbn Haldun, 2021, s.74).

İbn Haldun aşağıdaki ifadeleriyle fikir üretmeye, düşünsel eserler vermeye yönelik zihni emek türünü dile getirmektedir: “ İnsan düşüncesi sayesinde hayvanlardan ayrılır, geçim vasıtalarını sağlar, bu hususta hemcinsleri ile işbirliği yapar, Mabuduna ve peygamberlerin onun katından getirdiğine yönelir. Hayvanların tümü ona ve gücüne boyun eğer. Allah düşünce yeteneği sayesinde insanı yaratıklarının çoğundan üstün kılmıştır” (İbn Haldun, 2001, s. 476, İbn Haldun 2021, s.631).

Locke da aynı fikri şöyle vurgulayacaktır: “Dünyayı insanlara ortaklaşa veren Tanrı, onlara aynı zamanda dünyayı, yaşamdan en üst yararı ve rahatlığı sağlayacak biçimde kullanmaya sağlayacak akli (düşünme gücünü) de vermiştir. Yeryüzü ve yeryüzündeki her şey insanlara varlıklarının desteklenmesi ve rahata kavuşturulması için verilmiştir” (Locke, 2012, s.24).

3.3. Toplum ve Medeniyetin Temeli Olarak Emek

İbn Haldun'a göre insan özellikle düşünce gücü ve elinin ürettikleriyle diğer varlıklardan ayrılır. İnsan bu ikisi sayesinde, hemcinsleriyle işbirliği yaparak toplumsal yaşam (*ictimâ*) tesis eder ve “toplum ve medeniyeti” (*umran*) ortaya çıkartır. Düşünür, insanın “toplumsal yaşam” sürdürmesinin zorunlu oluşunu ekonomik ve savunma ihtiyaçları üzerinden temellendirir. Her iki ihtiyacın giderilmesinde insan emeği temel faktördür: “Allah insanı yaratmış besinsiz yaşamını ve varlığını devam ettirmesi mümkün olmayacak bir biçime koymuş, fıtratı ile besin aramaya yöneltmiş ve kendisine bunu elde edecek kudreti (emek gücünü) vermiştir. Ancak insanın bireysel kudreti, bu besin ihtiyacını tek başına elde etmeye yeterli gelmez. Hayatını devam ettirmesi için bu gıdanın asgari olan kısmını bile tam olarak temin edemez. Bu gıdanın, varsayılabilir asgari miktarını ele alalım, mesela bir günlük azık kadar buğday olsun, işte bu miktar bile onu öğütme, hamur yapma ve pişirme gibi birçok emek ve işlemden sonra hâsıl olur. Bu üç işten her biri için (düşünce ve el sayesinde geliştirilen) bir takım alet ve araçlara ihtiyaç duyar. Bunlar ise ancak demirci, marangoz ve çömlekçi gibi çeşitli zanaatkârlarla yapılır. Farz et ki, insan hiçbir işlemden geçirmeden bir buğday tanesi yemektedir. Bu takdirde bile ekip biçme, taneyi başağından çıkarmak için döğme gibi söz konusu işlerden daha fazla diğer birtakım

işlemlere ilaveten tohuma ihtiyacı vardır. Bunların her biri de ayrıca evvelkisinden daha fazla birtakım zanaatlara ihtiyaç gösterir. Bütün bunların tamamına veya bir kısmına bireyin (tek kişinin) gücü yetemez. O halde kendi türünden birçok kişilere ait güçlerin (işgücünün) bir araya gelmesi gerekir ki hem kendisinin ve hem de onların azığı sağlansın. İşbirliği (*teavün*), gerekli besini her birinin ihtiyacından kat kat fazla olacak şekilde yeterli miktarda karşılar. Aynı şekilde, kendini savunabilmek için de her insanın hemcinslerinin yardımına ihtiyacı vardır (İbn Haldun, 2001, s.73, İbn Haldun, 2021, s.77). “Canlı varlıkların doğalarında saldırganlık olduğu için Allah, her hayvanı kendini savunmaya yarayacak bir takım özel organlarla donatmıştır. İnsana ise düşünce gücü ve bunun emrinde olan elleri vermiştir. Düşüncenin yardımıyla el, pratik sanatları icra eder. Bunlarsa, insana koruyucu organların yerini tutan araçlar sağlar... Bir insanın gücü, bir hayvanın hele hele yırtıcı bir hayvanın gücüyle boy ölçüşemez. Dolayısıyla insan tek başına kendini vahşi hayvanlara karşı korumaya güç yetiremez, ayrıca çok sayıda ve üretimi zor olan savunma aletlerini de tek başına kullanamaz. O yüzden geçimini sağlamak ve hayatta kalabilmek için bütün hemcinsleriyle işbirliği yapması kaçınılmazdır” (İbn Haldun, 2001, s.74, İbn Haldun, 2021, s.78).

Görüldüğü üzere düşünce kabiliyeti ile birleşen “el” mesleklerdeki maharetin kaynağıdır. El, düşünce ile birleşince ortaya emeğin ürünü olan değer çıkmaktadır (Çöpoğlu, Kuran, 2019, s.134). Düşünen varlık insanın sahip olduğu “el”in gerek tek insan, gerek tüm insanlık tarihindeki yeri İbn Haldun’dan sonra Darwin, Sir C.Bell, Oswald Spengler gibi düşünürlerde de dile getirilmiştir. İbn Haldun’un ele verdiği bu değer emeğe, çalışmaya verdiği önemin de bir simgesidir. Böylece el ile birlikte emeği ve çalışmayı da medeniyetin, insanın ve tarihin temeline yerleştirmiş bulunmaktadır (Kozak,1999, s. 97).

Düşünürün şu ifadeleri de, Mukaddimesi’ne konu yaptığı toplum ve medeniyet biliminin (*ilm-i umran*) temeline emek ve işbirliğini koyduğunu göstermektedir: “Yalnız insan, yaşamı boyunca yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalır. Yalnız kalsa insan türünü sürdüremez. Buna karşın işbirliği sayesinde, insan beslenmek için gıda maddeleri ve kendini savunmak için silah elde edebilir. Böylece onun bekası ve türünün korunmasıyla ilgili ilahi plan (hikmet) gerçekleşir. Öyleyse toplumsal yaşam, insan türü için bir zorunluluktur. Bu olmasa insanların mevcudiyeti ve Allah’ın insanların dünyayı imar etmeleri (yerleşik hayata geçip onu bayındır ve yaşanılır hale getirmeleri) ve kendisinin halifesi olmaları iradesi gerçekleşmemiş olacaktı. Bizim bu bilim dalına konu yaptığımız “toplum ve medeniyetin” (*umran*) anlamı işte budur” (İbn Haldun, 2001, s.74, İbn Haldun, 2021, s.78).

Diğer yandan yukarıdaki açıklamaları dikkatlice okunduğunda İbn Haldun’un “el” in yanında, düşünce ve elin ortak ürünü aletin yani üretim aracının önemini de vurguladığı görülmektedir. İnsan üretim araçlarını

işbölümünün verdiği imkânla üretmemiş olsaydı, ne yaşamak için gerekli ihtiyaçlarını karşılayabilir ne de kendisinden daha güçlü hayvanların saldırısı karşısında hayatta kalabilirdi. Düşünüre göre, insanı hayvanlardan ayıran özelliklerden biri de bu şekilde alet ve araç yaparak fizik gücünü ve emeğinin etkinliğini artırabilmesidir. İnsanın bu alet ve araç yapma özelliğini İbn Haldun'dan sonra öne çıkan düşünürlerin başında Karl Marx yer alır. Ona göre de insanı hayvanlardan ayıran özellik, onun üretim araçları üretmesi, bu yolla ihtiyaçlarını karşılamasıdır (Kozak,1999, s. 98).

3.4. Üretim Faktörü Olarak Emek

İbn Haldun'un ekonomi teorisinin merkezinde, ekonomik değerın temel itici gücü olarak emek kavramı bulunur. Malların ve hizmetlerin değerinin, onların üretimine harcanan emek miktarıyla temelden ilişkilendirildiğini ileri sürmektedir. Bu bakış açısı, ekonomik zenginliğin oluşumunda insan emeği ve becerisinin kritik önemini vurgulayarak, Adam Smith gibi sonraki ekonomistler tarafından ortaya konulan benzer kavramların öncüsüdür.

Düşünüre göre her türlü zenginlik, kazanç ve üretimin kaynağı emektir. Öyle ki doğada kendi kendine yetişen şeylerden faydalanmak bile emek gerektir (Canatan, 2017, s.152). Ona göre, bolluk ve refah temelinde emek olan üretimin çokluğundan ileri gelmektedir.

İbn Haldun üretim faktörlerini emek, doğa ve sermaye olmak üzere tanımlamıştır. Bu, bilinen klasik emek, toprak ve sermaye üçlüsüne benzemektedir. Üretimin gerçekleşmesi için birtakım faktörlerin bir araya gelmesi/getirilmesi gerekiyorsa da ana üretim faktörü insan emeğidir (Özel, 2006, s. 4). Emeğin üretim sürecinin en önemli parçası olarak kabul edilmesi Mukaddime'de şu şekilde açıklanmaktadır: "Kazancın sadece niyet ve çabanın sonucu olabileceğini bilmek gerekir. Mümkün olan bütün yollarla da olsa, rızık elde etmek için çaba ve emek şarttır...Çaba Allah tarafından teşvik ve ihsan edilir. Çünkü herşey O'nun katındandır. Her kazanç ve sermaye zorunlu olarak insan emeğini gerektirir. Kazancın kaynağı mesleklerde olduğu gibi bizzat işin kendisi ise bu emek çok daha açıktır. Kazanç hayvanlar, bitkiler veya madenler aracılığıyla sağlandığında da görüldüğü üzere yine insan emeği gerekir. O olmadan hiçbir şey elde edilemez, hiçbir kazanç sağlanamaz" (İbn Haldun, 2001, s.418, İbn Haldun, 2021, s.564).

Locke aynı hususu şöyle ifade eder: "Gerçekten de her şeye değer farklılığı koyan emektir...Zannederim yeryüzünün insan yaşamına yararlı ürünlerinin onda dokuzunun emeğin sonuçları olduğunu söylemek sadece oldukça ılımlı bir hesaplama olacaktır; hatta şeyleri kullanımımıza gelinceye kadar doğru biçimde hesaplayacak ve bunlara yapılan bazı harcamaları, neyin bütünüyle doğaya, neyin emeğe borçlu olduğunun toplamını çıkaracaksa, bunların bir çoğunun içindekilerin yüzde doksan dokuzunun tümüyle emek sayesinde konduğunu görürüz" (Locke, 2012, s.32).

İbn Haldun üretimin önemini ve bu üretim sürecinde ortaya çıkan emeğin değerini özellikle “kâr” (*rihb*) ve “kazanç” (*kesb*) kavramları arasında yaptığı ayırım çerçevesinde daha çok irdelemiştir. “Kazanç” kavramı emek neticesinde ortaya çıkan değeri ifade ederken; “kar” kavramı ticari faaliyet neticesinde ortaya çıkan değeri ifade etmektedir. Düşünürü göre kazanç emeğin değerinden ibarettir.

Düşünür emeğin, değer in özü olduğunu ve fiyatı belirleyen faktör olduğunu belirtirken, değer ile fiyat arasında bir fark olduğunu da vurgular. Değer, üründe yoğunlaşmış emek miktarına bağlıken, fiyat ise ürünün değerinin yanı sıra diğer masrafları ve hakları da hesaba katar (Mekki, 2017, s.2). Aslında onun değer olarak adlandırdığı şey, modern maliyet kavramına karşılık gelir. Kârın meşruiyetini, fiyatın nadirlik, risk ve mesafe tarafından belirlenen bir marjı içerdiğini kabul ederek tanımaktadır. Bu tanım, Pierre-Joseph Proudhon'un (1809-1865) "Yoksulluk Felsefesi" adlı kitabında kullanım veya takas değerinin nadirlik tarafından belirlendiğini iddia ettiği tanımdan çok daha modern bir tanımdır (Mekki, 2017, s. 5).

İbn Haldun, arz ve talep dinamiklerinin ayrıntılarına inmekte ve emeğin varlığı ile maliyetinin, malların fiyatları üzerinde kritik bir etkiye sahip olduğunu kavramaktadır. Piyasa güçlerinin fiyatlar ve kaynakların dağılımı üzerindeki etkisini kabul etmekte ve emek, üretim ve ekonomik değişim arasındaki karşılıklı bağımlılığı öne çıkarmaktadır.

Bazı mesleklerde kazanç için emekten başka faktörlere de ihtiyaç vardır. Zanaatlarda, hammaddenin işlenerek mamul ve ayrı mamul hale getirilmesinde emeğin yeri ve önemi daha açık olarak görülse de İbn Haldun'a göre, hayvancılık, tarım ve madencilik gibi tabiatla iç-içe bulunan üretim dallarında da emeğin yeri ve önemini ihmal etmemek gerekir (Kozak, 1999, s.96).

Düşünür emeğin değerini açıkladıktan sonra, emeğiyle geçinenlere ödenecek ücret konusunu da ele alır. Ücretler harcanan emeği karşılayamayacak kadar düşük olursa, “emekler değerini bulmayınca ve karşılığı var denemeyecek duruma düşürülünce kazanç ve üretime yönelik istekler gücünü yitirir. Çalışan eller iş yapmaya varmaz. Halk tedirgin olur. Bayındırlığa, üretime ilişkin çalışma düzeni bozulur” demek suretiyle ekonomik ve sosyal yapının sarsılacağını vurgular. Diğer yandan düşünür ücretlerin düşük olmasının devlet gelirlerinin azalması ve makroekonomik dengelerin bozulmasına da neden olacağını saptar. Bu tespiti, satın alma gücünde azalmanın talep eksikliği, alışverişin azalmasının da üretimin düşmesi, işsizlik ve durgunluk gibi ekonomik açıdan olumsuz gelişmeleri beraberinde getirmesi, ayrıca bu gelişmelerin devletin vergi gelirlerini azaltacak olmasıyla gerekçelendirir (Uygun, 2019, s.126).

3.5. Emek-Değer Teorisi

Emeğin değışmez değeri ölçüsü olduğunu, bir malın değerinin içerdiği emek-zamanı miktarıyla belirlendiğini öne süren görüş emek değeri teorisi olarak adlandırılır (Demir, Acar, 2005: 126). Emek değeri teorisi ekonomi biliminin en temel teorilerinden biridir. David Ricardo (1772-1823), Adam Smith, John Locke, David Hume (1711-1776), Benjamin Franklin ve William Petty gibi ekonomistleri, herhangi bir malın değeri kaynağının onda somutlaşan emek miktarı olduğunu ve bu "ekonomik gerçeği" insanın emek aktivitesinin değeri üreten özelliklerine atfettiklerini öne sürmüşlerdir. Sadece vefatından birkaç ay önce İbn Haldun'un yazılarını keşfeden, Joseph J. Spengler, Joseph A. Schumpeter ve Charles Issawi dışındaki önemli Batılı ekonomistler, değeri teorisini Adam Smith ve David Ricardo'ya dayandırır. Serbest girişimin işleyişini analiz ederken, Smith değeri teorisinin ve dağıtım teorisinin temellerini ortaya koymuştur. Ricardo ise, bu fikirleri 1817'de yayımlanan "Siyasal İktisat ve Vergilendirme Prensipleri" eserinde genişletmiştir. Ricardo'nun değeri teorisi, rekabetçi koşullar altında üretilip satılan malların değerinin (yani fiyatının), genellikle üretimdeki emek maliyetleriyle orantılı olduğunu vurgulamaktadır. Ancak Ricardo, kısa dönemlerde fiyatların arz ve talebe bağlı olduğunu da tam olarak kabul etmektedir. Bu teori ulusal ürünü üç sosyal sınıf arasında bölmektedir: işçiler için ücretler, sermaye sahipleri için karlar ve toprak sahipleri için rantlar. Ricardo, herhangi bir ulusal ekonominin sınırlı büyüme potansiyelini göz önünde bulundurarak, belirli bir sosyal sınıfın toplam üründen daha büyük bir pay alabilmesinin ancak başka birinin zararına olabileceği sonucuna varmıştır (Blaug, 2024).

Adam Smith'in özel mülkiyetin ve sermaye birikiminin bulunmadığı ilkel toplumlarda değeri tamamen emek tarafından yaratıldığı fikri, David Ricardo ve Karl Marx tarafından genişletilerek tüm zamanlarda değeri yaratan tek faktörünün emek olduğu ilkesine dönüştürülmüş ve emek-değeri teorisi adını almıştır (Bocutoğlu, 2012, s.129).

Değeri yaratma açısından klasik iktisatçılar ve Karl Marx emeğin, ürünlerin ve hizmetlerin değerini belirleyen temel faktör olduğunu savunmuşlardır. Marx'a göre, emek-değeri teorisi, kapitalist sistemlerdeki emek ve sermaye arasındaki ilişkileri anlamada merkezi bir öneme sahiptir. Marx, Kapital'in ilk cildinde, emek değeri teorisinin sadece kapitalist toplumlarda keşfedebileceğini öne sürse de İbn Haldun dünya tarihindeki ilk emek değeri teorilerinden birini Mukaddimesini kaleme aldığı 1377'de ortaya koymuştur (Karataşlı, Clark, 2024, s.303). Emek-değeri kavramı temelinde Karl Marx, "işçi ücretleri, işçilik üretimiyle eşit olmalıdır" sonucuna varmış ve kapitalistlerin, işçi sınıfı ya da proletaryayı sömürerek elde ettiği haksız kazancı ifade eden devrimci terim olan artık değeri ortaya atmıştır. Marx, kendisinden önceki burjuva teorisyenlerden iki açıdan önemli şekilde ayrılmış olup bunların her ikisi de ekonomik ilişkilerin sosyal karakterine yaptığı vurgu ile bağlantılıdır. İlk olarak, Marx bir malın

değerinin, onda somutlaşan "somut" emek (veya emek aktivitesi) ile ilgili olmadığını savunmuştur. Bunun yerine önemli olan, "soyut" emek kavramı ve belirli bir toplumda belirli bir zamanda bu tür malların üretilmesi için gerekli olan "toplumsal olarak gerekli emek-zamanı"ydı. İkinci olarak, Marx, emeğin değer üreten niteliğinin insan aktivitesinin doğal bir özelliği değil, gerçek nedensel güçlere sahip tarihsel olarak belirlenmiş maddi koşullar tarafından şekillendirilen bir sosyal yapı olduğunu ileri sürmüştür (Karataşlı. Clark, 2024, s.304). Ancak serbest piyasa ekonomisine inanan İbn Haldun, Karl Marx'ın eklemeleri olmaksızın emek-değer teorisini ilk tanıtan kişiydi (Oweis, 2017).

İbn Haldun bu teoriyi "teori" olarak adlandırmamış olsa da, emeğin değer kaynağı olduğunu ve tüm kazançlar ve sermaye birikimi için gerekli olduğunu yukarıda Mukaddime'den yapılan alıntılarda görüleceği üzere tarihte ilk kez detaylı şekilde ele almıştır. İbn Haldun, emek ve değer arasında doğrudan ve kaçınılmaz bir ilişki kurmaktadır. Ona göre, bir ürünün veya hizmetin değeri, o ürün veya hizmetin üretilmesi için harcanan emeğe doğrudan bağlıdır. Bu bağlamda, İbn Haldun, emeği, mal ve hizmet üretiminin temel taşı olarak görmekte ve bu yönüyle emeği yüceltmektedir. Daha da önemlisi, İbn Haldun, farklı iş kolları üzerine yaptığı incelemelerde, bazı alanlarda emeğin etkisinin doğrudan gözlemlenemese de onun önem ve değerinin hiçbir zaman göz ardı edilemeyeceğini belirtir. "Elde edilen sermayeler iki çeşittir. Ya bir mesleğin yapılmasından kaynaklanır; onunla kazanılan ve elde edilen fayda, zanaatkârın emeğinin değeridir. "Sermaye" kelimesiyle kastedilen budur. Emek yoluyla asıl aranan da işte bu değerdir. Burada emekten başka bir şey yoktur. Aranan şey de elbette emeğin kendisi değildir. Bazı meslekler birbirini tamamlayıcı niteliktedir. Mesela, marangozun keresteye ve dokumacının mekiğe ihtiyacı vardır. Ancak bu iki meslekte emek daha önemlidir ve o yüzden de daha fazla değere sahiptir. Eğer bu kazançlar bir mesleğin icrasından gelmezse, ileri gelen kazanç ve kazanılan sermaye emeğin değerini zorunlu olarak içerir. Çünkü emeksiz kazanım olmaz" (İbn Haldun, 2001, s. 418, İbn Haldun, 2021, s.565).

İbn Haldun "çoğu durumda emeğin payı açıktır ve bu pay, az veya çok belirli bir oranda değere eklenir" dedikten sonra bazen emeğin payının farkedilmediği durumlara temel gıda fiyatlarını örnek gösterir: "Temel gıda fiyatlarında olduğu gibi. Toprağın ıslahı için verilen emek ve harcamalar da dikkate alınır tahıl fiyatlarına yansır (İbn Haldun, 2001, s.418; İbn Haldun, 2021, s.565). Tarım için toprak işleme maliyetleri de gıda fiyatlarında dikkate alınır. Bu maliyetler günümüzün Endülüs'ünde görüldüğü gibi fiyatlara yansıtılır. Endülüslüler, Hristiyanlar tarafından, tarım için çok verimsiz ve bahçecilik için pek uygun olmayan kıyılara ve sarp topraklarına püskürtülmüş bulunuyor. İyi topraklardan ve verimli bölgelerden yoksun bırakılan bu insanlar, mahsul verimini artırmak için tarlalarının ve

arazilerinin topraklarını iyileştirmek zorunda kalmaktadırlar. Bu işlem pahalı işçilikleri ve gübre gibi ürünleri gerektirmektedir. Bu da ek maliyetlere yol açmaktadır. Dolayısıyla Endülüslülerin tarımı, fiyatlara eklenmesi kaçınılmaz olan masraflar gerektirmektedir. Hristiyanlar, Müslümanları kıyılarına zorladıklarından beri, Endülüs tam anlamıyla pahalı bir ülke haline gelmiştir (İbn Haldun, 2001, s. 400, İbn Haldun, 2021, s.538). Ancak tarımın çok az bakım ve masraf gerektirdiği ülkelerde iş gücü payı görünmez kalır ve yalnızca birkaç çiftçi bunu fark eder. Böylece biz, kar ve kazançların, tamamen veya kısmen, insan emeğinin değeriyle oluştuğu açıkça görülmektedir (İbn Haldun, 2001, s.418; İbn Haldun, 2021, s. 565).

Görüldüğü üzere, düşünür, malın değerinin onda içkin olan emeğin miktarına eşit olduğunu söyleyerek, 18. yüzyıl ve sonrasının emek-değer kuramlarını incelemiştir. Ülkenin zenginliğini, 17.-18. yüzyıl Merkantilistlerinin aksine, paraya (altın ve gümüşe) değil, mal ve hizmet üretimine bağlamakla daha üstün bir kavrayış sergilemektedir. Zenginliğin kaynağı olarak yalnızca altın ve gümüşü kabul etmeyen ve bunların sadece değişim araçları olduğunu vurgulayan düşünür, insan emeğini kazanç, sermaye ve zenginliğin temeli olarak görmektedir. Dış ticarete ise, lehte bir ticaret dengesinin ülkeyi zenginleştireceğini söyleyerek Merkantilistlerle uyuşmaktadır (Özel, 2006, s.6).

İbn Haldûn'un artı değer teorisinde, Marx veya Ricardo'dan ayrıldığı yönleri de dikkat çekmek gerekir. İbn Haldun için "fazlalık", göçebe nüfusların yerleşik hayata geçirilmesi ve sermayenin birikimi için değil, özellikle kentlerin gelişimi için kullanılır. Sadece büyük şehirler, önemli sayıda meslek ve tüccarı barındırdıkları için bu fazlalığı kullanabilirler, bu fazlalık sadece halkın refahını (dilenciler de dâhil tüm sosyal sınıflar) iyileştirmek için değil, aynı zamanda lüks ürünlerin üretimi ve yayılması ile bilim, sanat ve kültürün gelişiminde de kullanılır. "İş ne kadar çoksa, kazançlar o kadar büyüktür. Ve ihtiyaçlar orantılı olarak artar. Refah ve zenginlik lükse, güzel atlara, güzel giysilere, değerli kaplara ve eşyalara, hizmetçilere, taşıtlara yol açar. Bütün bunlar kazançlı faaliyetleri içerir, yetenekli zanaatkârlar seçilir. Sonuç olarak, sanayi ve sanatlar teşvik edilir. Şehirlerin geliri ve harcamaları artar, iş çalışanları zenginleştirir" (İbn Haldun, 2001, s.396; İbn Haldun, 2021, s.534).

İbn Haldun emek-değer ilişkisini tespit etmekle kalmamakta, o aynı zamanda emeğin de arz ve talep kanununa tabi olduğuna, talepteki artışın emeğin değerini yükselttiğine ve toplum ve medeniyet olarak çok gelişmiş şehirlerde eğitilmiş kişilerin aldıkları ücretlerin genellikle yüksek olduğuna dikkat çekmektedir (El-Husrî, 2001, s. 401): Şehir veya metropollerde iş bölümü ihtiyaçlara göre yapılırsa asgari emek yeterli olacaktır, gerisi fazlalıktır. Bu fazlalık/artı değer lüksü artırmaya ve diğer şehirlerin ihtiyacını gidermeye yarayacaktır. Ayrıca o fazlalık, kendilerinde

bulunmayı mübadele yoluyla elde etmeyi veya satın almayı sağlar. Böylece bu tür imkânı olanlar zenginleşir. Kazanç, emeğin değerinden başka bir şey değildir. Ne kadar çok emek varsa o kadar çok değer vardır. İhtiyaçlar da o oranda artış gösterir. Zengin ve müreffeh hale gelen insanlar lüks aramaya koyulur: Güzel evler ve güzel giyimler, pahalı çanak çömlek ve mutfak eşyaları, hizmetçiler ve binekler. Bütün bunlar yetenekli ustaların yer aldığı kazançlı meslekler anlamına gelir. Sonuç olarak emek (işgücü) piyasaları (*suk al a'mal*) ve sanat teşvik edilir. Şehirlerin gelir ve giderleri artar ve emek ve emekçileri zenginleştirir. Nüfus ne kadar çoğalır, toplum ve medeniyet ne kadar gelişirse, işler de o kadar artar. Lüks yükselen kazanç eğrisini takip eder. Artan ihtiyaçları karşılamak için ürünleri büyük değer taşıyan yeni teknikler icat edilir. Bütün bu sebeplerden dolayı, şehrin kazancı katlanır ve iş gücü piyasası daha da genişler. Aynı şey ikinci ve üçüncü artışlar için de geçerlidir. Gerçekte, geçim için ayrılan ilk emeğin aksine, artı değer olarak gelen tüm emek lüks ve servete yönlendirilir. Birbirinden daha büyük bir umrana sahip olan bir şehir, aynı zamanda daha fazla kazanç sağlar, daha çok refah yaşar ve diğerinde bulunmayacak lüks alışkanlıkları edinir. Daha büyük ve daha bol bir umrana sahip bir şehrin sakinleri, daha az umrana sahip bir şehrinkinden daha lüks bir hayat sürer. Mesela umranı daha iyi olan bir şehrin yargıcı, diğer şehirlerin yargıcından, tüccarı tüccarlarından, zanaatkârı, zanaatkarlarından, yöneticisi yöneticilerinden ve polisi polislerinden daha zengin ve müreffeh olur (İbn Haldun, 2001, s. 396; İbn Haldun 2021, s.535).

3.6. Emek-Sermaye İlişkisi

Günümüz ekonomisinde emekten ziyade sermaye yüceltilmektedir. Oysa İbn Haldun açısından kar ve kazanç gibi sermayenin de temelinde insan emeği yer alır. Dolayısıyla emek sermayeden üstündür. İbn Haldun, Fransızca çevirilerde sermaye veya sermaye birikimi olarak çevrilen "*mütemavvel*" kavramıyla modern bir sermaye kavramı oluşturmaya çok yakındır. İbn Haldun böylece yeniden yatırıma dönüştürülebilecek birikmiş bir servetten söz etmektedir (Machetto, 2022: 36, dpn.47): "Kişinin kazancı sadece zorunlu ihtiyaçlarını karşılamaya yetiyorsa, buna geçim vasıtası (*ma'aş*) denir; bunları aşan bir geliri olursa, bu kazançlar servet ve sermaye birikimi (*mütemavvel*) teşkil ederler (İbn Haldun, 2001, s.417). Düşünür tüm sermayenin insan emeğinin ürünü olduğunu kabul eder: "Her kazanç ve sermaye (*mütemavvel*) zorunlu olarak insan emeğini gerektirir. Kazancın kaynağı mesleklerde olduğu gibi bizzat işin kendisi ise, bu emek çok daha açık ve nettir. Kazanç hayvanlar, bitkiler veya madenler aracılığıyla sağlandığında da bildiğimiz gibi yine insanın emeğine ihtiyaç vardır. Aksi takdirde hiçbir şey elde edilemez ve hiçbir kazanç sağlanamaz" [...]. Elde edilen mallar iki çeşittir. Ya bir mesleğin yapılmasından kaynaklanır; onunla kazanılan ve elde edilen bu fayda, emeğin değeridir. Elde etme yoluyla

aranan bu değerdir, çünkü orada yalnızca kendisi için aranmayan emek vardır. Bazı mesleklerde devreye giren sadece emek değildir, mesela marangozun keresteye ve dokumacının mekiğe ihtiyacı vardır. Ancak ikisinde de emek daha önemlidir ve o yüzden de daha değerlidir...Ya da bu kazanımlar bir mesleğin icrasından gelmez, ancak onu elde etmeye yarayan emeğin değeri, elde edilen o şeye zorunlu olarak girer. Çünkü emeksiz kazanç olmaz" (İbn Haldun, 2001, s.418, İbn Haldun, 2021, s.565). "İnsanlar bedava çalışmayı kabul etmezler, çünkü iş onların kazancı ve geçim vasıtasıdır. Hayatları boyunca sadece işlerinden yararlanabilir, başka hiçbir şey yapamazlar. Bu yüzden emeklerini ancak şehirlerindeki değerli şeyler için harcarlar ki bir kazanç sağlayabilsinler. Bir sanat yüksek talep gördüğünde ona, satışa sunulan ve çok aranan bir meta gibi bakılır. İnsanlar geçim kaynakları olsun diye onları öğrenmeye çalışır. Aksine, eğer bir zanaat talep edilmezse, getirisi olmaz ve kimse, onu öğrenmek istemez. Terk edilir ve yok olur, çünkü kimsenin umurunda değildir. Hz. Ali'den aktarılan bir söz vardır: "Kişinin değeri en iyi yapabildiği şeydir". Bu demektir ki bir insana değer katan onun mesleği yani onun geçim kaynağı olan emeğinin değeridir" (İbn Haldun, 2001, s.439, İbn Haldun, 2021, s.592).

Görüldüğü üzere, düşünüre göre, kâr ekonomik çabanın birincil itkisidir. Talepteki artış ücretlerde artışı getirir. Fiyatlarda yükselme ve üretimin düşük maliyeti, girişimcileri gelecek karlar ve onun hakkında ümitle doldurur, lüks emtianın ve hizmetlerin üretimini ve mükemmelleştirilmesini teşvik eder (Mahdi, 2022, s.295).

Abraham Lincoln (ö.1865) de, ABD Kongresine 3 Aralık 1861 tarihli mesajında İbn Haldun'u teyit edecek şekilde şöyle diyecektir: "Emek, sermayeden önce gelir ve sermayeden bağımsızdır. Sermaye sadece emeğin meyvesidir ve emek önceden var olmasaydı hiçbir zaman var olamazdı. Emek, sermayeden üstündür ve çok daha yüksek bir değer görmeyi hak eder" (Cantrell, 2022, s.26).

3.7. İşbirliği ve İşbölümü

İbn Haldun'un ekonomik değerlendirmelerinin başlangıç noktası işbirliği ve iş bölümüdür. İşbirliği ve iş bölümü, ekonomik faaliyetin temelidir. Çünkü hiçbir insan tek başına geçimini sağlayamaz. Bunun için birden fazla kişinin işbirliği ve işbölümü gerekir. Bu tezini gerekçelendirirken şöyle demektedir: "Bireyin geçimi için ihtiyaç duyduğu her şeyi tek başına üretemeyeceği çok iyi bilinen apaçık bir gerçektir. Belirli bir toplum ve medeniyette yaşayan bütün insanların bu maksat için işbirliği yapmaları gerekir. Hem zaten bir grup insanın birbirlerine yardım ederek elde ettiği şey, kat be kat fazla insanın ihtiyaçlarını karşılamak için yeterlidir. Mesela kendisi için gerekli olan buğdayı kimse tek başına üretemez. Buna karşılık, altı ila on kişi çabalarını birleştirebilir. Demirci ile marangoz aletleri yapar, diğerleri tarım hayvanları ile ilgilenir, toprağı sürer, hasadı yapar ve diğer ziraat işlerini

üstlenir. Böylece ortaya koyacakları yiyecek miktarı, kendilerinin ihtiyaç duyduklarından kat kat fazla olur. Toplu emeğin ürünü, ona katılanların ihtiyaçlarını ve gerek duydukları zorunlu maddeleri hayli aşar. Şehirlerde durum aynıdır. İş bölümü ihtiyaçlara göre yapılırsa, asgari emek yeterli olacaktır, gerisi artı değerdir. Bu artı değer lüksü artırmaya ve diğer şehirlerin ihtiyacını gidermeye yarayacaktır. Ayrıca o fazlalık, kendilerinde bulunmayanları takasla elde etmeyi veya satın almayı sağlar. Lüks, yükselen kazanç eğrisini takip eder. Artan ihtiyaçlarını karşılamak için ürünleri büyük değer taşıyan yeni teknikler icat edilir (İbn Haldun, 2001, s.396, İbn Haldun, 2021, s. 534).

Locke da benzer bir şekilde şöyle demektedir: “Toprak üzerine değer en büyük kısmını koyan emektir: Toprağın yararlı bütün ürünlerinin en büyük kısmını emeğe borçluyuz. Çünkü bir dönümlük toprağın buğdayından elde edilen bütün saman, kepek ve ekmeğin aynı verimlilikte olup da boş kalan bir dönümlük toprağın ürününden daha değerli oluşu tümüyle emeğin sonucudur. Çünkü yediğimiz ekmeğin içinde sayılması gereken sadece çiftçinin meşakkati, orakçı ve harmancının zahmeti, fırıncının teri değildir, öküzleri kesenlerin, demiri ve taşları kazan ve dövenlerin, saban yapımında, değirmende ve fırında kullanılan keresteyi kesip biçimlendirenlerin ve bu tahıl tanesinin tohum oluşundan başlayarak, ekilmesine, ekmeğe yapılmasına kadar gerekli çok sayıda diğer aleti yapanların emeklerinin tümü emek hesabına kaydedilmelidir (Locke, 2012, s.33).

Böylece İbn Haldun, bireylerin yetenek ve becerilerine göre görevlerin dağıtılmasının, toplumların daha fazla mal ve hizmet üretebilmesine ve böylece ekonomik refahı artırabilmesine olanak tanıdığını, ekonomik ilerlemenin ve toplumsal gelişimin gerçekleşmesi için iş bölümünün gerekliliğini, bireyler arasında uzmanlaşma ve iş birliğinin, verimlilik ve üretkenlikte artışa sebep olduğunu dile getirmektedir. İşlerin, bireylerin eşsiz beceri ve yeteneklerine göre dağıtılmasıyla, bir toplum daha geniş bir yelpazede mal ve hizmet üretebilir, dolayısıyla genel ekonomik refahı yükseltebilir.

Basit üretime dayalı işbölümüne bağlı uzmanlaşmanın gelişmediği kırsal toplum ve medeniyette (*umran el bedevi*) insanlar zorunlu ihtiyaçlarını karşılamayı amaçladığı için işbirliği asgari seviyededir. Ancak zamanla kırsal toplum ve medeniyet dönüşüm geçirerek yerini ürün fazlası ortaya çıkaracak biçimde ekonomiye sahip işbölümüne dayalı kentsel yani gelişmiş toplum ve medeniyete bırakır. İbn Haldun’un gelişmiş ya da kentsel toplum ve medeniyetindeki (*umran el hadari*) ekonomi gelişkin ve farklılaşmış uzmanlık temelinde ileri bir işbölümüne dayalıdır. Adam Smith de eserinde gelişmiş ile gelişmemiş uluslar arasındaki farkın işbölümüne dayalı üretim yapısı olduğunu vurgulamaktadır (Smith, 2006: 8-9). Dolayısıyla hem İbn

Haldun hem de Adam Smith gelişmiş toplumlarda üretimin işbölümüne dayandığı konusunda hemfikirdir (Dilek&Fidan 2022, s.382).

İbn Haldun, emek ile ülkelerin ve medeniyetlerin gelişimi arasındaki ilişkiyi derinlemesine ele almaktadır. Toplular ekonomik olarak daha karmaşık hale geldikçe, uzmanlaşmış emeğe olan ihtiyacın arttığını belirtir. Bu uzmanlaşma, karşılığında yenilik ve teknolojik gelişmeyi teşvik eder ve ekonomik büyüme ile gelişim döngüsüne önemli katkılarda bulunur.

Uzmanlaşmanın derecesi ve nitelikli iş gücü ne kadar gelişmiş ise, halkın refahı için yapılacak yatırımlara kaynak oluşturan servet de o kadar büyüme kaydedecektir. İşbölümü ile ortaya çıkan artık değer lüks malların temini ve halkın çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak için harcanır. Sonuçta sanayi, sanatlar gelişir. İnsanlar emeklerinin karşılıksız olarak kullanılmasına müsaade etmezler. Bu nedenle iş bölümü ancak mübadele mümkün olduğu takdirde gerçekleşecektir. Bu ise insanların mübadelede bulunmasına ve ihtiyaçlarının karşılanmasına imkân veren iyi düzenlenmiş pazarlara ihtiyaç duyar. Gelirlerdeki ve servetlerdeki artış vergi gelirlerinin artışına katkıda bulunur ve yönetimin insanların refahı için daha fazla harcama yapmasına imkân sağlar. Bu durum ekonomik fırsatlarda bir genişlemeye ve daha büyük bir gelişmeye götürür ki, bu da nüfusta artışa sebebiyet vereceği gibi kalifiye olsun veya olmasın işgücünün ve ilim adamlarının başka yerlerden ülkeye göç etmesini sağlar. Böylece toplumun insan ve entelektüel sermayesi daha da güçlenir. Nüfusta bu şekilde oluşan artış mallara ve hizmetlere olan talebi kamçılıyıp sanayii teşvik eder ve gelirleri çoğaltır, bilim ve eğitimi ilerletir ve kalkınmayı hızlandırır (Chapra, 2017, s.383).

Uluslararası (o zamanlar için, şehirler-arası) işbölümünün temeli tabiat değil, beşerî becerilerdir. Ekonomik gelişmenin motoru, şehrin fikrî ve tecrübevî altyapısıdır. Üretimin ana kaynağı, üretken emektir. Dolayısıyla, bir ülkenin ekonomik gelişmesini engelleyen temel husus, ülke ahalesinin emeğinin kalifiye olmamasıdır. İbn Haldun'un bu yaklaşımı, 400 yıl sonra Adam Smith, 600 yıl sonra Michael Porter (d.1947) ve Paul Romer (d.1955) tarafından aşağı yukarı aynı kelimelerle tekrar edilmiştir (Özel, 2006, s.5).

3.8. Emek ve Mülkiyet İlişkisi

İbn Haldun, Mukaddime'de "Rızık ve Kazanç Terimlerinin Anlamı; Kazanç İnsan Emeğinin Değerini Temsil eder" başlığı altında emek ve mülkiyet ilişkisini Locke'den önce dile getirmektedir: "Allah, dünyadaki herşeyi insan için yaratmıştır ve insan elini (egemenliğini) bütün dünyaya ve yeryüzündeki herşeye yayar, zira Allah onu yeryüzünde kendisinin halifesi yapmıştır. İnsanlar, ellerini (egemenliklerini) yeryüzüne yayarlar, çünkü hepsi de bu halifeliğin içinde yer alır. Birinin kazanıp mülk edindiği şeye, bir değiş tokuş olmadıkça, artık başkaları elini uzatamaz" (İbn Haldun, 2001, s.417, İbn Haldun, 2021, s.563).

Locke ise daha sonra şöyle diyecektir: “Tanrı dünyayı insanoğlunun tümüne ortaklaşa verdiğinde, insana çalışmasını emretti ve insanın aşırı yoksul durumu bunu zorunlu kıldı. Tanrı ve insan aklı, insana yeryüzüne boyun eğdirmesini, yani yaşamın yararı için toprağı islah etmesini ve toprak üzerinde kendisine ait şeyleri, emeğini harcamasını emretti. İnsan, Tanrı’nın bu emrine itaat ederek, yeryüzünün belirli bir bölümüne boyun eğdirdi, sürdü ve ekti; bu yolla bu bölüme, üzerinde başkasının hakkı olmayan ve zarar verilmeden kendisinden alınamayan, kendisinin mülkiyeti olan bir şeyleri ekledi (Locke, 2012, s.27). Tanrı emretti ve insanın eksiklikleri onu çalışmaya zorladı. İnsanın emeğini kattığı yerde toprak ondan alınamayacak şekilde onun mülkiyeti oluyordu. Bundan dolayı da yeryüzünü itaat altına alma ya da işleme ile toprak üzerinde hâkimiyet sahibi olmanın birleştiğini görürüz. Bunlardan her biri diğeri üzerinde yetki doğurur (Locke, 2012, s.28).

İbn Haldun’a göre mülkiyetin temel kaynağı insanın emeğinin değeri olan kazançtır: Kişinin çabası (*sa’y*) ve kapasitesiyle (*kudret*) elde edilerek sahip olunan mallara kazanç denir. İnsanın kazancı zorunlu ihtiyaçlarının ötesine geçiyorsa, bunlar “serveti” veya “sermayeyi” oluşturur. Çaba, Allah tarafından teşvik ve ilham edilir, çünkü her şey O’ndan gelir. Her kazanç ve sermaye (servet birikimi) zorunlu olarak insan emeğini (*amel*) gerektirir. Kazanç edinmenin yalnızca çaba ve niyetin sonucu olabileceğini bilmek gerekir. (İbn Haldun, 2001, s.417, İbn Haldun, 2021, s.563). Kazanç, emeğin değerinden başka bir şey değildir. Ne kadar çok iş varsa o kadar çok değer vardır (İbn Haldun, 2001, s.417, İbn Haldun, 2021, s.534).

İbn Haldun, daha sonra Locke’un da vurgulayacağı gibi altın ve gümüşü emek sonucu oluşan artık değerinin ve buna dayalı sermayenin değer ölçüsü ve zorunlu ihtiyaçları aşan üretimin ortaya çıkardığı ekonomik hayatta bir değişim aracı olarak görmektedir: “Allah sermaye birikimin değerini ölçmek için altın ve gümüş olmak üzere iki maden yaratmıştır. Dünyanın her yerindeki insanların serveti ve malvarlığı, genellikle bu iki metalden oluşur. Bazı durumlarda insan başka bir şey elde etse bile, bu sadece nihayetinde onu altına ve gümüşe dönüştürebilmek içindir. Çünkü altın ve gümüş dışında her şey piyasa dalgalanmalarına maruz kalır O yüzden bu iki metal, kazançların, mülklerin ve birikimlerin temelini oluşturur” (İbn Haldun, 2001, s.418; İbn Haldun, 2021, s.565).

Locke da insan yaşamına gerçekten yararlı şeylerin en büyük bölümünün ve varlığını sürdürme zorunluluğunun dünyaya ilk gelenlere arattığı şeylerin kullanılarak tüketilmezlerse, kendi kendilerine çürüyecek ve telef olacak kısa ömürlü şeyler olduğunu belirttikten sonra; “oysa altın, gümüş ve elmas gerçek kullanımdan ve yaşamı destekleme gerekliliğinden çok fantezi ve anlaşmayla üzerlerine değer konan şeylerdir. Bu durumda her kişi, doğanın ortaklaşa sağladığı bu güzel şeylerin kullanabildiği kadarında bir hakka ve emeğiyle

etkide bulunduğu her şeyde bir mülkiyete sahipti" (Locke, 2012, s.35) ve "ancak, yiyecek, giyecek ve taşınabilir şeylere oranla insan yaşamına çok az yaralı olan altın ve gümüş, değer belirlenmesinde emeğin hala büyük oranda ölçü olması nedeniyle değerini sadece insanların onayından aldığından, insanların zimni ve gönüllü bir onayla, bir insanın, ürününü kullanabileceğinden daha fazla miktardaki toprağı meşru biçimde nasıl sahiplenebileceğinin bir yolunu bularak; mübadele ilişkisi içinde ürün fazlası yerine, sahibinin ellerinde çürümediğinden ya da bozulmadığından dolayı başka birine zarar vermeksizin biriktirilebilen altın ve gümüş metallerini alarak yeryüzünün orantısız ve eşsiz bir sahiplenmesi üzerinde anlaşmışlardır. İnsan, şeylerin özel sahiplenmelerinin eşitsizliği biçimindeki bu paylaşımını, toplumun sınırları dışında ve sözleşme yapmaksızın, sadece altın ve gümüş üzerine bir değer koyarak ve paranın kullanımını konusunda zımnen anlaşarak uygulanabilir kıldı" (Locke, 2012, s.37) demektedir.

Görüldüğü üzere İbn Haldun'un Mukaddimesinde ve Locke'un "Yönetim Üzerine İki İnceleme" adlı kitabında yer alan mülkiyet ve emek kavramları üzerine görüşleri arasındaki benzerlikler oldukça dikkat çekicidir. İbn Haldun ve John Locke' un emek kavramını kullandıkları bağlam farklı olmasına rağmen, özellikle emeğin değere olan etkisi hakkında ortak bir tutum benimsemişlerdir (Çal, 2014, s.5).

3.9. Emek ve Ekonomik Kalkınma

İbn Haldun'a göre, gelişimin sürekliliği ve ekonomik canlılık, emeğin sürekliliği ile doğrudan ilişkilidir. Onun görüşlerine göre, toplumlar ve ekonomiler, ancak çalışma ve emek sarf etme konusundaki çaba sürekli olduğunda gelişebilir. Eğer bu çaba süreklilik arz etmez veya zayıflarsa, ekonomik canlılık zarar görür ve toplumsal ilerleme sekteye uğrar (Oral, 2021, s. 112). İbn Haldun bu bağlamda, emeğin sadece ekonomik bir değer olarak değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel gelişimin bir motoru olarak önemine dikkat çekmiş olmaktadır. Chapra'nın (2017) Mukaddime'nin değişik bölümlerinden derlediği üzere "emek servet ve sermayeyi sağlar. Bu ikisi ise adaletin ve kalkınmanın gerçekleştirilmesi, yönetimin rolünü etkin şekilde yerine getirmesi ve bütün halkın refaha kavuşturulması için gerekli kaynakları sağlar. Servet bazılarının düşündüğü gibi yıldızların konumuna veya altın ve gümüş madenlerin varlığına bağlı değildir. Daha çok ekonomik faaliyetlere, piyasanın büyüklüğüne, devletin sağladığı teşvik ve imkânlarla ve araçlara bağlıdır ki, bunlar da tasarruf veya halkın ihtiyacını karşıladıktan sonra geriye kalan fazlaya bağlıdır. Ne kadar çok faaliyet yapılırsa o kadar büyük gelir elde edilecektir. Yüksek gelir daha fazla tasarruf edilip araçlara daha büyük yatırım yapılmasına katkıda bulunacak, bu da sonuçta büyük kalkınma ve servet sağlayacaktır" (Chapra, 2017, s.382).

Gelişmiş bir toplum ve medeniyete sahip, etrafında çok sayıda halkın yaşadığı ve büyük bir nüfusu barındıran bölgeler, refah içindedir. Sakinleri zengindir. Birçok şehirleri vardır. Devletleri ve ülkeleri güçlüdür. Bütün bunların sebebi, işlerin bolluğunda ve emeğin servetin sebebi olduğu gerçeğinde yatmaktadır. Gerekli ihtiyaçlar karşılandığında emek, toplum ve medeniyetin kapsamına ve zenginliğine bağlı olarak az ya da çok bir artı (fazlalık) bırakır. Böylece insanlar biriktirebilecekleri kazancı (sermayeyi) elde ederler. Refah ve rahatlık artar. Peşinden lüks ve zenginlik gelir. Ticaretin gelişmesiyle vergi gelirleri çoğalır. Devlet zenginleşir ve güçlenir. Gelişmiş bir toplum ve medeniyet, emeğin bolluğundan kaynaklanan büyük kazançlar üretir (İbn Haldun, 2001, 401, İbn Haldun, 2021, s. 540). Vatandaşların refahı devletin zenginliğiyle orantılıdır. Aynı şekilde devletin zenginliği de vatandaşların refahı ve sayısına bağlıdır. Her şey temelde toplum ve medeniyete ve onun gelişmesine dayanır (İbn Haldun, 2001, 407, İbn Haldun, 2021, s.547). Yukarıdaki görüşleriyle, o, ekonomik teorilerde insan emeğinin rolünü ön plana çıkaran ilk düşünürlerden biri olarak görülmeyi hak etmektedir. Kalkınmanın sürekliliği ve ekonomik canlılığın sağlanması için, bireylerin ve toplumların üretken olmaları gerektiğini vurgulamaktadır. Siyasi rejim de özgürlükçü politikalarla bunu teşvik edici bir rol oynayacaktır. Baskıcı, keyfi politikalar ve adaletsizlikler üretkenliği engelleyecek ve üretimin düşmesine ekonomik krizlere yol açacaktır. Düşünür bu görüşünü “Adaletsizlikler toplum ve medeniyetin çöküşünün habercisidir!”(İbn Haldun, 2001, s.320, İbn Haldun, 2021, s.423) başlığı altında detaylandırır

İbn Haldun, emeğin ekonomi, toplum ve medeniyet üzerindeki rolünü tespit etmiştir. Ona göre, emek, toplumların gelişiminde temel bir itici güçtür ve medeniyetlerin yükselişi ile düşüşü arasındaki dinamikleri şekillendirir. Emeğin uygulanması, toplumların zenginlik ve refah düzeyini artırırken, aynı zamanda sosyal dayanışma ile birliği ve bütünlüğü de güçlendirir.

Modern ekonomik teorilerle İbn Haldun'un söz konusu görüşleri arasında ciddi benzerlikler gözlenmektedir. Özellikle, sosyal sermaye teorisi ve sürdürülebilir kalkınma modelleri, İbn Haldun'un emek ve kalkınma arasındaki ilişkiyi vurgulayan düşünceleriyle paralellik göstermektedir. İbn Haldun'un servet ve sermaye birikimine, milletlerin zenginliğinin zaman içinde artmasına ilişkin görüşleri, pek çok yönüyle, adeta son asırlarda geliştirilen kalkınma teorilerinden biri gibidir. Düşünüre göre, ülke ve medeniyetlerin gelişmesinin, milletlerin zenginliğinin temelini oluşturan artı-ürünün ve ondaki artışların kaynağı, işbölümünün ve üretim araçlarının gelişmesidir; daha doğrusu, işbölümü ve üretim araçları sayesinde etkinliği ve verimliliği artan emektir (Kozak, 1999, s.265). Günümüzde, ekonomik politikaların ve kalkınma stratejilerinin oluşturulmasında, insan emeğinin ve potansiyelinin önemi giderek daha fazla vurgulanmaktadır.

Sonuç

Emek, sosyal bilimlerin önemli bir dalı olan iktisat (ekonomi) biliminin temel kavramlarından biridir. Bu nedenle tarihteki sosyal düşünürlerin eserlerinde kavramın izleri sürülebilir. Batı'da emek olgusunun modern anlamda ele alınışı 17. yüzyıl İngiliz düşünürleri Pretty ve Locke ile başlar ve 18 ve 19. Yüzyıllarda Smith, Ricorda ve Marx'la emek ve değer teorisi olarak olgunlaşır.

Bir 14. yüzyıl düşünürü olmasına rağmen, İbn Haldun'un bir sosyoloji klasiği olarak görülen Mukaddime adlı eseri içerdiği ekonomik konuların yoğunluğu ile Adam Simith'in "Milletlerin Zenginliği" eseri gibi bir iktisat klasiği olarak da görülmeyi hak etmektedir.

Düşünürün Mukaddime'de ele aldığı konuları Umran Bilimi olarak adlandırdığı gözetildiğinde, genel olarak sosyolojiye veya sosyal bilimlere karşılık gelen bu bilim dalının bir alt disiplini olarak İktisadi Umran Biliminden bahsetmek mümkündür.

İktisadi Umran'da emek ve bununla bağlantılı konuların birlikte ve İbn Haldun'dan sonra yaşamış Batılı düşünürlerin görüşleriyle birlikte ele alındığı çalışmada aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır.

İlk olarak, emek İbn Haldun'un İktisadi Umranın temel kavramlarından biridir. İbn Haldun bu olguyu insanın kazancının değeri, insanın sahip olduğu düşünce gücü ve el organının sağladığı bir kapasite olarak insana değer kazandıran, üretim araçlarını geliştirme ve kullanma yoluyla toplum ve medeniyetin temeli olan işbirliği ve işbölümü ile ülkelerin kalkınmasının kaynağı olarak görmektedir.

İkinci olarak, daha derine inildiğinde İbn Haldun'a göre, emek, mal ve hizmetlerin üretiminde temel bir faktördür. İnsan emeğinin uygulanması, doğal kaynakların işlenmesi ve değerli malların üretimi anlamına gelir. Bu süreç, toplumların ekonomik refahını ve gelişimini sağlar.

Üçüncü olarak İbn Haldun, emek ve onunla bağlantılı bir dizi kavramı kendi döneminin çok ötesinde bir bakış açısıyla ele almış, bu kavramlar aracılığıyla toplum ve medeniyetteki ekonomik olguları derinlemesine ve tutarlı bir şekilde bilimsel bir yöntemle analiz etmiştir.

Dördüncü olarak düşünür, emeğin ekonomik değer yaratmadaki rolünü incelemiş, emeğin, mal ve hizmetlerin üretiminde merkezi bir faktör olduğu ve üretim süreçlerindeki emek yoğunluğunun, ürünlerin değerini belirlediğini belirtmiştir.

Beşinci olarak İbn Haldun, üretim süreçlerinde emeğin rolünü analiz ederken, farklı iş kolları ve meslekler arasındaki emek bölüşümünün toplumsal ve ekonomik gelişimi nasıl etkilediğini ortaya koymuş ve iş

bölümünün, verimliliği artırarak toplumların daha karmaşık ekonomik yapılar geliştirmesini sağladığını tespit etmiştir.

Altıncı olarak o, emeğin değer yaratmadaki merkezi rolünü, toplum, medeniyet üzerindeki etkilerini ve özellikle mülkiyet ile olan ilişkisini vurgulayarak, emeğin evrensel önemini ve emeğin ve üretimin, toplum ve medeniyette ekonomik gelişimin anahtarı olduğunu ortaya koymuştur.

Yedinci olarak İbn Haldun'un tarihsel ve toplumsal dinamikler ve medeniyetlerin yükselişi ve düşüşü çerçevesinde emeği ele alışı, onu iktisadi sosyolojinin ve ekonomik düşüncenin öncülerinden biri yapmaktadır. Emeğin, toplumsal dayanışma ve ekonomik kalkınma üzerinde etkisine dair görüşleri, günümüzde de geçerlidir.

Sonuç olarak herhangi bir toplum ve medeniyette emeğin değerini ve etkilerini anlamak, sadece geçmişteki toplum ve medeniyetlerin değil, aynı zamanda bugünkü ve gelecekteki toplum ve medeniyetlerin de ekonomik refahı ve sosyal gelişimi için son derece önemlidir. Bu nedenle, emeğin değer ve işlevini, toplumsal yapıları ve devlet ve medeniyet olgularını anlamada kullandığı kapsamlı yaklaşımı ve özgün yöntemi, İbn Haldun'u zamanının çok ötesinde bir düşünür yapmaktadır. Düşünürün ekonomik görüşlerinin ve emek değer teorisinin kendisinden sonra gelen Batılı düşünürlerce tekrarlanması ve bu konularda modern ekonomik teorilerden yüzyıllar önce bugün de geçerli olacak teorilerin sahibi olması, onu ve eseri Mukaddimeyi düşünce ve iktisat tarihinde ayrıcalıklı bir konuma taşımaktadır.

Kaynakça

- Alrefai, A., ve Brun, M. (1994). İbn Khaldun: Dynastic change and its economic consequences. *Arab Studies Quarterly*, 16(2), 73-86.
- Anık, C. (2022). *Modernitenin meşruiyeti ve emek*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Blaug, M. (2024). Economics. *Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/money/economics>
- Bocutoğlu, E., (2012). İktisat Teorisinde Emeğin Öyküsü: Değerin Kaynağı Olan Emekten Marjinal Faydanın Türevi Olan Emeğe Yolculuk. *Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, no.1, 128-150.
- Boulakia, J. D. C. (1971). İbn Khaldûn: A fourteenth-century economist. *Journal of Political Economy*. Vol. 79, No. 5 (Sep. - Oct., 1971). 1105-1118
- Canatan, K. (2017). *Mukaddime Sözlüğü*. Ankara: Eskiyei Yayınları.
- Cantrell, O. (2022). Abraham Lincoln's republic of rules: The logic of labor, the labor of logic. *The Journal of the Abraham Lincoln Association*, 42(2).

- Chapra, M. U. (2017). İbn Haldun'un gelişme teorisi günümüz islam dünyasının düşük performansını izah etmeye yardımcı olur mu? In R. Şentürk (Ed.), *İbn Haldun, Güncel Okumalar*. 368-416. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Çal, C. (2014). Ibn Khaldûn and John Locke: A political interpretation of society – A road to private property. (Master's thesis, Middle East Technical University, Ankara).<https://etd.lib.metu.edu.tr/upload/12617026/index.pdf>.
- Demir, Ö., & Acar, M. (2005). *Sosyal Bilimler Sözlüğü* (6th ed.). Ankara: Adres Yayınları.
- Dilek, S., & Fidan, M. (2022). Mukaddime'nin iktisat okulları bağlamında değerlendirilmesi. *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 8(2), 379-397.
- Ergül, E. (2018). *Hukukçu ve Siyaset Bilimci Kimliğiyle İbn Haldun*. Ankara: Adalet Yayınevi.
- Ergül, E. (2021). İbn Haldun'un temel kavramlarının devlet teorisi ışığında çevirisi. *Ombudsman Akademik*, 8(15), 43-81.
- Falay, N. (1978). *İbn Haldun'un iktisadi görüşleri*. İstanbul: Güryay Matbaacılık (İÜİF Maliye Enstitüsü Yayını).
- Hassan, Ü. (2011). *İbn Haldun'un metodu ve siyaset teorisi* (5th ed.). İstanbul: Doğubatı Yayınları.
- Hassen, M. (2009). *Ibn Khaldoun chercheur et objet de recherche*. Tunis: Centre d'Etudes Et de Recherces.
- Ibn Khaldûn. (2002). *Le Livre des Exemples, I, Autobiographie, Muqaddima*, Texte traduit, Présenté et Annoté par Abdesselam Cheddadi, Paris: Gallimard.
- Ibn Haldun. (2001). *Muqaddima* [Arabic version]. , Hazırlayan Ahmed Zagbi, Beirut: Daru'l-Erkam,
- Ibn Khaldûn. (2015). *The Muqaddimah, An Introduction to History*, Edited by N. J. Dawood, Translated by Franz Rosenthal, Introduction by Bruce B. Lawrence, New Jersey: Princeton University Press.
- İbn Haldun. (2021). *Mukaddime, evrensel tarih ve toplum bilimlerine giriş* (C. Aydın, Trans.). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karataşlı, Ş., Clark, D.(2024). Ibn Khaldun's labor theory of value and the question of race: Revisiting the "nondebates of the 1970s" through The *Muqaddimah*.
<http://jwsr.pitt.edu/ojs/jwsr/article/view/1195>.

- Kozak, İ. E. (1999). *İnsan-toplum-iktisat* (2nd ed.). Adapazarı: Değişim Yayınları.
- Machetto, C. M. (2022). İktidarın antropolojisi ve devletin soy kütüğü / Deleuze ve Guattari, İbn Haldun ve Clastres'in okuyucuları. Çev. Ergin Ergül. *Ombudsman Akademik*, 9(17), 13-42.
- Mahdi, M. (2022). *İbn Haldûn'un tarih felsefesi* (F. Aydın, Trans.). İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları.
- Marouani, A. (2017). L'apport d'Ibn Khaldûn à la pensée économique: Essai de réévaluation critique. *Revue Critique Économique*, 35, 81-101.
- Maunier, R. (1913). Les idées économiques d'un philosophe arabe au XIV siècle Ibn Khaldoun. *Revue d'histoire Économique et Sociale*, 6(4), 409-419.
- Mekki, S. (2017). Debat sur la pensée économique d'Ibn Khaldoun. <https://forumibnkhaldoun.org/wp-content/uploads/2017/06/Version-Site-du-debat-Forum-Ibn-khaldoun-1.pdf>.
- Mentzel, P. (2020). Ibn Khadoun: Smithian before Smith. May 22, 2020. <https://www.adamsmithworks.org/speakings/ibn-khaldoun-smithian-before-smith>.
- Oral, İ. O. (2021). İbn Haldun'un ekonomi anlayışı. In C. Cengiz, C. Akın, & T. Gözütok (Eds.), *İbn Haldun'un düşünce dünyası üzerine incelemeler*. 109-128. Ankara: Nobel Yayınları.
- Oweiss, I. M. (1988). Ibn Khaldûn, father of economics. In I. M. Oweiss & G. N. Atiyeh (Eds.), *Arab Civilization: Challenges and Responses*. New York: State University of New York Press.
- Özaydın, A., Arslan, İ. ve Bayar, İ. (2021). İbn Haldun'un iktisadi kalkınma anlayışını inşa eden iktisadi faktörler. *İlahiyat Akademi*. 13, 31-56.
- Özel, M. (2006). Bir iktisat klasiği olarak İbn Haldun'un Mukaddime'si. *Dîvân İlmi Araştırmalar*. 2(21), 1-8.
- Smith, A. (2006). *Ulusların zenginliği 1*. Çev. M. Saltoğlu. Ankara: Palme Yayınları.
- Uygun, O. (2019). *İbn Haldun'un Toplum ve Devlet Kuramı*. İstanbul: On İki Levha Yayınları.

Bu çalışma **intihal tespit programlarıyla** taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned by plagiarism detect softwares and no plagiarism detected.

Bu çalışmada “**Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi**” kapsamında uyulması gereken kurallara uyulmuştur.

In this study the rules stated in the “**Higher Education Institutions Scientific Research and Publication Ethics Directive**” were followed.

Makale tek yazar tarafından yazılmıştır.

The article was written by one author.

Çalışma kapsamında herhangi bir kurum ya da kişi ile **çıkar çatışması** bulunmamaktadır.

There is no **conflict of interest** with any institution or person within the scope of the study.

İslam'da Helal Kazancın Zorunluluğu, Kutsallığı ve Şüpheli İşlemlere Karşı Hassasiyet: İlgili Ayetler ve Hadisler Üzerinden İktisadi Bir Değerlendirme

Ekrem Erdem¹

Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-5876-8747>

Özet

Bu çalışmada el emeğinin ve helal kazancın zarureti, kutsallığı, bu itibarla şüpheli işlemlerden bile kaçınılması gerektiğinin önemi üzerine ilgili ayetler ve temel hadis kaynaklarından yararlanarak bir iktisadi değerlendirme yapılmıştır. Helal-meşru kazanç, helal-meşru tüketimin temelidir; üretim ve tüketim ise ekonominin temelidir. Kaldı ki, kazancın helal olması ve buna bağlı olarak tüketimin, tasarrufun ve yatırımın da helal-meşru olması Müslüman olmanın ve dindarlığın temel dayanağıdır. Zira din salt retorikler üzerine bina edilen bir inanç manzumesi değildir. Aksine, itikat, ibadet ve ahlak bütünlüğüne sadık kalınarak hayatın içinde tatbik edilen kapsayıcı bir yaşam biçimidir. Bundan ötürü, bu çalışma helal kazançla ilgili bu döngüyü belli yönleriyle tespit etmeyi ve özellikle ilgili ayetler ve hadislerin delaletiyle bunlara cevaplar bulmaya çalışmayı amaç edinmiştir. Bu amaç doğrultusunda konular 'helal kazancın zorunluluğu, kutsallığı ve dindarlık meselesi' ve 'Müslümanların helal kazanç konusunda hassasiyetlerinin azalması, dünyaya ve şüpheli kazanç yollarına meyletmeleri' olmak üzere iki ana başlık halinde incelenmiştir. Çalışmadan elde edilen bulgular göstermiştir ki, her insanın hayatını idame ettirebilmesi için gerekli asli ihtiyaçlarını kendi el emeğiyle helal yollardan elde etmesi bir zorunluluk (farz) olarak görülmüştür. O bakımdan, bu mesele İslam'da sadece ameli değil, aynı zamanda itikadî bir mesele olarak da değerlendirilmiştir. Ayrıca, kazanç temini konusunda İslami geleneğin bir kanadı daha kanaatkâr olmayı, yani zühd yolunu tercih ederken, günümüzde daha baskın anlayışı temsil eden diğer kanat, meşru yolları takip etmek suretiyle büyüme ve zenginleşmenin daha uygun bir yol olacağını savunmuştur. Önemli sonuçlardan biri de hem kazanç elde etmede hem de harcamada itidalli olunmasıdır. Yani, İslami iktisat anlayışına göre, tembellik yapıp kazanç faaliyetinden kaçınarak başkasına muhtaç olarak onurunu zedelemek de aşırı kazanç hırsıyla aceleci ve meşru olmayan kazanç yollarına yönelmek de reddedilmiştir. Ayrıca, insanın tüketim tarzı kazanç elde etme tarzının bir fonksiyonudur. Buna göre, helal yoldan elde edilen kazanç, gerçek ihtiyaçlar üzerinden bugünkü ve gelecekteki harcamaları finanse ederken; helal olmayan yollardan elde edilen kazanç, şahsi arzulara dayalı ihtiyaç dışı harcamaları finanse eder.

Anahtar Kelimeler: Helal Kazanç, Helal Rızık, El Emeği, Şüpheli İşlemler, Hadisler, İslam İktisadı.

¹ Prof. Dr. Erciyes Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, Kayseri. Email: ekremerdem@erciyes.edu.tr.

The Necessity, Sanctity of Halal Earnings in Islam and Sensitivity Against Suspicious Transactions: An Economic Evaluation on Related Verses and Hadiths

Abstract

In this study, an economic evaluation has been made by using related verses of Quran and basic hadith sources on the necessity and sanctity of one's own labor and halal earnings, and the importance of avoiding even suspicious transactions. Halal-legitimate earnings are the basis of halal-legitimate consumption; but production and consumption are also the basis of the economy. Moreover, earning, consuming, saving and investing on the halal-legitimate basis is of being a Muslim and piety. Because religion is not a body of belief built solely on rhetoric. On the contrary, it is an inclusive lifestyle that is implemented in life by adhering to the integrity of faith, worship and morality. Therefore, this study aims to identify certain aspects of this problem we are experiencing and to try to find answers to it, especially with the help of the relevant verses and hadiths. For this purpose, the issues have been examined under two main headings: 'the necessity of halal earnings, its sanctity and the issue of religiosity' and 'Muslims' decreased sensitivity about halal earnings and their inclination towards the world and questionable ways of earning'. The findings obtained from the study have shown that it is considered a necessity for every person to obtain the essential needs necessary to sustain his life through his own labor and through halal means. In this respect, this issue has been evaluated not only as a practical but also a creedal issue in Islam. In addition, while one wing of the Islamic tradition prefers to be more contented in terms of earning income, that is, the path of asceticism (*zuhd*), the other wing, which represents the more dominant understanding today, argued that it would be a more appropriate way to grow and enrich by following legitimate paths. One of the important results of the study is to be moderate in both earning and spending, i.e., harming one's dignity by being dependent on others by being lazy and avoiding earning activities, and turning to hasty and illegitimate means of earning with excessive ambition for profit are also rejected in Islamic economic thinking. Finally, a person's consumption style is a function of his earning style. Accordingly, while halal earnings finance current and future consumption and investment expenditures based on real needs, earnings obtained through non-halal means finance non-necessary expenditures based on personal desires.

Key Words: Halal Earning, Halal Rizq, labor, Suspicious Transactions, Hadiths, Islamic Economics.

Giriş

İslami bakış açısından kazancın meşruiyeti onun helal olmasıyla; yani, İslami kurallar dikkate alınarak elde edilmesiyle bir anlam ifade eder. Yoksa, yasal/resmi düzenlemelere göre meşru olarak görülen bazı faaliyet alanlarının, gelir kaynaklarının, iş yapma biçimlerinin İslami bir hayat tarzında meşru/helal olarak addedilmesi söz konusu olmayabilir. Kaldı ki, cari hukuk ve düzenlemeler ya da örf ve adetler bakımından meşru kabul edilen her şey İslami açıdan makbul olmayabilir. Zira İslam nazarında bir fiilin bu sayılan ölçüler muvacehesinde meşru ve yasal (hatta helal ruhsatı) olması onun ahlaki olduğu anlamına gelmez. Çünkü, seküler bir sistemde cari hukuk düzeninin ve diğer kamu düzenlemelerinin kendine göre bir meşruiyet ve ahlaki düşüncesi olsa bile, İslami anlamda bir ahlakilik ve helallik kaygısı olmaz. Bu itibarla, cari seküler hukuk ve düzenlemelere uygun olarak yapılan işlemlerin bir kısmı İslami olarak meşru ve kabul edilebilir olmayabilir; hatta genel ahlaki kıymet ölçülerine de aykırı olabilir.

Unutmamak gerekir ki, İslam iktisat düşüncesi tam anlamıyla ahlak temelli bir hayat biçimini vazedir. Bu itibarla, bir Müslümanın kazancının ya da rızkının meşruluğu ya da helal oluşu, elde edilmiş biçiminin ne ölçüde el emeğine (alın terine, göz nuruna, el işine), yani kendi emeğine dayandığına bağlıdır. Dolayısıyla, kazancın kullanma veya tüketme hakkının meşru olabilmesi için, kaynağının hakkaniyet esasına (hakkını vererek elde edilmesine, liyakate) dayalı olması beklenir.

Bu noktada pek çok zorluk olsa da büyüme tutkusu ve hassasiyet eksikliği nedeniyle gerek sermaye gelirleri üzerinden gerekse emek gelirleri üzerinden helal ve ahlaki kazanç konusunda zafiyetler ortaya çıkmaktadır. Kanaatimizce, Müslümanlar tarafından helal kazanç konusunda ortaya çıkan sonuç, çoğunlukla dünyevi çıkarlarını uhrevi olana tercih ettikleri içindir. Elbette bir kısım sorunlar eksik ya da yanlış bilgidir, ihmalkarlıktan ve elde olmayan zorunluluklardan kaynaklanıyor olabilir. Bilerek yapılması zaten kabul edilemez iken, ikinci durum karşısında da hassasiyetin azalması Hz. Peygamberin asırlar öncesinden öngörüsünü doğrulamakta ve mutlaka bireysel ve ortak aklın harekete geçmesi gerekmektedir. Esasında çalışmanın temel motivasyonunun bu olduğu söylenebilir.

Kanaatimizce bu tarz teorik çalışmalar son yıllarda hızla artan İslam iktisadı ya da İslamî iktisat² çalışmalarının özüne dair önemli katkı

---

² Türkçe literatürde kullanılan “İslam iktisadı” kavramının aslında Arapça ve İngilizce gibi dillerdeki karşılıklarını tam olarak karşıladığı söylenemez. Mesela, Arapçada “al-iktisadi'l-İslamiyye” (الاقتصاد الإسلامي), İngilizcede “Islamic economics” olarak ifade edilen kanaatimizce Türkçede daha uygun ifade şekli “İslami iktisat” olmalıdır. Fakat, Türkçe literatürde İslam iktisadı ifadesi kullanıldığı için, çalışmada biz de bu ifadeyi tercih etmiş bulunuyoruz. Zira bu şekilde ifade ederken hem genel kullanıma uyumuş oluyoruz hem de bu şekilde kullanıldığında yine aynı mananın kastedildiğini düşünüyoruz.

sunacaktır. Nitekim bu çalışmada İslam iktisat düşüncesinde el emeğinin, helal-meşru-ahlaki esaslara dayalı kazancın esas olduğunun ve kutsallığının ilgili ayetler, ama daha ağırlıklı olarak hadisler üzerinden tespit edilmesi, bu hususta oldukça hassas hareket edilmesi, dolayısıyla şüpheli işlemlere karşı oldukça dikkatli olunması gerektiği üzerine iktisadi bir inceleme ve değerlendirme yapılması amaçlanmıştır.

Helal kazanç ya da halk diliyle *helal lokma* konusunda kelimcilerin ve fakihlerin tartıştığı pek çok mülahazanın söz konusu olduğu malumdur. Dolayısıyla, hadisler yorumlanırken, elbette ilgili ayetlerden de yararlanılacak ve günümüze dair bazı tespitlerde bulunulacaktır. Ancak, bu çalışmanın akademik olarak hadis disiplini üzerine çalışan biri tarafından değil, İslami iktisat üzerine araştırmalarda bulunan biri tarafından ele alındığının belirtilmesinde yarar vardır. O bakımdan, çalışmanın İslam iktisadı alanında çalışanların dikkate alabilecekleri bir kaynak çalışması olma potansiyeli taşımasını ümit ediyoruz. Dolayısıyla, zaman zaman başka kaynaklardan yararlanılsa da çalışmada ele alınan hadisler esas olarak *Kütüb-i Sitte* diye bilinen altı temel hadis kaynağından alınmış ve oralarda yer alan doğrudan konuyla ilgili tüm hadisler mümkün olduğunca dâhil edilmiştir. Hadisler incelenirken, daha sistematik bir analiz yapabilmek için konular esas olarak iki alt başlık altında toplanmıştır. Bunlardan ilki 'helal kazancın zorunluluğu, kutsallığı ve dindarlık meselesi' olacak, diğeri ise, 'Müslümanların helal kazanç konusunda hassasiyetlerinin azalması, dünyaya ve şüpheli kazanç yollarına meyilemeleri' olacaktır. Birinci başlık altında aslî ihtiyaçlar ve helal kazancın zorunluluğu, bu çerçevede Necm Suresi'nde geçen ilgili ayetlerin sunduğu ilkeler ile helal kazancın kutsallığının dindarlığın kalitesi ve ibadetlerin kabulü ile ilişkisi incelenecektir. İkinci başlık altında ise, Müslümanların bu konuda gelecekte hassasiyetlerinin azalması, şüpheli kazanç yollarına meyilemelerine dair Hz. Peygamber'in öngörüsü ve rızık temininde itidalli olmaları ve kazanç-tüketim ilişkisiyle ilgili tavsiyeleri ele alınacaktır.

1. Kaynaklar ve Literatür Üzerine Bir Değerlendirme

İslam iktisadı alanında ilmi çalışmalar son yıllarda dünyanın her yanında artmaya devam ediyor. Bunların bir kısmı teorik ama çok daha büyük bir kısmı uygulamalı/ampirik çalışmalar tarzında yürütülmektedir. Ağırlıklı olarak ekonometrik yöntemlerle yürütülen uygulamalı çalışmaların ise, bir kısmı ekonomik büyüme, istihdam, kamu maliyesi, para politikası, fiyat sistemi ve fiyat istikrarı, finansal sistem ve finansal istikrar gibi ulusal, bölgesel ve küresel ölçekte makro ekonomik konular olurken, bir kısmı bireyi ve firmayı esas alan mikro ekonomik konular, bir kısmı da tarım, sanayi ve hizmet sektörlerini ilgilendiren konulardan oluşmaktadır.

İslam iktisadı ile ilgili çalışmalarda birkaç husus dikkat çekmektedir: Bunlardan birincisi, giderek teorik çalışmalar yerine çoğunlukla sıradan

ekonometrik test yöntemleri kullanılarak kolay ulaşılabilir ikincil verilere dayalı (veri-odaklı), çok yazarlı, İslami ve iktisadi yönü geri planda kalan çalışmalardan oluşmasıdır. İkincisi, çalışmalar çoğunlukla finans-bankacılık-sigortacılık ve bunların büyüme üzerine etkisi gibi alanlara odaklanmış vaziyettedir. Bu tarz çalışmalar, özellikle Uzakdoğu ve Ortadoğu-Körfez ülkeleri ile gelişmekte olan ülkelerdeki araştırmacılar arasında daha yoğun olarak görülmektedir. Üçüncü mesele, bu yöntemleri kullanan araştırmacıların genellikle İslam iktisadının temelini oluşturan Kur'an, hadisler, akait ve fıkıh gibi konularda ya hiç ya da çok az bilgi sahibi olmaları; meseleye hızlı yayın, atıf ve kariyer üzerinden pragmatik olarak yaklaşmalarıdır. Dördüncü mesele ise, büyük birikim ve emek gerektiren teorik çalışmaların indeks değeri yüksek dergi çevrelerinde genellikle tercih edilmemesi, buna karşılık, bu alanda ciddi bir birikim ve emek istemeyen, ama belli ekonometrik yöntemleri bilen bir kişi etrafında toplanarak veri-odaklı ve hızlı hazırlanan uygulamalı çalışmaların prestijli olarak kabul edilen dergilerde çabuk bir şekilde yayına dönüşebilmesidir.

Oysa, İslam iktisadı çalışmalarının temel kaynaklara, ilkelere ve değerlere yeterince vakıf olmadan salt ülkeler ve sektörler üzerinden örneklerle veri merkezli basit ekonometrik yöntemlerle çalışılması, karşılaşılan sorunlara kalıcı çözümler üretmek yerine, sadece yayın yapanların günübirlik kariyerlerine bazı şahsi katkılar sunmakla sınırlı kalma riski taşımaktadır. O bakımdan, İslam iktisadı çalışanların temel kaynakları anlamaları, buna imkanları elvermiyorsa, bu konularda yetkinliği olan kişilerle iş birliği yapmaları büyük önem taşımaktadır.

İslam iktisadı alanında son yıllarda helal tüketim ve endüstrisi üzerine bir hayli akademik çalışmanın yanı sıra pek çok teşebbüs ve politika uygulama sahasında yer bulabilmiştir. Ancak, bunların neredeyse tamamı tüketim yönüyle ilgili olup; helal gıda, kozmetik, ilaç, banka, finans ve turizm gibi pek çok alanı kapsamaktadır. Bu alanlarda eğitim ve sertifika veren Türkiye başta olmak üzere, birçok ülkede ulusal ve uluslararası standartlarda hizmet veren profesyonel kurumlar bulunmaktadır. Bunların çoğu gıda alanında olsa da diğer alanlardaki güncellenmiş kurumları internet üzerinden takip etmek mümkündür (hak.gov.tr/akredite-kuruluslar). Akademik camiada da bu alanda çok sayıda yayın yapılmakta olup, söz konusu yayınlar İslami iktisat çalışmaları içerisinde önemli bir yer tutmaktadır. Örnek olarak, Kamali (2021); Elasmag (2017); Abdul Rahman, Mahroof ve Hassan (2024) gibi temel araştırma kitapları ile Erdem, Varinli ve Yıldız (2014); Varinli, Erdem ve Avcılar (2016); Güneş ve Yetim (2020); Darmawati, Hardiana, Mainata ve Nuryadin (2023) gibi makaleleri zikretmekte fayda vardır.

Bugün helal sektörü ya da endüstrisi dendiğinde esas olarak helal tüketim kastedilmekte olup, işin üretim ve kazanç (gelir) boyutu çoğunlukla ihmal edilmektedir. Oysa kazancın helal-meşru-ahlaki esaslara göre olmadığı bir

durumda tüketimin helal olmasının hiç anlamı yoktur. Başka bir ifade ile, helal meselesini ekonomik alanda konuşurken, kaynakların/girdilerin temininden, toptan ticaret, saklama/depolama, dağıtım/lojistik, perakende ticaret ve nihai tüketime kadar tedarik zincirinin tüm safhalarını birlikte dikkate almadan sadece alt safhalar üzerinden hareket etmek eksik ve hatalı olacaktır. O bakımdan, işin üretim ve kazanç/gelir yönünü öncelikle dikkate almak gerekir. Fakat bu manada maalesef tüketim boyutu nispetinde bireysel, toplumsal ve kurumsal bir hassasiyetin olmadığına şahit oluyoruz. Bu hassasiyetin İslami-ahlaki manada arzu edilen düzeyde olmaması, kamu ve özel düzenlemelere, teşebbüslere ve tabii ki akademik çalışmalara da yansımaktadır.

Nitekim bu alanda bilimsel manada kayda değer sayıda ve içerikte çalışma bulunmamaktadır. Klasik içerikle hazırlanmış olarak en bilinen eserlerden biri, ünlü Hanefi fakih Şemsü'l-Eimme es-Serahsî'nin (1090?) *el-Mebsût* adlı meşhur eserinin *Kitabü'l-Kesb* bölümünde yer alan ve İmam Muhammed Şeybanî'ye nispet edilen, Mustafa Baktır'ın *İslam İktisadında Helal Kazanç* isimli eseridir. İmam Serahsî'nin şerhi olarak mevcut olan eser, aslında her iki büyük Hanefi fakihinin ortak ürünü olarak düşünülebilir ama eserde müellif olarak adı geçtiği için, mevcut çalışmada Şeybanî (1993) olarak yer alacaktır. Bundan başka, konu elbette doğrudan ya da dolaylı bölümler halinde fıkıh, tefsir ve diğer temel kitaplarda işlenmiştir. Mutasavvıfların pek çoğunun kitaplarında da yer almıştır. Ama müstakil olarak bu konu üzerine yazılan önemli bir eser ilk mutasavvıflardan ama aynı zamanda hadis, kelim ve tefsir alimi olan Hâris el-Muhâsibî'nin (857) *el-Mekâsib* adlı kitabıdır. Bu çalışmada yer alan içerik ve vurgulara oldukça yakın bulduğumuz, tasavvuf ruhuna uygun olarak zühd, verâ ve tevekkül gibi anlamlar üzerinden hazırlanan kitap, *Helal Rızık ve Namazın Anlaşılması* adıyla M. Coşkun tarafından 2012 yılında Türkçeye çevrilmiştir. Elbette bunun dışında pek çok temel tasavvuf eserlerinde, fütüvvetnamelerde ve hatta manzum ve mensur edebiyat eserinde konu edinilmiştir.

Yakın zamanlarda konuyla ilgili temel İslami bilgileri cari ekonomik meseleler üzerinden anlatan Günay (2004), Ünlü ve Bulut (2013), Erdem (2015), Sekmen ve Erdem (2020), Hallal (2024), özellikle bazı itikadî ve fikhî telakkileri üzerinden Karaman (1996), rızıkla ilgili Kur'an ayetleri üzerinden Coşkun (2010), ilgili hadisler ışığında Halebi (2002), Erdem (2021) ve Erdem (2022), ilgili ayetler ve hadisler üzerinden Dölek (2020) ve Rakhman ve Solihin (2018), faiz tartışmaları bağlamında Erdem (2017) ve Erdem (2018), İslam ahlakı üzerinden Müslümanın günlük hayatına etkisi anlamında Gazali (1979) ve Önlüer (2014), sahabe örnekliliği üzerinden Yıldırım (2014) ile fütüvvet ve ahilik geleneği üzerinden Erdem (2020) ve Erdem (2023) bu konu üzerine çalışmışlardır.

Ancak, bize göre, en önemli kaynak, kuşkusuz İslami çalışmaların ana kaynağı olan Kur'an-ı Kerim ve ikinci kaynağı hadis-i şeriflerdir. Bu çalışmada işte bu iki ana kaynaktan geçen ve bu makalenin başlıklarla doğrudan ilgili ayetler ve hadisler dikkate alınmıştır. Bunun için, ayet meallerinde ve yorumlarında genellikle Elmalı Hamdi Yazır'ın *Hak Dini Kur'an Dili* (1971), Muhammed Esed'in *Kur'an Mesajı* (1999), Karaman ve diğerlerinin hazırladığı *Kur'an Yolu* (2006, 2008), İbni Kesir'in *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri* (1986) ve farklı mealleri karşılıklı dikkate almak için (<http://kuranmeali.com/AyetKarsilastirma>) internet sitesi esas alınmıştır.

Hadis kaynakları olarak da esas itibarıyla girişte belirtildiği gibi, *Kütüb-i Sitte* diye bilinen altı temel hadis kaynağından yararlanılmıştır. Bu temel hadis kitaplarından ilk beşi sırasıyla *Sahih-i Buhari* (Zebidî, 1980), *Sahih-i Müslim* (Davudoğlu, 1979, 1983), *Sünen-i Neseî* (Neseî, 1981), *Sünen-i Ebu Davud* (Ebu Davud, 1983) ve *Sünen-i Tirmizî*'dir (Tirmizi, 1981). Altıncı kitap genellikle *Sünen-i İbni Mâce* (<https://www.islam-tr.com>) olarak kabul edilse de bazı hadisçilere göre, İmam Mâlik'in *el-Muvattâ'*dır (İmam Malik, 1994), bazılarının göre de *Sünen-i Dârimî*'dir (Dârimî, 1994). Bir de sabit olarak kabul edilen ilk beş kitapta yer alan hadisleri konularına göre toplayan El-Hüseynî'nin *Tac Tercemesi ve Şerhi* (2016)'den yararlanılmıştır.

Sonuç olarak, genel manada iktisatla alakalı yayınlarda görülen ülke, bölge, konu ve dönem bakımından kolay ulaşılabilir veriye ve belli istatistiksel ölçme ve tahmin yöntemlerine dayalı çalışma tarzlarının İslam iktisadı alanındaki yayınlarda da görüldüğünü rahatlıkla söylemek mümkündür. Açık söylemek gerekir ki, bu yayının gidişatı kişilere hızlı yayın, atıf veya pozisyon sağlayabilir; ama alternatif bir medeniyet tasavvuru olarak geliştirilmesi beklenen İslam iktisadı alanına beklenen katkıyı vermekten çok uzak gözükmektedir. Ancak, temel teorik ve buna bağlı ciddi uygulamalı çalışmaların yapılabilmesi için, ana kaynaklara vakıf olunması, çok disiplinli ortak proje bazlı çalışmaların yapılması ve desteklenmesi gerekmektedir. Elimizdeki çalışmayı, bu manada söz konusu kaygıları dikkate alan mütevazı bir gayret olarak değerlendirmek isabetli olacaktır.

2. Helal Kazancın Zorunluluğu, Kutsallığı ve Dindarlık Meselesi

İslam'da helal kazanç meselesi sadece ahlaki bir sorumluluk değil, aynı zamanda bir inanç ve ibadet/muamelat konusudur. Dolayısıyla, helal kazanç bir Müslümanın dindarlığının en önemli kıstaslarından biridir ve dinde samimiyetini gösteren çok önemli bir ölçüdür.

2.1. Aslı İhtiyaçlar ve Helal Kazancın Zorunluluğu

İnsan hayatında ihtiyaçlar esas olarak aslı (zorunlu) ve zorunlu olmayan (diğer) ihtiyaçlar olarak iki grupta toplanabilir. Asli ihtiyaçlar, insanın hayatta kalabilmesi için vazgeçilmesi mümkün olmayan yeme, içme, giyinme ve barınma ihtiyaçlarını ifade eder. Bunların dışında kalanlar zorunlu

olmayan diğer ihtiyaçlar olarak nitelendirilir. Genel olarak ihtiyaçların sınıflandırılması modern iktisat biliminde de geleneksel İslami literatürde de aşağı yukarı benzerdir. Tabii bu ihtiyaç maddelerinin içeriği zamana ve mekâna bağlı olarak değişebilir. Buna göre, zorunlu ihtiyaçların sayısı ve niteliği bilhassa yıllar geçtikçe, ekonomik, sosyal ve teknolojik şartlardaki değişikliklere bağlı olarak gelir, kentleşme ve sekülerleşme düzeyleri yükseldikçe artmaktadır.

Temel İslami kaynaklarda da hayatın yukarıda bahsedilen temel ihtiyaçlar (*'havâic-i asliye'*) olarak bilinen dört şey üzerine kâim olduğundan bahsedilir (Şeybanî, 1993: 85). Nitekim Hz. Osman'dan rivayet edilen bir hadis-i şerifte Hz. Peygamber'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: *"Ademoğlu için şunlardan başkası yoktur: Oturacağı ev, avret yerini kapatacak elbise, bir parça ekmek ve su"* (Tirmizi, Zühd: 30/2341). *"Zekât matrahı dışında tutulan temel ihtiyaç malları anlamında kullanılan fihhi bir terim"* olan *havâic-i asliye*, aslında asgari hayat ve geçim standardını belirlemede kullanılan bir ölçüt niteliğindedir. Bu itibarla, Müslüman toplumlarda fertler ve İslami hassasiyetlere riayet eden devletler bu asgari ölçünün/standardın altına düşen kişilere destek olmakla yükümlü olduklarını bilirler ve bu standardın üstünde olan kişilerle devlet de bu yükümlülüğü yerine getirmek için çaba sarf ederler (Çeker, 1997: 504-507). Modern iktisat biliminin de esas aldığı bu temel ihtiyaçlar, insanın yaşamını devam ettirebilmesi için zorunlu olduğu için, bunların karşılanması farz olarak kabul edilmiştir. Aksi durumda insanın hayatı devam edemeyeceğinden, kişi kendisinin ölümünden veya hastalığından doğrudan sorumlu olacaktır. İnsanın hayatta kalabilmesi için, zorluk ve meşakkatin kaldırılıp kolaylığın esas alınması ilkesinden hareketle, bazı durumlarda haramların bile mubah sayıldığı dikkate alındığında³, rızık temini ve bunun meşru yollardan elde edilmesinin farzıyeti daha rahat anlaşılacaktır.

Temel ihtiyaçlar konusunda Kur'an'dan bazı örnekler vermek gerekirse; yeme ihtiyacı ile ilgili bir ayette *"Onları yiyip içmez bir beden kılmadık, ölümsüz de değillerdir"* (Enbiya: 8), bir başka ayette ise, *"Size rızık olarak verdiğimiz iyi ve temiz şeylerden yiyin ama bunda ölçüyü aşmayın..."* (Taha: 81) denilmiştir. Sahabenin önde gelenlerinden Ebu Zerri'l-Ğıfari'ye hangi amelin daha faziletli olduğu sorulduğunda; *"namaz kılmak ve ekmek yemek"*

³ Fıkıhçılar, dinî-hukukî hükümler için özel ve geçici durumlara dair bazı kolaylıkların getirilmesini "meşakkat teysîri celbeder" (yani, 'güçlük, kolaylığı getirir'; (yani, 'darlık zamanında vüs'at gösterilmek, anlayışlı olmak, durumu idare etmek gerekir'; Mecelle, madde 17), "bir iş zîk/dîk oldukça müttesi' olur" (yani, 'bir işi yaparken, zorluk ve darlık ortaya çıkarsa, genişlik aranıp ruhsatlar kullanılır'; Mecelle, madde 18), "zaruretler memnû olan şeyleri mubah kılar" (yani, 'zaruretler yasakları serbest hale getirir'; Mecelle, madde 21) veya "zaruretler kendi miktarlarınca takdir olunur" (yani, 'zaruret sebebiyle caiz olan şey, sadece zarureti giderecek kadar işlenmelidir'; Mecelle, madde 22) gibi genel ilkelerle özetlemişlerdir (Çalış, 2013: 141).

olarak cevap vermiştir (Şeybanî, 1993: 36). İçme ihtiyacı ile de bir ayette “... Allah'ın rızından yiye için; yeryüzünde fitne fesat çıkarmayın” (Bakara: 60) buyurulmuştur. Araf Suresi'nden yer alan şu iki ayet ise, giyinme ihtiyacından bahseder: “Ey Ademoğulları! Size mahrem yerlerinizi örtecek giysi, süsleneceğiniz elbise yarattık. Takvâ elbisesi, işte o daha hayırlıdır. Bunlar Allah'ın ayetlerindedir. Umulur ki düşünüp öğüt alırlar” (Araf: 26) ve “Ey Ademoğulları! Her namaz kılacağınızda güzelce giyinin, yiye için fakat israf etmeyin...” (Araf: 31). Mesken ihtiyacı ile ilgili de “Allah yükünüzü hafifletmek ister; çünkü insan zayıf yaratılmıştır” Nisa: 28) ayetinden hareketle, insanın meskeni olmadan yazın sıcağında ve kışın soğukunda gece ve gündüz diğer canlılar gibi açıkta yaşayamayacağına işaret olduğuna yorumlanmıştır (Şeybanî, 1993: 85-86).

Ayette geçen insanın zafiyetleri ile alakalı olarak tefsircilerden bazıları insanın zaafılarından birinin de mal tutkusu olduğunu; onun için de İslam'ın bu zaafın ortaya çıkaracağı ahlaki bozulmayla ilgili hem uyarılarda bulunduğunu hem de meşru kazanma yollarını gösterdiğini söylemişlerdir. Zira “... Allah kulları için güçlük değil, kolaylık murat eder...” (Bakara 2/185); onları imtihan için bile olsa çıkmaz yollara zorlamaz, taşınamaz yüklerin altına sokmaz (Karaman vd., 2006: 2/49) demişlerdir.

Mesken ihtiyacı konusunda Hz. Peygamber çok bilinen bir hadisinde şöyle buyurur: “Şu üç şey Âdemoğlunun saadetindedir; sâliha bir hanım, geniş ev, rahat binek” (Müsned, I: 168). Görüldüğü gibi, hadiste eş, ev ve binek (araba diyebiliriz) insanın mutluluğunun unsurları olarak sıralanmıştır. Bir diğer hadiste ise, bu üç şey iyi, müsait ve uygun olduğunda insanoğlunun mutluluğunu sağlayan, kötü nitelikte olduğunda ise, bedbahtlığına sebep olan hususlar olarak ifade edilir (Müsned, I: 169/1445). Bunlara benzer bir başka hadiste ise, binek yerine hizmetçi yer alır: “Kim bizim emrimizde görevli ise (hanımı yoksa) evlensin, hizmetçisi yoksa bir hizmetçi tutsun, evi yoksa ev alsın” (Ebû Dâvûd, İmâre: 9-10/2945). İbni Ömer'den rivayet edilen bir hadiste ise, evin ihtiyaç olmasına ilave olarak, kişinin el emeğiyle, başkasına muhtaç olmadan, başka imkanlara tevessül etmeden kendi imkanlarıyla sahip olması vurgulanmaktadır: “Ben Rasulullah'la beraber iken kendi elimle bir ev yapmıştım. Bu ev beni yağmura karşı korumaya, güneşe karşı da gölgelemeye yetiyordu. Bunun inşasında Cenab-ı Hakk'ın mahlukatından hiçbirinin yardımını da görmemişim” (Buhari, İstizan: 53; İbni Mace, Zühd: 13). Hatta bu hadisi şerifin başka bir rivayetinde ise: “Rasulullah'ın vefatından beri tuğla üzerine tuğla da koymuş değilim” diyerek, konut sahipliğinde ihtiyaç ölçüsüne dikkat çekilmektedir. Bu rivayeti teyit eden bir başka rivayette; Hz. Peygamber bir gün Medine'de dolaşırken kubbeli yüksek bir bina görür ve rahatsız olur. Uzun bir hadistir; sonunda: “İhtiyaç fazlası her bina sahibi üzerine bir vebaldir” (Ebu Davud, Edeb: 169/5237) der.

İmam Muhammed'in *Kesb* kitabına delil olarak aldığı bir hadisi şerifte "kazancı aramak her Müslümana farzdır" (Taberânî, el-Evsat, 8: 272; akt. Dölek, 2020: 161); bir başka rivayette ise, "farz namazdan sonra rızık aramak, farzdan sonra farzdır" (et-Terğib ve't-Terhib, II: 546; el-Cami'üs-Sağir, IV: 270; akt. Şeybanî, 1993: 40) denilmiştir. Diğer bir hadiste, "helali istemek kahramanların vuruşması gibi (zor)dur. Kim ki helal olanı elde etmek niyeti ile gecelerse, affedilmiş olarak gecelemiştir" (Kenzu'l-Ummal, IV: 8; akt. Şeybanî, 1993: 40). Yine bir başka hadiste; "müminin nefsi (bedeni) onun bineğidir. O halde ona karşı iyi muamele edin" (Şeybanî, 1993: 42) denilmiştir.

Bir başka hadiste ise, "helâlınden kazanmak cihattır" (el-Kuzâî, Müsnedü's-Şihâb, 1: 83; akt. Dölek, 2020: 161) denilmiştir. Cihat zaten 'Allah yolunda gösterilen mücadele-gayret' anlamında kullanıldığına göre, kişinin öncelikle kendisinin ve ailesinin maişetini temin, devamında da yakın çevresinin ve toplumun ihtiyaçlarını karşılamak ve refah seviyelerini yükseltmek (salih amel) maksadıyla helal kazanç (kesb) yolunda uğraş vermesi cihad kabilinden bir gayret olarak ifade edilmiştir. Nitekim bir hadiste; "... Cehennemlikler de beştir:" denildikten sonra, bunlardan birinin de "... size uyan ve aile ve mal derdine düşmeyen zayıf kimse ..."⁴ (Müslim, Cennet: 63/2865; Ahmed, IV: 162) olarak ifade edilmiştir. Yani, tembellik eden, ailesinin geçimini ihmal eden kişinin cehennemlikler arasında olduğu ifade edilmiştir.

Hatta Hz. Ömer'in de kesbin derecesini cihattan daha üstün gördüğü rivayet edilmiştir: "Allah'ın rızasına uygun rızık aramak için sefere çıktığımda, yükümün iki dengi arasında ölmem, Allah yolunda cihad ederken ölmekten benim için daha iyidir" (Kenzu'l-Ummal, IV: 123; akt. Şeybanî, 1993: 41). Ayrıca, İmam Gazali'nin *İhya*'sında, yine Hz. Ömer'e (veya Hasan Basri'ye ait) olduğu sanılan benzer muhtevayı taşıyan şu ifadeye yer verilmiştir: "Bence çoluk çocuğum için alışveriş yaptığım bir yerde ecelimin gelip gırtlığıma sarılmasından daha sevimli bir ölüm yeri yoktur" (Gazali, 1979: 4/13). Gerekçe olarak da gece namazı ile ilgili ayette mazeretli sayılan üç grup insandan birinin rızık peşinde koşanlar olduğu ve bunun cihad edenlere takaddüm ettiği söylenir (Şeybanî, 1993: 41): "... Allah bilmektedir ki içinizde hastalar bulunacak, bir kısmınız Allah'ın lütfundan rızık aramak üzere yeryüzünde yol tepecek, diğerleri de Allah yolunda çarpışacaktır..." (Müzzemmil: 20).

Şeybanî'ye göre, insanın kulluk vazifesini yerine getirecek kadar yemesi sevaptır. Dolayısıyla, insan yeme ve içmeyi terk ederse, asi olmuş sayılır. Çünkü, aksi takdirde hayatta kalma imkânı kalmayacağından, kendi canına kıymış sayılır. İmam'a göre, insanın biri lehinde diğeri aleyhinde olmak üzere

⁴ Hadisin burada yer alan son kısmının bir başka Türkçe ifade edilişi şöyledir: "... Aklı olmayan, zayıf kişi. Böyleleri sizin aranızda tabi olarak bulunurlar. Hiçbir aile ve mala tabi olmazlar..."

iki türlü kesb (kazanç) faaliyeti vardır. Lehinde olan kazanç faaliyeti mübah (meşru) yollardan yukarıda bahsi geçen ihtiyaçların karşılanması için gerekli iktisadi faaliyetleri kapsarken; aleyhinde olanlar, hırsızlık gibi mübah (meşru) olmayan (haram) yollarla elde edilen faaliyetleri kapsar (Şeybanî, 1993: 36-37, 44).

İmam Muhammed'in (Şeybanî) görüşüne göre, yukarıda verilen hadislerden hareketle nefse iyi muamele edilmesi, asli ihtiyaçların yerine getirilmesi farzdır. Zira "farzın eda edilmesi için gerekli olan her şeyin bizzat kendisi de farzdır". İmama göre, rızık peşinde koşmak, ilmi araştırmaların farz olduğu gibi farzdır. Bütün bu fikirlerin ilim için de geçerli olduğunu söyler. Şöyle ki, dünyanın bir yaratılış nizamı var ve bu düzen gayret, çalışma ve kazanç (kesb) üzerine kuruludur. Bu ilahi/tabii düzenin bekası için kesb faaliyetleri sebeptir. Bu itibarla, kazanç faaliyetlerinin terk edilmesi, ilahi/tabii dünya düzenin yıkılması anlamına geleceğinden, insanlar bunu yapmaktan menedilmişlerdir. Aslında, ehli sünnet ve'l-cemaatten fukahânın cumhuru kesb faaliyetinin gerekliliği ve farziyeti konusunda ittifak etmiştir (Şeybanî, 1993: 42, 52, 56). Öyleyse, bedeninin korunması için 'kesb' de farz (illet) olarak görülmüştür.

Bu itibarla, kişinin rızıkını helal yollardan temini meselesi İslam dininde sadece ameli değil, aynı zamanda itikadî bir mesele olarak da görülür. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, bir Müslümanın kazancının kaynağının helal yollardan olup olmadığına dikkat etmemesi dini zafiyetine ve imanındaki gevşekliğe bağlanır. Nitekim Sahih-i Buhari Şerhi'nin başka bir hadis kaynağından aldığı aşağıdaki hadiste 'helal kazanç yolu aramanın her mü'mine farz kılındığı'ndan bahsedilir ve devamla şöyle denir: "Kim ki el emeği ve alın teriyle kazandığı helal malını yiyerek aile yuvasında gecelerse, Allah kendisinden razı olarak geceyi geçirir, mağfur olarak sabahlar" (Zebidi, 1980: C6/357)⁵. Aynı şekilde, el emeğinin yegâne kazanç yolu olduğu ve karşılığının zayi edilmeyeceği Necm Suresi'nde şöyle ifade edilir: "Bilsin ki insan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur. Ve çalışması da ileride görülecektir. Sonra ona karşılığı tastamam verilecektir" (Necm: 39-41). Bu meyanda Sünen-i Nesei'de nakledilen bir hadisi şerifte şöyle buyrulur: "Kişinin yediğinin en helali kendi kazandığından yediğidir..." (Nesei: 4427). Buhari'de yer alan buna çok benzer bir hadiste ise şöyle denir: "Hiçbir kimse

---

⁵ Gazali'nin aktardığı bir hadiste de şöyle denilmiştir: "Kim nefisini dilencilikten korumak, çocuklarının nafakasını temin etmek ve fakir komşularına yardım etmek için helâlden kazanırsa, o kimse kıyamet gününde Allah'ın huzuruna yüzü ayın on dördü gibi parıl parıl parladığı halde varır" (Gazali 1979: 4/8; Ebu Şeyh, Ebu Nuaym ve Beyhakî, Ebu Büreyde'de rivayet etmişlerdir). Diğer bir hadiste: "Kişinin yediği en helal nafaka kesbinden (el emeğinden) ve doğru alışverişten yediği nafakadır" (Gazali 1979: 4/10; Ahmed, Rafi'den rivayetle bildirmiştir). Bir diğer hadiste ise, şöyle denmiştir: "Kulun yediği en helâl rızık (Allah rızası için) nasihatte bulunduğu takdirde- sanatkârın kazandığıdır" (Gazali 1979: 4/10; Ahmed, Ebu Hureyre'den rivayetle bildirmiştir).

kendi eli emeğini yemekten hayırlı asla bir lokma yememiştir. Allah'ın Peygamberi olan Davud da kendi elinin emeğini yerd'i (Buhari, Büyü: 967).

Esat Paşa'nın beyti adeta ayeti tefsir eder gibidir (Çuhadar, 2009: 56):

*Tahsîl-i kâma sanma değildir emek gerek,
Derler emeksiz ademe olmaz yemek gerek.*

Bugünkü Türkçe ile ifade etmek gerekirse, '*meramına/arzuna ulaşmak için emek gerekmediğini düşünme, insana sadece emek karşılığında ekmek olduğunu söylerler*'. Aynı şekilde, Mehmed Akif Safahat'ın birinci kitabı olan Safahat'ta yer alan birçok şiirinde bahanelerin arkasına sığınarak aylak aylak boş gezmek yerine, zor şartlar altında alın teri dökerek çalışmanın erdemini anlatırken, *Küfe* şiirinde Hasan isminde henüz 13 yaşında bir çocuğun sokak ortasında duran babasından kalma bir yük küfesine "*Benim babam senin altında öldü*" diye tekme atması üzerine, çocuğu teskin etmek için şu veciz ifadeleri kullanır (Ersoy, 2016: 21):

*O (baban), bunca yıl çalışıp alın teriyle seni
Nasıl büyüttü? Bugün, sen de kardeşini,
Yetim bırakmayarak besleyip büyütmelisin. ...*

*Kuzum, ayıp mı çalışmak, günah mı yük taşımak?
Ayıp: Dilencilik, işlerken el, yürürken ayak.*

2.2. Necm Suresi'nde Geçen Kazanç İlkeleri

Esasında, Necm Suresi'nin 36 ila 54. ayetleri arasında geçen 19 ayet Hz. İbrahim ve Hz. Musa'ya indirilen vahiylerin özüne dair temel ilkelerden bahseder. El emeğine dair yukarıda verilen 39-41 arası üç ayet de bu arada yer aldığı için, bu ilkelerin Yahudiliği ve Hristiyanlığı da ilzam ettiği; bu itibarla, tüm dünya milletlerine gönderilmiş evrensel ilahi mesajlar olduğu şeklinde yorumlanması da mümkündür (Karaman vd., 2008: 5/174-76). Nitekim rivayete göre, Hz. İsa bir kişiye rastlar ve ne yaptığını sorar. O kişi de Allah'a ibadet ettiğini söyler. Nafakasını kimin temin ettiğini sorunca da kardeşinin karşıladığını söylemesi üzerine; "o halde senin kardeşin senden daha fazla ibadet edendir" (Gazali 1979: 4/10) buyurur.

Bu sarsıcı ifadeyi de dikkate alarak, iki önemli çıkarılamayı vurgulamakta fayda vardır: Bunlardan ilki, helal kazanç peşinde koşmanın sadece İslam'da değil, tüm ilahi mesajlarda yer aldığıdır. Diğeri ise, vahyin ve dinlerin kulun sadece bireysel ibadetlerine odaklanmadığı, bunun yanı sıra, hayatın geri kalan kısmını da tanzim ettiği; hatta o kısmın daha ağır bastığı gerçeğidir. İkinci nokta, özellikle Müslümanların dindarlık algıları bakımından oldukça önemlidir. Zira dini ve dindarlığı sadece bireysel ibadetler üzerinden okumak yerine, hayatın her anına ve alanına (helal kazanç faaliyeti dahil) yaydıkça İslam'ın ve Müslümanların dindarlık algısı çok daha nitelikli hale gelecektir. Nitekim bir hadiste "*ibadet* (başka bir rivayette *cihad*) *on kısımdır.*

Bundan dokuzu helali aramaktır" (Kenzu'l-Ummal, IV: 6; akt. Şeybanî, 1993: 57) denilmiştir.

Tefsir kitapları Necm Suresi'nin yukarıda bahsi geçen ayetlerinde zikredilen ilkeleri beş noktada toplar (Karaman vd., 2008: 5/174-76):

- i) *Sorumluluk*: Suçların ve cezaların şahsiliği (Necm: 38).
- ii) *Kesb*: Herkesin kazancını el emeği ile temin etmesi ve ilahi bir sınav düzeninde iradi seçimler yapmak durumunda olduğu (Necm: 39).
- iii) *Karşılık verme*: Herkesin yaptığı için karşılığını mutlaka alacağı (Necm: 40-41).
- iv) *Hesap verme*: Dünyada yapılan/kazanılan her şeyin ahirette hesabının verileceği ve adil bir yargılamanın olacağı (Necm: 42).
- v) *Nihai takdir*: Yapılanların karşılığında asla haksızlığın olmayacağı, ama lütuf ve bağışlamanın sadece Allah'a ait olduğu. Ayrıca, mü'minin asla ümitsizlik ve gevşeklik göstermemesi gerektiği (Necm: 43-54; özellikle 43, 44 ve 48. ayetler).

İbni Kesir Tefsiri ve Hamdi Yazır'ın Hak Dini Kur'an Dili tefsirlerinde de belirtildiği gibi, insan nasıl ki kendi günahı dışında başkasının günahını yüklenmiyorsa⁶, aynı şekilde kendi kazancı yerine başkasının kazancını da yüklenmemelidir (İbni Kesir, 1986: 13/7554; Yazır, 1971: 7/4609-10)⁷. Bilindiği gibi, Türkçe'de '*her koyun kendi bacağından asılır*' diye meşhur bir söz vardır. Aynı şekilde, fıkhıta da '*ukûbatta niyabet cari olmaz*' (yani, 'cezalarda vekillik geçerli olmaz') diye bir deyim vardır.

---

⁶ Örneğin, "*Kim doğru yolu seçerse kendi iyiliği için seçmiştir, kim de saparsa kendi zararına sapmış olur. Hiç kimse başkasının günah yükünü üstüne almaz...*" (İsra: 15); "*... Herkesin yaptığı için sonucu kendisine aittir. Hiçbir suçlu başkasının suçunu yüklenmez...*" (Enam: 164).

⁷ Bu ayetlerin tefsirinde ulema uzun uzadıya bir insanın başkası için yaptığı iyi işlerin, örneğin, dirilerin ölümleri için dua etmesinin veya sadaka vermesinin uygun olup olmadığını tartışmış ve ihtilafa düşmüştür. Nitekim Elmalılı Hamdi Yazır *Hak Dini Kur'an Dili* isimli ünlü tefsir kitabında, ünlü Osmanlı hukukçusu, müfessir ve Şeyhülislami Ebussûd Efendi'ye (ö. 982/1574) ve Endülüs'te yetişip birçok İslam merkezinde (ama daha ziyade Kahire'de) dersler veren büyük alim Ebu Hayyan'a (ö. 745/1344) atfen (Kafes, 1994: 10/152-53) yaptığı değerlendirmelerde, ağırlıklı olarak insanın emeğinin esas olduğunu söyleyerek şu yorumu yapmıştır: "İnsanın 'şu benimdir' demeğe hakkı olan şeyi tahkik ettiğin zaman onu ancak sa'yinden (gayretinden) ibaret bulursun. Ondan başka ... olanlar hep merhamettir. Onların hiçbirisi insanın kendinin değildir. Ona hakikaten benim demeğe salahiyeti yoktur, ancak hakikate ilhak ile mecaz olarak söylenebilir". Tıpkı Türkçe'deki bildik mesel gibidir: "Elden gelen öğün olmaz, o da vaktinde bulunmaz" (Yazır, 1971: 7/4619). İmam Mevdudi de tefsir kitabı *Tefhimü'l-Kur'an*'da bu ayeti yorumlarken, "bir kimsenin hayırlı bir iş yapıp, yaptığı amelin sevabını bir başkasına vermesi için Allah'a dua etmesi" anlamına gelen '*isâli's-sevab*'ın "ancak Allah rızası için olduğunda, şeriata uygunluk arz ettiğinde kabul edilebilir" olduğunu, ama, "cezanın başkasına gönderilmesi" anlamına gelen '*isâli's-ceza*'nın mümkün olmadığını; çünkü hiç kimsenin kötü fiillerinin cezasını bir başkasına çektiremeyeceğini anlatır (Mevdudi: www.sevdalara.net).

2.3. Helal Kazancın Kutsallığı ve Dindarlığın Kalitesi

İmam Sühreverdî (ö. 632/1234) helal rızıkı 'her hayrın başı' olarak ifade etmiştir. Benzer şekilde, İmam-ı Azam'ın öğrencisi Ebu Yusuf'a yazdığı önemli tavsiyelerinden biri de 'evvela ilim istemesi, sonra Allah'tan helalinden mal istemesi, ardından da evlenmesi' olmuştur (Ebu Hanife, 1983: 120, 57). Yine, büyük fıkıh ve tasavvuf alimi Süfyan-ı Sevri'ye (ö. 161/778)⁸ atfen söylenen 'kişinin dindarlığının ekmeğinin helalliyi nispetinde' olduğuna dair söz, ana fikri gayet güzel açıklamaktadır. Aynı şekilde, kendisine namazı birinci safta kılmanın faziletini soran birine 'ekmeğini nereden kazandığına bakmasını; kazancı helal olduktan sonra hangi safta dilerse namazını orada kılmasının herhangi bir mahsurunun olmadığını' (islamveihsann.com) söylemesi, dinin ve dindarlığın önceliklerinin tespiti bakımından fevkalade önemlidir.

Bu konuda İslami kaynaklarda Hz. Ömer ile alakalı oldukça etkileyici bir hadiseden bahsedilir. Rivayete göre, Hz. Ömer kurrâdan (Kur'an kıraati konusunda uzman kişiler) bir gruba rastlar; başları önlerinde otururlar. Kim olduklarını sorduğunda 'tevekkül edenler' oldukları söylenir. Ömer'in cevabı adeta tokat gibi sert olur: "*Hayır onlar yiyicilerdir. İnsanların mallarını yiyorlar. Size asıl mütevekkilî haber vereyim mi?*" "Evet" cevabını alınca, şöyle devam eder: "*Asıl mütevekkilî, tohumu toprağa atıp sonra da Allah'a tevekkül edendir*". Başka bir rivayette ise şöyle demiştir: "*Ey kurrâ topluluğu! Başlarınızı kaldırınız ve kendiniz için bir şeyler kazanınız*" (Kenzu'l-Ummal, IV: 129; akt. Şeybanî, 1993: 49).

Unutmayalım ki, Hz. Ömer'in cevabı hala geçerliliğini korumaktadır. Kanaatimizce, günümüz Müslümanlarının din ve dindarlık algılarını ciddi olarak gözden geçirmeleri gerekmektedir. Zira dini ve dindarlığı esas olarak kulun bireysel ibadetlerine ve saç, sakal ve kıyafet gibi zahire dönük bazı simgelerle belli bazı terminolojiye hasreden sığ anlayıştan kurtarmak zarureti vardır. Oysa din ve dindarlığı, hayatın sosyal, kültürel ve iktisadi boyutları da dahil tamamını içine alan bir anlayışla ele alıp hayata yansıtmadıkça, İslam'a ve onun değerlerine en büyük zararı ve haksızlığı bizzat Müslümanların kendilerinin verdiği bilinmesi gerekir. Zira dini ve dindarlığı bu kadar cüz'i ve sığ bir anlayışla hayatın akışından koparan Müslümanların bırakalım bir medeniyet inşasını, kendilerinin dini temsil kabiliyetleri dahi kabul edilemez niteliktedir. Özellikle az gelişmişliğin, yoksulluğun ve cehaletin son derece yaygın olduğu İslam dünyasının neden bu halde olduğunun cevaplarından biri belki de bu sığ İslam anlayışında aramak gerekir. Bunun için de öncelikle Kur'an'ın sık sık vurguladığı

⁸ Ayrıca, Abbasi yöneticileri ile mesafeli, hatta muhalif tutumu ile bilinen Süfyan'ın devlet erkanından hediye kabul etmediği, zahid bir kişiliği olduğu halde onlara muhtaç olmamak için ticaretle uğraştığı ve para biriktirdiği de bilinmektedir (Özdirek ve Çavuşoğlu, 2010: 23-24).

imandan sonra en değerli husus olan *sâlih amel* (yararlı işler yapmak) meselesini 'dindarlığın hayatın bireysel olmayan tüm alanlardaki sorumlu davranışı' olarak anlamak gerekir. Zira bu dünyayı ihmal etmek, kıt kanaat yaşamak ya da bulduğu ile yetinmeyi meziyet olarak görüp hayatı ve düzeni bu telakkilere göre oluşturmak yerine, kanaatimizce Müslümanların Hz. Ömer'in yukarıda aktarılan hadise karşısındaki verdiği cevapta olduğu gibi, Onun din aynasını kendilerine tutmaları; iktisadi, sosyal ve kültürel az gelişmişliğin, yoksulluğun ve cehaletin kısır döngüsünü kırmalarında önemli bir kaldıraç olacaktır.

Bu noktada iki hususa açıklık getirmekte fayda vardır: Banlardan birincisi, İslam alimleri insanın geçimlik ihtiyacını temin için çalışmayı zaruri görmüşler, ama bundan ötesi için farklı düşünenler ileri sürmüşlerdir. Bunlardan bir kısmına göre, insanın kendisi ve ailesinin geçimini temin ettikten sonra da kazanç faaliyetlerine devam etmesi kulluk vazifesinin ve dolayısıyla ibadetin bir parçasıdır. Nitekim "*İbadet (başka bir rivayette cihad) on kısımdır. Bundan dokuzu helali aramaktır*" (Kenzu'l-Ummal, IV: 6; akt. Şeybanî, 1993: 57) hadisi bu anlayışı teyit etmektedir. Bu anlayışa göre, "*insanların hayırlısı insanlara yararlı olan*" (Camiü'-Sağır, III: 481; akt. Şeybanî, 1993: 57) olduğuna göre, tarım, sanayi, ticaret ve diğer hizmet faaliyetleriyle ekonomik büyümeye dönük süreklilik arz eden gayretler kulluk vazifesinin büyük bir kısmına tekabül eder. İkinci görüş ise, ağırlıklı olarak tasavvuf çevrelerinin benimsediği zühd ve terk telakkileri etrafında şekillenen geçimlik kazanç faaliyetlerinden gayrısı gerekli olmayıp, kalan vaktin rutin ibadetlerle geçirilmesi gerektiği yönündedir. İslam geleneğinin literatüründe ve tarihsel müktesebatının çoğu döneminde ikinci görüşün daha fazla kabul gördüğü anlaşılmaktadır.

Esasında her iki anlayışın da iyi incelenmesi ve ön yargısız tartışılmasında fayda vardır. Birinci görüşü savunurken ve hayata geçirirken, ilahi/tabii ölçüler çerçevesinde hareket edildiğinde, gerçekten güçlü bir medeniyet inşası ve hakkın, adaletin, huzurun, barışın ve mutluluğun hâkim olması mümkün olacaktır. Ancak, meşru (hukuki ve ahlaki) ölçüler tam olarak dikkate alınmadığında, tam aksi yönde bir durum söz konusu olacak ki, bugün gelinen nokta bu manada pek çok arzu edilmeyen örnekler söz konusudur. Nitekim manevi ve ahlaki meşruiyet kaygısı olmayan kanaatten yoksun, hızlı, yüksek ve sürekli bir büyüme politikasının kaynakları nasıl hoyratça tükettiğini, aşırı üretimin insanlara arzularını nasıl ihtiyaç olarak kabul ettirdiğini ve tüketim çılgını haline getirdiğini, bunun sonucunda da dünyanın dengesini bozarak insanlığın nasıl afetlerle, salgınlarla, kıtlıklarla ve savaşlarla imtihana tabi tutulduğunu hep birlikte yaşıyoruz. Kısacası, ahlaki kaygıları yok sayarak ne pahasına olursa olsun yüksek büyüme dürtüsü ile imalat ve rekabet stratejisi üzerine dayalı bir kapitalist anlayışın sonucunda insanlık ne yazık ki kendi davet ettiği cehennem zebanilerini (ticari kaygılarla üretilen, yayılan ve devam ettirilen salgın hastalıkları;

fırtına, sel, dolu, hortum, kuraklık, kıtlıklar, aşırı sıcaklık ve orman yangınları, aşırı böceklenme ve ilaçlamayı; küresel terör ve savaş tehditlerini; sosyal, ekonomik ve siyasi krizleri) karşılamakla ve yüksek maliyetlerle ağırlamakla meşgul olmaktadır.

İkinci ise, geleneksel zühd anlayışını benimseyen çevrelerin görüşü olup, gelinen noktada makul bir anlayış olarak devamı mümkün gözükmemektedir. İktisadi büyümeyi elinin tersiyle iten bir anlayışın medeniyet inşası, diğer medeniyetlerle rekabet edebilmesi asla söz konusu değildir. Zira iktisadi olarak refah üretmeyen toplulukların ve devletlerin kimliklerini, özgürlüklerini, bağımsızlıklarını ve huzurlarını korumaları mümkün olamayacaktır. Bireysel olarak zühd mümkün olsa da kitlesel olarak başkalarına muhtaç edici ve köleleştirici bir sonuç doğurması kaçınılmazdır.

Bu noktada klasik alimler arasındaki tartışma fakirliğin mi yoksa zenginliğin mi daha faziletli olduğuna dair olmuştur. Hemen belirtelim ki, mukayeseli değerlendirildiğinde, aralarında İmam Muhammed'in ve Serahsi'nin yer aldığı hâkim görüş fakirliğin daha tercih edilen bir görüş olduğudur. Bugün pek anlamlı bulunmayan bu tartışmayı, 1500 yıla yaklaşan bir birikim üzerinden düşünüp değerlendirmek daha doğru olacaktır. Aksi takdirde, Sanayi Devrimi sonrasında ortaya çıkan kapitalizmin seri imalat stratejisinin tesiri altına girmiş bir iktisadi anlayışla hareket edildiğinde bu tartışma anlamsız hatta gülünç duruma düşecektir. Oysa bu tartışmada mantık şudur: İnsanlar kendilerine yetecek kadarına kanaat etse ve fazla olanı bıraksa, kalan zamanı da dünyanın ıslahına, adaletin hâkim olmasına, zulmün her türlüşününün yok edilmesine ve ahirete dönük kullansa daha hayırlı olur. Ayrıca, insanın kendisine yetecek kadarının fazlasına sahip olunca, bunun hesabını vermesi gerekir. Bu durumda fakirlikten dolayı hiç kimsenin hesaba çekilmesine ihtiyaç olmayacaktır. Kritik cümle ise şudur: Bir kimsenin hesaba çekilmediği şey (fakirlik), hesaba çekildiği şeyden (zenginlik) daha faziletlidir (Şeybanî, 1993: 59).

Aksini düşünenler ise, zenginliğin nimeti, fakirliğin ise sıkıntıyı ve cezayı temsil ettiğinden hareketle; akıllı bir insan için elbette nimetin sıkıntıya tercih edilmesinin daha uygun olacağıdır. Nitekim Kur'an'da rızık kapsamında 'mal' *fadl* (nimet) olarak ifade ediliyor ve "... Allah'ın *fadlından* (nimetinden nasibinizi) arayın..." (Cuma: 10) deniliyor. Yine kral peygamberler olarak Hz. Davud ve Hz. Süleyman ile ilgili ayetlerde de benzer ifadeler görülebilir. Hz. Peygamber ise, "*veren el alan elden hayırlıdır*" (Buhari, Zekât: 18; Müslim, Zekât: 95) diyerek, yükümlülüklerinin farkında varlıklı olanın ihtiyaçlı olandan daha hayırlı olduğunu söylemiştir. Bundan başka, Peygamber '*fakirliğin küfre yakın olduğunu*' (Keşfü'l-Hafa, II:107; akt. Şeybanî, 1993: 61) söylemiş ve '*fakirlikten, miskinlikten Allah'a sığınmıştır*' (Ahmed, II: 305). Yine Peygamber Efendimiz Sa'd b. Ebi Vakkas'a; "*varislerini zengin olarak bırakman, onları diğer insanlara el açar vaziyette terk etmeden*

daha hayırlıdır” (Buhari, Vesâyâ: 2) diyerek, varlıklı olmayı fakirliğe tercih ettiğini gayet açık bir şekilde göstermiştir. Nitekim Hz. Peygamber’in bu konuda duası şudur: *“Ey Allahım! Seni unutturan fakirlikten ve azdıran zenginlikten sana sığınırım”* (Ahmed, II: 305). Bu bağlamda bir Müslüman için esas olan insanın gayretidir; sonuç ise, tevekkül ve nasip çerçevesinde Allah’a mahsustur. Sonuç fakirlik olursa, sabretmek ve şükretmek; zenginlik olursa, yine şükretmek ve tasadduk etmek lazım gelir.

Buna göre, iktisadi manada azimeti temsil eden ikinci yaklaşımın sürdürülebilir bir iktisadi düzen inşa etmesi ve misyonunu kuşaklar ötesi devam ettirebilmesi mümkün gözükmemektedir. Onun yerine, genel olarak ilahi ve tabii meşruiyet ölçüleriyle mutâbıklık arz eden ve ruhsatı temsil eden birinci yaklaşımın refah ve mutluluk üreten rekabetçi bir iktisadi düzen inşa edebilme potansiyeli daha güçlüdür. Zira bu durumda genel olarak ilahi ölçülere tezat teşkil etmeyen güncellenmiş tabii-beşerî düzenlemelerden yararlanması daha olası ve kaçınılmaz olacaktır.

Aslında benzer durumun Osmanlı döneminde iş ahlakının bozulmasıyla Ahilik teşkilatının zaafa uğraması sürecinde yaşandığı da bilinmektedir. Pek çok Müslümanın bireysel manada farz ve hatta nafile ibadetlerini aksatmadan yerine getirdiği, dilini, üslubunu ve dış görünüşünü bile bu çerçevede oluşturduğu halde, serbest ticaret hayatında ve vazifesi esnasında helal kazanç meselesine yeterince hassas olmadığı görülmektedir. Hatta, ne yazık ki bazı insanların iş hayatında bu tür insanlardan uzak durmak istediklerine dahi şahitlik ederiz. Evliyâ Çelebi ünlü Seyahatnamesinde başmakçı ve haffaf ya da kavaf (yani, ayakkabı, terlik ve benzeri ürünleri üreten ve satan) esnaf hakkında benzer ifadeler kullanmaktadır. Ünlü seyyahın anlattıklarına göre, ayakkabıcı esnafı ürünlerini üç yüz kırk, beş yüz elli, yüz elli, bin beş yüz diye kafalarına göre fiyat belirleyip, altlarına yazarak oldukça farklı fiyatlardan satmak suretiyle müşterilerini aldatırlarmış. Söz konusu esnafın maliyet ve satış hesapları bilinmediği için, satıcılar o günün ifadeleriyle *Alimallah, Şehadallah* diye dil dökerek müşterilerini ikna ederlermiş, kandırırlarmış. Evliya Çelebi konunun devamını şu veciz ifadelerle anlatır: *“Her pabucu beş akçe kar ile satmaya razı değil, bir alay bıyığı tıraşlı... Gözleri sürmeli insafsız kavimdir.*

*Açmaz ol besmelesiz dükkânı,
Aldatır velî bulsa şeytanı!*

beyti güya bunlar hakkında söylenmiş... Hesabında müşteriye kan ağlatır, şeytan gibi çarparlar. Müşteri gittikten sonra, ‘gidi ayı bakayım’ diye de öğünürler. Zalim insanlardır” (Çelebi 1969, 2/282).

2.4. Helal Kazanç ve İbadetlerin Kabulü İlişkisi

İslam’da helal kazanç konusu o kadar ciddi olarak ele alınmıştır ki, buna riayet etmeyen kişinin belli bir müddet duasının kabul olunmayacağına ve

Cennet'e girebilmesinin sıkıntılı olacağına dair hadis rivayetleri vardır. Nitekim bir hadiste "*şüphesiz Allah, haram ile beslenmiş bir vücudu Cennet'e haram kılmıştır*" (el-Kissî. el-Müntehab, 1: 47; akt. Dölek, 2020: 160-161) ya da başka bir rivayete göre, "*haram lokma ile beslenip büyüyen bir insan ateşe daha layıktır*" (Tirmizî, Cuma: 79) buyurularak, işin sıradan bir günah işlemenin çok ötesinde olduğu vurgulanmıştır. Bir başka hadiste ise, Hz. Peygamber'in Hz. Enes'e hitaben: "... *'Ey Enes! Helal Kazan, duan müstecâb olur. Zira kişi ağzına haram bir lokma götürse, kırk gün duası kabul olmaz'* buyurdu" (Zebidi, 1980: C6/357) dediği rivayet edilmiştir. Nitekim kendisinin de bu hususta şu duayı yaptığı ve müminlere öğrettiği rivayet edilmiştir: "*Allah'ım! Helal rızıklarından nasip ederek beni haramlarından koru! Lütfunla beni Senden başkasına muhtaç etme!*" (Tirmizî, Deavât, 110). Bu hadislerden sonra şu ürkütücü soruyu sormak zorunlu hale gelmektedir: Bir lokma haram yiyenin kırk gün duası kabul olmuyorsa, (bireysel ibadetlerini tam olarak yerine getirirse dahi) bu hususta hayatı boyunca özensiz yaşayan bir Müslümanın hali nice ola? Bu hadisi okuyan herkesin kazancının meşruiyetini, yani helal kazanç yollarından ve yükümlülüğünü tam olarak yerine getirmek suretiyle elde edip etmediğini sorgulaması gerekmektedir.

Başka bir hadiste ise, Allah'ın temiz olduğu ve temiz kazançları kabul ettiğinden bazı ayetlere atıfta bulunularak şöyle denir: *Ebû Hureyre şöyle demiş: Rasulullah: "Ey insanlar! Şüphesiz ki Allah tayyip'tir (kusursuz/tertemizdir), tayyipten (temiz olandan, helal kazanç) başka bir şey kabul etmez. Allah müminlere de Rasullere emrettiği şeyleri emrederek; 'Ey Rasuller! Helâl olan şeylerden yiyin ve sâlih (makbul ve güzel) amellerde bulunun! Çünkü ben sizin yaptıklarınızı pekâlâ bilirim' (Mü'minun: 51). (Başka bir ayette): 'Ey iman edenler! Size verdiğimiz rızıkların helal ve hoş olanlarından yiyin...' (Bakara: 172) buyurmuştur dedi. Sonra şunları söyledi: "Bir kimse (Hak yolunda) uzun sefere çıkar, saçları dağılmış, toza toprağa bulanmış bir hâlde ellerini semaya uzatarak: Yâ Rabbî, yâ Rabbî! diye dua eder. Hâlbuki yediği haram, içtiği haram, giydiği haram; (hâsılı) kendisi haramla beslenmiş olursa, böyle bir kimsenin duası nasıl kabul edilir?" (Müslim, Zekât: 65/1015; Tirmizî: 2989, Ahmed: 2/328; Nevevî: 10).*

Yukarıda zikredilen Mü'minun Suresi 51. ayette Cenab-ı Hakk'ın helal kazanç konusunda peygamberlerden ve diğer kullarından beklentisi net bir şekilde ifade edilmiştir. Bu ayeti teyiden Hz. Peygamber de şöyle buyurmuştur: "*Mü'min bal arısı gibidir. Bal arısı, hep güzel şeyler yer, hep güzel şeyler üretir. Her yere konar, ama hiçbir şeyi ne döker, ne kırar, ne de ifsat eder*" (Ahmed b. Hanbel, Müsned, II, 199). Hadisi şerifin son kısmı ise gerçekten çok çarpıcı: Allah yolunda savaşa çıkıp bin türlü cefaya da katlansanız, eğer yediğiniz, içtiğiniz, giydiğiniz ve diğer harcamalarınız haramdan sağlanmış ise, cihat meydanında elinizi açıp yaptığımız duanız bile kabul olmayacaktır. Kısacası, kulun Allah'a kurbiyyeti (yakınlığı) ve kalitesi

kazancının helallik düzeyi ile ilişkilidir. Başka bir ifade ile, helal kazanç meselesi, bir anlamda hakiki Müslümanın kulluk vize belgesidir. Bu itibarla, kazancının helalliği konusunda yeterince hassas davranmayan bir Müslümanın başka hususlarda dindar gözükmemesinin Allah'ın nezdinde kıymeti yoktur.

Ayrıca, helal yoldan elde edilmeyen kazançtan verilen sadakanın da kabul edilmeyeceği takip eden hadisi şerifte açıkça belirtilmiştir: *(Ebu Hureyre şöyle demiş): Rasulallah: "Hiçbir kimse helalinden bir sadaka vermemiştir ki, Rahman olan Allah onu yemini (sağ eli) ile kabul buyurmuş olmasın. -(Zaten) Allah helalinden başkasını kabul buyurmaz- velev ki (sadaka) bir hurma tanesinden ibaret olsun. Bu hurma Rahmanın keffinde (avucunda) sizden birinizin tayını yahut sütten kesilen deve yavrusunu büyüttüğü gibi büyür, hatta dağdan daha büyük olur" buyurdular* (Buhari, Zekât: 8/693; Müslim, Zekât: 63/1014).

Buhari 693 nolu hadiste geçen bir başka hususla alakalı da bazı alimlere göre, hadiste "Resulullah sadakayı helâl olmakla kayıtladıktan sonra bunu Allah'ın yemini ile kabul ettiğini bildirmiştir. Çünkü şeref hususunda helâl ile yemin (sağ el⁹) arasında münasebet vardır. Bundan dolayıdır ki, Resulullah sağ elini temizlik için tahsis buyurmuştu" (Davudoğlu, 1979: 5/382-383). Kaldı ki, sadaka ile ilgili çok meşhur bir başka hadiste de sadakanın gösterişe kaçmadan ve karşdakinin onurunu zedelemeyen verilmesi gerektiğini anlatmak için, yine *sağ el* ifadesi kullanılır ve şöyle denilmiştir: *"Yedi kimseyi Allah Teâlâ kendi gölgesinden başka gölge bulunmayan kıyamet gününde gölgesinde barındıracaktır. Bunlar; ... sağ elinin verdiğini sol eli bilmeyecek kadar gizli sadaka veren adam, ..."* (Buhari, Ezan: 36, Zekât: 16, Hudud: 19; Tirmizi, Zühd: 53).

Bu durumda, kazancın İslami bakımdan meşruiyetinde sorun olduğunda, o kazançtan verilen zekatların ve sadakaların da kabulünün sorunlu olacağı dikkate alındığında, Müslümanların ister zirai, sınai veya hizmet sektörlerinde kendi hesabına iş yapsınlar isterse ücret mukabili çalışsınlar; faiz, garar (belirsizlik), meysir (kumar, spekülasyon), asimetrik bilgi (bilinmezlik; yanlış seçim ve istismar riski) halleri gibi durumlarla liyakatsizlik, tavassut ve kaytarmacılık gibi yollarla kazançlarını meşru-ahlaki standartların dışına çıkarmamaya azami dikkat etmeleri gerekiyor. Bu itibarla, mal alıp satanların karşı tarafı zarara sokucu hileli işlemlerden kesin olarak sakınmaları, ücretli çalışanların da tavassut yerine liyakatle göreve gelip, vazifelerini tam ve etkin bir şekilde yapmaları zarureti vardır. Zira temiz olmayan bir suyun gönül rahatlığıyla içilmesi nasıl düşünülemeyecekse, helal olmayan ya da helalliği konusunda şüpheli kazançtan verilen malın da nezd-i Bârî'de şayan-ı kabul olması beklenemez.

---

⁹ Elbette Allah'ı yaratılmışların eline benzetmekten kaçınılmalıdır; O bu tür benzetmelerden münezzehtir.

3. Müslümanların Helal Kazanç Konusunda Hassasiyetlerinin Azalması, Dünyaya ve Şüpheli Kazanç Yollarına Meyletmeleri

Helal kazanç meselesi, dinin temel kaynaklarında ve Hz. Peygamber'in şahsında hassasiyetle vurgulansa da insanoğlunun dünyaya ve mala düşkünlüğü, kazanç temini konusunda aceleci, hırslı, hatta yer yer tamahkar davranışı ve ekonomik büyüme konusunda rekabetin acımasızlığı, hatta yıkıcılığı gibi nedenlere ilaveten, tekelciliğin ve piyasa mekanizmasının iyi işlememesi zamanla hassasiyetinin azalmasına yol açabiliyor. Özellikle merkantilist ve kapitalist iktisadi anlayışların dünyaya hâkim olmasıyla birlikte insanlarda ortaya çıkan hızlı büyüme ve aşırı kar hırsı, ahlaki/meşru olmayan kazanç yollarını giderek daha fazla teşvik etmiştir. Bu şartlar altında yaşayan Müslümanlar, önce şüpheli işlemler konusunda yeterince hassas davranmamaya başlıyor, yaptığı işlemlere dair çeşitli bahaneler üreterek azimeti bir tarafa bırakıp yaptığını meşrulaştıracak ruhsat arayışına başlıyor; sonunda da maalesef hükmü kesin olan konularda bile meşruiyeti kendinde arar hale geliyor. Bu kısımda aşamalı olarak bu soruna dair hadisler incelenecektir.

3.1. Hz. Peygamber'in Öngörüsü: Hassasiyetin Azalması, Dünyaya Rağbet ve Çoklukla Övünme

Hz. Peygamber bir hadisi şerifinde bu duruma işaret ederek şöyle buyurmuştur: *"İnsanlar üzerine öyle bir zaman gelecek ki, o devirde kişi ele geçirdiği malı helâlden mi yoksa haramdan mı kazandığına hiç aldırmaz"* (Buhari, Büyû: 962; Ahmed, Müsned: 2/435). Aslında tamahkarlık insanoğlunun doğasında var olan bir hastalıktır. İnsanın dünya malına ve zevkine olan düşkünlüğü Kur'an'da çok net bir dille anlatılır: *"Kadınlardan, oğullardan, kantarlarca yığılmış altın ve gümüşten, (otlağa) salınmış atlardan, davarlardan ve ekinlerden gelen zevklere aşırı düşkünlük, insanlara süslü (cazip) gösterildi. Bunlar sadece dünya hayatının geçimidir. Asıl varılacak güzel yer Allah'ın yanındadır"* (Ali İmran: 14). Bu gerçek Allah'ın Rasülü tarafından ise şöyle ifade edilmiştir: *"İnsan ihtiyarlasa bile onun iki duygusu hep genç kalır: Biri çok kazanma hırsı, öteki çok yaşama arzusu"* (Buhari, Rikak: 5; Müslim, Zekât: 115). İbni Abbas ve Enes İbni Malik'ten rivayet edilen aşağıdaki meşhur hadisi şerifte ise, bu gerçek çarpıcı bir örnekle ifade edilmiştir: *"İnsanoğlunun bir dere dolusu altını olsa, bir dere daha ister. Onun ağızını topraktan başka bir şey doldurmaz..."* (Buhari, Rikak: 10; Müslim, Zekât: 116-119; Tirmizi, Zühd: 27; İbni Mace, Zühd: 27). Bir başka hadiste ise şöyle buyurulmuştur: *"Haseb (kişiyi halk nazarında yücelten nitelik) maldır, kerem (kişiyi Allah katında yücelten nitelik) ise takvadır"* (Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân: 49).

Oysa Allah ‘çoklukla övünme yarışı’ konusunda müstakil bir sûre indirmiş ve şöyle buyurmuştur: “*Çoklukla övünme yarışı sizi kabirlere varıncaya kadar oyaladı (helak etti)*” (Tekasür: 1-2). Tefsirciler *tekâsür* kelimesinin “yüksek bir amaç gütmekten, neden ve niçin demeden mal, evlât, yardımcı ve hizmetçi gibi her devrin telakkisine göre çokluğuyla övünülen şeyleri büyük bir tutkuyla durmadan *çoğaltma yarışına* girişmek, mânevî ve ahlâkî sorumluluğunu düşünmeden alabildiğince kazanma hırsına kendini kaptırmak” anlamına geldiğini söylemişlerdir (Karaman vd., 2008: 5/678-679)¹⁰.

Dünya malına düşkünlüğün ve çoğaltılmasının bu kadar yerilmesinin sebebi, insanın kulluğunu (dünyada Allah’ın hoşnutluğunu ve ebedi dünyayı kazanma görevini) unutturmasına kendisini mâsivâyâ (dünyaya ve dünyalıklara) kaptırarak, ebedi alem için araç olarak değerlendirilmesi beklenen maddi telakkilerin amaç haline dönüşmesidir. Böyle bir durum, esasında tevhit akidesi ile sorun oluşturur. Çünkü, tevhit bir ‘birleme’ meselesidir ve özünü bir çekirdek olarak düşünürsek; iki unsurdan oluşur: İlk nüvesi Allah’tan gayrı ne varsa hepsine tapınmayı, kendini teslim etmeyi reddetmektir (*‘la ilahe’*); ikincisi ise, yalnız Allah’ı ilah bilmektir (*‘illallah’*). Mutasavvıfların ifadesiyle, mâsivâyı terk etmeden Allah’a rağbet tam anlamıyla gerçekleşmez. Bu bakış açısıyla, dünya malı ile övünmek, o bakımdan mü’minin tevhit inancının özüne taalluk eden bir sorundur. Kalam ve tasavvuf alimlerinin terk ve rağbet konularını uzun uzadıya tartışmalarının özünde de bu yatar.

Onun için Peygamberimiz Ebu Hureyre’den rivayet edilen bir hadiste; “*Altına, gümüşe, kadifeye ve süslü elbiseye kul olan kahrolsun. Ona verilirse memnun olur, verilmezse kızar*” (Buhari, Rikak: 10, Cihad: 70; İbni Mâce, Zühd: 8) demiştir. Zira başka bir hadiste ifade edildiği gibi, “*Ademoğlu malım malım der. Senin malın sadaka verip önden gönderdiğinden (ahiret için sarfettiğinden) yahut yiyip bitirdiğinden veyahut giyip eskittiğinden başka nedir ki?*” (Müslim, Zühd: 3-4/2958; Tirmizi, Zühd: 31/2343; Nesei, Vesâyâ: 1/3595; Ahmed: 4/24, 26). Bu ve diğer bazı hadislerde helal yoldan kazanılan malın bir kısmının insanın sağlığı yerinde, mala düşkün ve para

---

¹⁰ Surenin ikinci ayetini bazı müfessirler farklı yorumlamışlardır. Bazıları “*Sonunda ölüp kabirlere girdiniz; bu tutku ve yarış sizde ölünceye kadar sürüp gitti*” olarak, bazıları “*Öyle kibre kapıldınız ki birbirinize karşı kabirlerdeki ölümlerle övündünüz*” olarak, bazıları ise, “*Bizzat kabirlere gidip ölümlerle övündünüz*” olarak yorumlamışlardır. Son anlamlandırma, lafza en uygun olan ve rivayete göre, Câhiliye Arapları mal, evlât, akraba ve hizmetçilerinin çokluğunu bir övünme sebebi sayarlar, hatta bu hususta yaşayanlarla yetinmeyip kabilelerinin üstünlüğünü geçmişleriyle de ispat etmek için kabirlere giderek, “*Bizde şu şu şerefli insanlar vardı*” diyerek ölmüş yakınlarıyla dahi övünürlerdi (Karaman vd., 2008: 5/678-679). Bir gerçek var ki, İslam bu derece dünyaya ve dünyalık şeylere adeta tapınan bir topluluğa iki cihan saadeti vadeden bir medeniyet sunmak üzere gelmiştir. Üstünlüğü de buradadır.

biriktirme arzusu hâkim iken tasadduk edilmesi tavsiye edilmiştir (Nesei, Vesâyâ: 1/3593). Zira insanın gerçek malının sağlığında tam da mal biriktirme arzusu devam ederken ahireti düşünerek verdiği mal olduğu, varislere bıraktığının ise geride bırakılan (başkalarının malı) olduğu (Nesei, Vesâyâ: 1/3594) vurgulanmıştır.

Hz. Peygamber bir hutbe iradında Cenab-ı Hakkın diliyle arkadaşlarına bazı hususları öğretmesi gerektiğini ve iradın bir yerinde Cehennemliklerin beş grup olduğunu ifade eder ve bunlardan birinin de “... *tamahkarlıkları küçük şeylerde bile gizlenemeyen hainler/vefasızlar* ...” (Müslim, Cennet: 63/2865; Ahmed, IV: 162; sunnah.com) olduğunu söyler. Dikkat edilecek olursa, İyaz bin Himar el-Mücaşil'den rivayet edilen yukarıdaki hadis metninde aç gözlülük, hainlikle irtibatlandırılmış; tamahkarlığın küçük çıkar uğruna bile gizlenemeyecek şekilde vefasızlığa, hainliğe yol açacağı belirtilmiştir. Gerçekten de tersinden bakıldığında, hainlik yapan kişilerin bitmeyen bir aç gözlülüklerinin olduğu; yararlandıkları mevcut kişinin ya da ortamın imkanları zayıfladığında derhal daha fazla imkân sunan kişi ya da ortamlara yöneldikleri görülür ve bu durum onlar için adeta bitmek bilmeyen bir döngü gibidir. Genellikle de bu döngüyü birbirine muhalif kişi ya da çevreler arasında yaparak, fitne ve fesadın belli bir çarpan katsayısı ile çoğalmasına sebep olurlar ve buldukları kurumda huzur ortamını zehirlerler. Bu itibarla Hz. Peygamber'in “*Allah'im, senden hidayet, takva, iffet ve gönül zenginliği istiyorum*” (Müslim, Zikir: 72) diye dua ettiği rivayet edilmiştir. Aynı hadiste Cehennemlikler arasında akli olmayan zayıf (karakterli), hiçbir aile ve mala tabi olmayan, yani, aile ve mal sorumluluğu bulunmayan başkasına bağlı olarak yaşayanlardan da bahsedilir.

Ayrıca, insandan görülen bir iyiliğe vefa duygusu olmayanın Allah'a karşı da vefasının olmayacağı buyurulmuştur: “*İnsanlara teşekkür etmeyen Allah'a da şükretmez*” (Tirmizi: 1954; Ahmed, III: 74). Başka bir deyişle, insanın marifetini taltif etmeyenin Hakkın nimetine şükrü beklenemez. Kaldı ki, nimetin şükürünü eda etmemek, ona karşı vefasızlık, hainlik yapmak, onu değersizleştirme ve görmezden gelme (yani *küfür*, inkâr etme) demektir. Hadis bu çerçevede ele alındığında, ciddiyeti daha iyi anlaşılacaktır.

Yunus Emre bu gerçeği kendi üslubunca şöyle ifade eder (Başgöz, I. 1999: 76, 106-107; Falay, 2012: 8):

*Kimi avrat oğlan sever,
Kimi mülk ü hânümân¹¹ sever,
Kimi sermaye dükkân sever,
Bu dünya halden haledir*

---

¹¹ Ev-bark-ocak.

Ardından da hadiste ifade edilen tavsiyeye benzer bir uyarıda bulunur (Başgöz, I. 1999: 32-36, 49, 65; akt. Falay, 2012: 8):

*Ulu oğlu tama eyi iş etmez,
Cihan mülkü onun olursa yetmez.*

3.2. Şüpheli Kazanç Yollarına Meyletme ve Kaçınma

Buhari'de 693 numaralı hadisten bahsedildiği yerde Bakara Suresi'nin 276¹² ve 277. ayetlerine atıfla; helal olmayan kazançla faiz gelirine işaret edilmiş; hatta sadakanın adabından bahsedilirken 'sadakada riba' babı açılmıştır (Zebidi, 1980: 5/139). Bu tespitler bize gösteriyor ki, ulema helal kazançtan bahsederken faiz yoluyla elde edilen gelirin gayri meşruluğuna ve dolayısıyla o tür gelirlerden Allah'ın rızası gözetilerek infakta bulunulamayacağına öncelikle işaret etmiştir.

Gerçekten de günümüzde finansal piyasalarda ortaya çıkan baş döndürücü yenilikler ve el emeği ve alın terine dayanmayan, kolay ve aşırı para kazanma yolları pek çok kişiyi herhangi bir ahlaki kaygı taşımayan ölçüsüz yollara sevk etmektedir. Özellikle finansal işlemlerin ziyadesiyle dinamik bir yapıda oluşu ve faiz konusundaki bazı muğlaklıklar nedeniyle, bu hususta şüpheli işlemlerden kaçınılması tavsiye edilmiştir. Nitekim, Halife Ömer bir hutbe iradında şöyle demiştir: "*Kur'an-ı Kerim'in son nazil olan ayetlerinden biri de faiz ayetidir. Rasulullah onu bize açıklamadan vefat buyurmuşlardır. Size şüpheli gelen şeyleri bırakın ve şüpheli gelmeyen şeyleri alın*" (Ahmed, I: 36, 50; İbni Mace, Ticarat: 58).

Özellikle faiz konusundaki ayetlerin yasaklanan diğer fillere göre çok daha sert bir üslupta oluşu ve kademeli nüzulü ile hadislerin de aynı sertlikteki dili dikkate alındığında, yukarıdaki hadisin ne kadar önemli olduğu anlaşılacaktır. Hatta bir başka rivayette aynı hadisin sonunda; "... *siz malum olan ribayı terk ettiğiniz gibi, riba şâibesi olan işleri de bırakınız*" denilerek daha net ifade edilmiştir. O nedenledir ki, fıkıh alimleri 'şübhe-i riba ribadır' cümlesini bir fıkıh kaidesi haline getirmişlerdir (Zebidi, 1980: 6/388). Bu hadislerin aynı zamanda *garar* ve *asimetrik bilgi* (*ters seçim* ve *ahlaki zafiyet*) olarak bilinen durumları ve bunlardan kaynaklanan belirsizlikleri, bilinmezlikleri ve spekülâtif faaliyetleri de kapsadığını belirtmekte fayda vardır.

---

¹² Bakara Suresi 276. ayetin anlamı iki ünlü meal ve tefsir kaynağında şu şekilde verilmiştir (<http://kuranmeali.com/AyetKarsilastirma.php?sure=2&ayet=276>): "*Allah faizi mahveder, oysa sadakaları bereketlendirir. Allah günahta ve inkârda direnen hiç kimseyi sevmez*" (E. Hamdi Yazır). "*Allah ribânın bereketini tamamen giderir, sadaka(sı verilen mal) lan ise artırır, Allah (haramı helâl tanımakta ısrar eden) çok kâfir, çok günahkâr hiçbir kimseyi sevmez*" (H. Basri Çantay).

Bu itibarla, Numan bin Beşir'den rivayet edilen bazı İslam alimlerinin 'İslam'ın üçte biri' olduğunu söyledikleri meşhur hadis¹³ şöyledir "... *Helal bellidir, haram da bellidir. Bu ikisinin arasında şüpheli şeyler de vardır. ... Şüpheli işleri yapanın da -bundan cesaret alarak- haram olan şeyleri işlemesi muhtemeldir. Yasak bölgenin çevresinde sürüsünü otlatan çobanın sürüsünü o yasak bölgeye kaçırmaması çok çabuk olur*" (Buhari, Büyü: 959; Nesei: 4431; Tirmizi, Büyü: 1205)¹⁴. Bu hadis, Ebu Hanife'nin beş bin hadis içinden hükmü ile amel edilmesi için seçip tavsiye ettiği beş hadisten biridir¹⁵ (Ebu Hanife, 1983: 48-50).

Bu hadis her ne kadar hayatın her alanında dikkat edilmesi gereken temel bir İslami ilke olarak bilinse de bazı İslami kaynaklar daha çok el emeği ve alın terine dayalı helal kazanç meselesiyle, özellikle de faiz içerme potansiyeli olan kazançlarla irtibatlandırmışlardır. Sebebi ise, faizle ilgili ayetlerin vahyin sonuna doğru inmesinden dolayı, Hz. Peygamber'in bu hususu yeterince açıklama ve uygulama fırsatının olmaması olarak gösterilmiştir (Erdem, 2017: 121; Erdem, 2018: 40). O nedenle, Müslümanların bu hususta diğer konulardan daha hassas ve çekingen davranmaları gerektiği tavsiye edilmiştir. Fakat, şüpheli işlemlerden kaçınmanın sadece faiz meselesi için değil, tüm konular için geçerli olduğunu vurgulamak gerekir. Nitekim başka bir hadisi şerifte genel manada "Şüpheli olanı bırak şüphesiz olana bak..." (Tirmizi, Kıyamet: 60/2518; Nesâî, Eşribe: 17) denilmiştir.

Nitekim Hz. Osman da Allah'tan korkanların alametleri arasında saydığı beş şeyden birinin 'içine haram karıştığı endişesi ile helal rızıktan dahi tıka basa doldurmamak' olduğunu söylediği rivayet edilmiştir (Ebu Hanife, 1983: 91). Ayrıca, bu hususta Sahih-i Buhari'nin şerhinde Merhum Kâmil Miras'ın

---

¹³ Sahih-i Buhari Şerhi'nde ise, bu hadis 'İslam'ın medar-ı iftihar'ı olarak görülen hadisler arasında sıralanmıştır. (Zebidi, 1980: C6/346-47; Sünen'ün-Nesei, 1981: 7/325-26; Davudoğlu, 1983: 8/80-88). Ebu Davud Es-Sicistanî (Ö. 275/889) 500 bin hadis yazdığını, bunlardan 4 binini sahih gördüğünü; bunların da 4 temel hadis-i şerife dayandığını (dolayısıyla, İslamiyet'in bu 4 hadis etrafında toplandığını); bunlardan birinin işte bu hadis olduğunu söylemiştir.

¹⁴ Bu hadisin açılımı olarak etraflı bilgi için bakınız: Zebidi, 1980: 6/345-348; Davudoğlu, Sahih-i Müslim, 1983: 8/80-88; Nesei, Sünen'ün-Nesei, 1981: 7/325-26; El-Hüseyni, 2016: 2/237-238.

¹⁵ Ebu Hanife'nin tavsiye ettiği diğer dört hadis-i şerif şunlardır: (i) "Ameller niyete göre dir. Herkes sadece niyetinin karşılığını alır..." (Buhari, Bedü'l-vahy: 1; Müslim, İmâre: 155/4927; Ebu Davud, Talak: 11), (ii) "Faydasız işleri (mâlâyânîyi) terk etmesi, kişinin iyi Müslüman olmasındandır" (Tirmizî, Zühd: 11; İbni Mâce, Fiten: 12; Muvatta, Hüsnü'l-hulk: 1); (iii) "(İyi) Müslüman, dilinden ve elinden Müslümanların zarar görmediği kimsedir. Muhacir ise, Allah'ın yasakladığı şeylerden uzak duran kimsedir" (Buhari, İman: 4-5, Rikâk: 26; Müslim, İman: 64-65); (iv) "Sizden biriniz kendisi için istediğini mümin kardeşi için de istemedikçe iman etmiş olmaz" (Buhari, İman: 7; Müslim, İman: 71-72; Tirmizî, Kıyamet: 59; Neseî, İman: 19, 33; İbni Mâce, Mukaddime: 9).

aktardığı ibret verici bir hikâye vardır. Rivayete göre, Ebu Hanife'nin yaşadığı dönemde Irak'ta Bâdiye ve Kûfe sürülerinin koyunları birbirine karışır ve insanlar koyunları ayırt etmekte zorlanınca, İmam ortalama olarak bir koyunun yaşadığı süre zarfında (yedi yıl) koyun eti yememeye karar verir (Zebidi, 1980: 6/348).

Burada anlatılanlardan hareketle, helal kazanç konusunda herkesin zafiyet içerisinde olacağı anlamı çıkarılmamalıdır. Her devirde alın terine ve el emeğine azami derece hassasiyet gösteren insanlar olmuştur ve olacaktır. Nitekim Peygamber Efendimiz de Ebu Said el-Hudrî'den rivayet edilen bir hadisi şerifte şöyle buyurmuştur: *“Kim helal lokma yer ve İslam nizamına göre yaşarsa ve insanlar da onun kötülüklerinden emin olurlarsa, o kişi Cennete girer. Bir adam: Ey Allah'ın Rasûlü! bugün bu özellikte kişiler halk arasında pek çoktur. Rasûlullah: Benden sonraki asırlarda da bu özellikte kimseler bulunacaktır”* (Tirmizi, Kıyamet: 60/2520).

Ancak, helal kazanç konusunda hassasiyet ve şüpheli işlemler konusunda ne kadar duyarlı olursa da insanın o an fark edemediği ya da doğru anlayamadığı ve karar veremediği ya da kaçamadığı durumlar olabilir. Özellikle ticaret başta olmak üzere bazı iş kollarında olabilecek haksız ya da şüpheli kazançlara karşı Hz. Peygamber sadaka vermek suretiyle olası haksızlıkların bu yolla kişinin üzerinde kalması (temerküzü) yerine toplumla paylaşılmasını tavsiye etmiştir: *Kays b. Garaze'den rivayete göre, şöyle demiştir: “Rasûlullah yanımıza geldi bize simsarlar denildi. Bize daha güzel bir isim vererek; ey tüccarlar topluluğu! Şüphesiz şeytan ve günah, alışverişte daima bulunurlar, siz alışverişlerinize sadaka karıştırmak suretiyle temizleyin”* (Tirmizi, Büyû: 1208; Ebu Davud, Büyû: 1/3326; Nesei, Eymân: 22). Aslında burada bir incelik söz konusudur. Zira bilerek ya da bilmeyerek toplumdan elde edilen sorunlu kazanç, infak yoluyla yine toplumla paylaşılmaktadır. Ayrıca, bu helal rızık konusunda gösterilen hassasiyetin infak kültürüne katkısı iyiliğin iyilikle çoğalması olarak da düşünülebilir.

3.3. Rızık Aramada İtidalli Olmak ve Kazanç-Tüketim İlişkisi

Daha önce de belirtildiği gibi, kazanç elde etme konusunda günümüz insanı çok hırslı ve aceleci davranarak, hızlı ve kolay yoldan zengin olmak ve refah seviyesini yükseltmek istiyor. Bu tutum, ister istemez insanın meşru-ahlaki zeminden çıkmasına oldukça müsait bir ortam hazırlıyor. Hatemi'nin dediği gibi (Çuhadar, 2009: 57);

*Erişir menzil-i maksûduna aheste giden,
Tiz-reftâr olanın pâyine dâmen dolaşır.*

Yani, 'yavaş giden hedeflediği menzile ulaşır, (ama) acele edenin ayağı eteğine dolaşır' demektir. Halk arasında *'acele etme ayağın şalvarına dolaşır'* ya da *'acele işe Şeytan karışır'* derlerdi. Henüz yeni başlamış bir çalışan hemen ev, ev eşyası ve araba konusunda gelir seviyesinin oldukça fevkinda bir

tüketim harcamasına yönelince, kaçınılmaz olarak İslam nazarında helal sayılmayan finansman yollarına müracaat ediyor. Aynı şekilde, kendi işini yapan serbest meslek sahipleri de hızlı büyüme uğruna benzer finansman yöntemleri ile söz konusu meşruyet sınırlarını zorlamaya başlıyor. Bunlara ek olarak, özellikle genç nesiller hızlı zenginleşmek ve bol tüketmek uğruna bireysel olarak belirsizliklerin ve spekülasyonların hâkim olduğu finans piyasalarında hem de yeterince anlamadan işlem yapmaya kalkıyorlar. Bu aceleci ve tehlikeli kazanç stratejileri esasında bugünün yatırım uzmanları tarafından da ihtiyatla karşılanmaktadır.

Esasında bir insanın tüketim tarzı kazanç elde etme tarzının bir fonksiyonu olarak düşünülebilir. Başka bir ifade ile, bir kişi nasıl kazanırsa öyle tüketir. Buna göre, inançlı rasyonel bir birey için, el emeğiyle ve alın teriyle meşru-ahlaki esaslara göre kazanılan gelirin, savurgan bir şekilde sorumsuzca meşru-ahlaki sınırları zorlayarak harcanması oldukça zor olacaktır. Aksine, alın terine ve el emeğine dayanmadan kolay, hızlı, kul hakkı, adalet ve ahlaki kaygılar taşınmadan elde edilen gelirin tüketimi ise, sorumsuzca ve hovardaca israfa dayalı olarak gerçekleşecektir. Kısacası, meşru-ahlaki-helal yoldan elde edilen kazanç gerçek ihtiyaç temelinden bugünkü ve gelecekteki tüketim (tasarruf ve yatırım) harcamalarını finanse ederken; helal olmayan yollardan elde edilen kazanç, ihtiyaç ötesi şahsi arzulara, ihtiraslara, kaprislere, aşağılık komplekslerine ve gösterişe dayalı olarak, yalnızca bugünkü tüketim harcamalarını finanse ederek, borç üzerinden geleceğini ipotek altına alacaktır. Netice ise, ne yazık ki eski bir atasözünde söylenildiği gibi, *'arpacıya borcu olan, ahırını tez satar'* duruma gelmektedir.

Eskilerin deyimiyile; *'yılan çıktığı deliğe girer'* ya da yanlış kullanılan bir galat-ı meşhur olsa da *'haydan gelen huya gider'*¹⁶ denir. Yine bir başka deyişte; *'kem âlâtтан kemâlât doğmaz'*; yani, kötü araçlardan iyi sonuçlar elde edilemez ya da kötülükten iyilik doğmaz. Buradaki bağlamda söylemek gerekirse, yanlış gelir elde etme yollarından doğru (adil, sorumlu ve etkin) tüketim ve kullanım biçimleri doğmaz. Ya da eskilerin *'alıc ile alınan eşeğin sıpası o kadar olur'* dediği gibi, emek verilmeden kolay ve ucuz yoldan elde edilen şeyin kalitesi ve değeri de düşük olur, uzun ömürlü olmaz.

İslam'ın genel olarak *"normal ve mutedil davranın..."* (el-Hüseyini, 2016: 5/223) tavsiyesi bu konuda da geçerli; ifrat ve tefritten uzak durarak itidalli bir yol izlenmesidir. Yani, tembellik yapıp kazanç faaliyetinden kaçınarak başkasına muhtaç olup onurunu zedelemek veya aşırı kazanç hırsıyla aceleci ve meşru olmayan kazanç yollarına yönelmek yerine, elinden geldiğince kesb faaliyetinde bulunup, bunu bir salih amel olarak görerek hem kendi

¹⁶ Bu sözün doğrusu: *"Hayy'dan gelen Hu'ya gider"* demektir. Burada geçen *'Hayy'* (Diri) da *'Hu'* (O) da Allah'a işarettir. O nedenle, bu sözün doğru anlamı şudur: *'Diri olan Allah'tan gelen yine O'na dönecektir'*.

şahsının ve ailesinin hem de diğer insanların refah ve mutluluğu için emeği ve sermayesi ile sürekli olarak çaba sarf etmesi gerekmektedir. Çabasının karşılığında elde ettiği gelire de şükretmesi, kanaat getirmesi ve başkaları ile ölçülü bir şekilde paylaşması; kalanı da geleceğe dönük tekrar yatırım ve üretim faaliyetlerine dönüştürmesi beklenir. Unutulmaması gereken bir gerçek var ki, insan rızkını almadan bu dünyadan ayrılmayacak. Onun için de aceleci davranıp, meşru olmayan (ve şüpheli) yollara tevessül etmesine gerek yoktur.

Nitekim Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: *"Dünya (malını) talep etmekte mutedil olun (ifrat ve tefritten sakanın). Çünkü herkes kendisi için yaratılmış olan (dünyalık)a hazırlanmış (durumda)dır"* (İbni Mace, Ticaret: 2/2142). Bir diğer hadiste ise şöyle denilmiştir: *"Ey insanlar! Allah'tan korkunuz ve (dünyalığı) istemekte mutedil olunuz (ifrat ve tefritten sakınınız). Çünkü rızık gecikse bile tamamını almadıkça hiçbir nefis ölmeyecektir. O halde (rızık talebinde) Allah'tan korkunuz ve (dünyalığı) istemekte mutedil olunuz (ifrat ve tefritten sakınınız). Helal olan (dünyalığı) alınız ve haram olanı bırakınız"* (İbni Mace, Ticaret: 2/2144). Yine bir şeyleri tamir işiyle meşgul iken kendisini ziyarete gelen ve yardımcı olan sahabilere şöyle dediği rivayet edilmiştir: *"Başlarınız hareket ettiği (yaşadığımız) sürece rızık konusunda ümitsizliğe düşmeyin. Annesi insanı, kıpkırmızı ve çıplak olarak doğurur. Sonra Yüce Allah onun rızkını verir"* (İbn Mâce, Zühd: 14)

Bu konuda daha ilginç bir hadis var ki, aslında insanın rızkının ana karnında iken belirlendiğini ifade eder. Söz konusu hadis; *'spermanın üzerinden kırk iki gün gece geçince, Allah'ın ona bir melek gönderdiğini; onun ana uzuvlarını yarattığını, sonra da sırasıyla cinsiyetini, ecelini ve rızkını belirlediğini, bundan sonra da meleğin ekleme ya da çıkartma yapmadığını'* (Müslim, Kader: 3) söyler. *"İşlerin hayırlısının orta yollu olanı"* demek de esasında budur¹⁷. Onun içindir ki, ayette; *"İşte böylece, siz insanlara şahit olasınız, Peygamber de size şahit olsun diye sizi vasat (örnek) bir ümmet yaptık..."* (Bakara: 143) buyurulmuştur.

Sonuç

Bu çalışmada el emeğinin ve helal kazancın zarureti, kutsallığı, bu itibarla şüpheli işlemlerden bile kaçınılması gerektiğinin önemi üzerine ayetlerden ve temel hadis kaynaklarından yararlanarak bir iktisadi değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır. Zira helal-meşru kazanç, helal-meşru tüketimin

---

¹⁷ Gazali'nin aktardığı bir başka hadiste şöyle buyurulmuştur: *"... Rûhu'l-Emîn (Cebrâil) benim kalbime vahyi ilkâ etti ki, herhangi bir nefis dünyadaki rızkını sonuna kadar almadıkça ölmez. Her ne kadar o rızık o nefisten gecikirse bile... Binaenaleyh Allah'tan korkunuz! Rızık ararken güzel ve helâl yollardan arayınız. Sakın rızık herhangi bir kısmının gecikmesi sizi Allah'a isyan etmek suretiyle onu aramaya sevk etmesin. Zira masiyet ile Allah'ın nezdinde bulunan rızka asla erişilmez"* (Gazali, 1979: 4/11; İbn Ebî Dünya ve Hâkim, İbn Mes'ud'dan rivayet etmiştir).

temelidir; üretim ve tüketim ise ekonominin temelidir. Bu itibarla, İslami iktisat çalışmalarının temelinde de bu gerçeklik olduğu için, helal kazanç yolları üzerine temel kaynaklardan yararlanmak suretiyle yol gösterici çalışmaların yapılması gerektiğine inanıyoruz. Kaldı ki, kazancın helal olması ve buna bağlı olarak tüketimin, tasarrufun ve yatırımın da helal-meşru olması Müslüman olmanın ve dindarlığın temel dayanağıdır. Oysa günümüz Müslümanlarının bilerek ya da bilmeyerek bu manada büyük sorunlar yaşadığı ve yaşadıkları doğrultuda bir inanç ve anlayış oluşturdukları ve nesilden nesile söz konusu hassasiyeti kaybettikleri de bir gerçektir. Halbuki, din salt retorikler üzerine bina edilen bir inanç manzumesi değildir. Aksine, itikat, ibadet ve ahlak bütünlüğüne sadık kalarak hayatın içinde tatbik edilen kapsayıcı bir yaşam biçimidir. Bundan ötürü, bu çalışma yaşadığımız bu sorunu belli yönleriyle tespit etmeyi ve özellikle hadislerin delaletiyle bunlara cevaplar bulmaya çalışmayı amaç edinmiştir.

Bu amaç doğrultusunda konular 'helal kazancın zorunluluğu, kutsallığı ve dindarlık meselesi' ve 'Müslümanların helal kazanç konusunda hassasiyetlerinin azalması, dünyaya ve şüpheli kazanç yollarına meyletmeleri' olmak üzere iki ana başlık halinde incelenmiştir. Birinci başlık altında aslı ihtiyaçlar ve helal kazancın zorunluluğu, bu çerçevede Necm Suresi'nde geçen ilgili ayetlerin sunduğu ilkeler ile helal kazancın kutsallığının dindarlığın kalitesi ve ibadetlerin kabulü ile ilişkisi incelenmiştir. İkinci başlık altında ise, Müslümanların bu konuda gelecekte hassasiyetlerinin azalması, şüpheli kazanç yollarına meyletmelerine dair Hz. Peygamber'in öngörüsü ve rızık temininde itidalli olmaları ve kazanç-tüketim ilişkisiyle ilgili tavsiyeleri ele alınmıştır.

Çalışmadan elde edilen bulgular göstermiştir ki, her insanın hayatını idame ettirebilmesi için gerekli asli ihtiyaçlarını kendi el emeğiyle helal yollardan elde etmesi bazı ayet ve hadislerde ifade edildiği gibi, bir zorunluluk (farz) olarak görülmüştür. Öyle ki, bu mesele İslam'da sadece ameli değil, aynı zamanda itikadî bir mesele olarak da değerlendirilmiştir. O nedenle, bir Müslümanın kazancının kaynağının helal yollardan olup olmadığına dikkat etmesi hem imanının hem de amelinin sağlamlığı ile irtibatlandırılmış; etmemesi ise, bu manada zafiyetine bağlanmıştır. "*İnsan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur*" (Necm: 39) ayeti ile "*Kişinin yediğinin en helali kendi kazandığından yediğidir...*" (Nesei: 4427) hadisi bunun en açık delillerindedir. Bazı âlimlere göre, bu ayetin öncesinde ve sonrasında zikredilen ayetler toplu olarak değerlendirildiğinde, helal kazanç ilkesinin Yahudiliği ve Hristiyanlığı da ilzam ettiği; dolayısıyla, tüm dünya milletlerine gönderilmiş evrensel ilahi mesajlar olduğu şeklinde yorumlanması da mümkündür. Ayrıca, bu ayetten anlaşılıyor ki, din inananların sadece bireysel ibadetlerine odaklanmıyor, hayatın geri kalan kısmını da tanzim edici kurallar vazeyiyor. Dolayısıyla, kulun dindarlık algısında bu alanın da dikkate alınması gereği ortaya çıkıyor. Nitekim bir

mutasavvıfa atfen söylenen 'kişinin dindarlığının ekmeğinin helalliği nispetinde' cümlesi ile formüle edilebilen bu düşünceyi, 'ibadetlerin on kısım olduğu ve bundan dokuzunun helali aramak' olduğu hadisi-şerif zaten açıkça teyit etmektedir.

Kazanç temini (kesb) konusunda İslami geleneğin bir kanadı daha kanaatkâr olmayı, asli ihtiyaçları karşılamakla yetinilmesinin daha uygun olacağını, yani zühd yolunu tercih ederken, diğer kanat meşru yolları takip etmek suretiyle büyüme ve zenginleşmenin daha uygun bir yol olacağını, zira bunun bir amel-i salih anlayışı çerçevesinde gerçekleştiğinde insanlara daha fazla faydalı olunacağını savunmuştur. Klasik anlamda zühde dayalı bir iktisadi modelin ulusal ya da küresel çapta refah üretebilmesi ve insanlığın yaşamını sürdürebilir olması pek mümkün gözükmemektedir. Günümüzde daha baskın anlayışı temsil eden ikinci yol konusunda da dikkatli olmakta fayda vardır. Nitekim, manevi ve ahlaki meşruiyet kaygısı olmayan, kanaatten yoksun, hızlı, yüksek ve sürekli bir büyüme politikasının kaynakları nasıl hoyratça tükettiğini, aşırı üretimin insanlara arzularını nasıl ihtiyaç olarak kabul ettirdiğini ve tüketim çılgını haline getirdiğini, bunun sonucunda da dünyanın dengesini bozarak insanlığın nasıl daha fazla afetlere, salgınlara, kıtlıklara ve savaşlara maruz kaldığını görüyoruz.

İslam'da helal kazanç konusu o kadar ciddi olarak ele alınmıştır ki, buna riayet etmeyen kişinin belli bir müddet duasının kabul olunmayacağına ve Cennet'e girebilmesinin sıkıntılı olacağına dair hadis rivayetleri vardır. Ayrıca, helal yoldan elde edilmeyen kazançtan verilen sadakanın da kabul edilmeyeceği bir başka hadis-i şerifte açıkça belirtilmiştir. Bu durumda, kazancın İslami bakımdan meşruiyetinde sorun olduğunda, o kazançtan verilen zekatların ve sadakaların da kabulünün sorunlu olacağı dikkate alındığında, Müslümanların ister zirai, sınai veya hizmet sektörlerinde kendi hesabına iş yapsınlar isterse ücret mukabili çalışsınlar; faiz, garar (belirsizlik), meysir (kumar, spekülasyon), asimetrik bilgi (bilinmezlik) halleri gibi durumlarla liyakatsizlik, tavassut ve kaytarmacılık gibi yollarla kazançlarını meşru-ahlaki standartların dışına çıkarmamaya azami dikkat etmeleri gerekiyor.

Helal kazanç meselesi, dini metinlerde, Hz. Peygamber'in, sahabelerin ve önde gelen şahsiyetlerin şahsında hassasiyetle vurgulansa da insanoğlunun dünyaya ve mala düşkünlüğü, kazanç temini konusunda aceleci, hırslı, hatta yer yer tamahkâr davranışı ve ekonomik büyüme konusunda rekabetin acımasızlığı gibi nedenler zamanla hassasiyetin azalmasına yol açabiliyor. Bu şartlar altında yaşayan Müslümanlar, önce şüpheli işlemler konusunda yeterince hassas davranmamaya başlıyor, yaptığı işlemlere dair çeşitli bahaneler üreterek azimeti bir tarafa bırakıp yaptığını meşrulaştıracak ruhsat arayışına başlıyor; sonunda da maalesef hükmü kesin olan konularda bile meşruiyeti kendinde arar hale geliyor. Hz. Peygamber'in 'gelecekte

insanların mallarını kazanırken helal ya da haram yoldan olup olmadığına dikkat etmeyeceğine' (Buhari, Büyû: 962) dair hadisi bu duruma işaret etmektedir.

Gerçekten de günümüzde özellikle finansal piyasalarda ortaya çıkan baş döndürücü yenilikler, insanların el emeğine ve alın terine dayanmayan, kolay ve aşırı para kazanma yollarına yönelmesine, herhangi bir ahlaki kaygı taşımadan yüksek para kazanma yollarına sevk etmektedir. Bugünkü finansal piyasaların araç ve getiri zenginliği ve karmaşıklığı bir yana, Hz. Peygamber'in şüpheli işlemlerden kaçınılması gerektiğine dair meşhur hadisinin (Buhari, Büyû: 959; İbni Mace, Ticarat: 58) özellikle faiz işlemleri için geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Faiz konusundaki ayetlerin haram kılınan diğer fillere göre çok daha sert bir üslupta oluşu ve kademeli nüzulü ile hadislerin de aynı sertlikteki dili dikkate alındığında, yukarıdaki hadisin ne kadar önemli olduğu anlaşılacaktır. Hatta aynı hadisin başka bir rivayetinde 'faiz şâibesi olan işlerin de bırakılması' istenmiştir. Bu nedenle, fıkhıta 'faiz şüphesinin faiz olduğu' kabul edilmiştir. Ancak, bu hadislerin aynı zamanda *garar* ve *asimetrik bilgi* (*ters seçim* ve *ahlaki zafiyet*) olarak bilinen durumları ve bunlardan kaynaklanan belirsizlikleri ve spekülâtif faaliyetleri de kapsadığını belirtmekte fayda vardır. Hatta şüpheli işlemlerden kaçınmanın sadece faiz meselesi için değil, tüm konular için geçerli olduğunu da vurgulamak gerekir. Bazı İslam âlimlerinin 'İslam'ın üçte biri' olduğunu söyledikleri (Buhari, Büyû: 959) hadisi o kadar önemli bulunmuştur ki, Ebu Hanife'nin beş bin hadis içinden hükmü ile amel edilmesi için tavsiye ettiği beş hadisten biridir.

Çalışmadan elde edilen sonuçlardan biri de hem kazanç elde etmede hem de harcamada itidalli olunmasıdır. Esasında İslam hayatın her alanında 'normal ve mutedil davranmayı' (Müslim: 2816; Hüseyini, 2016: 5/223); yani, ifrat ve tefritten uzak durmayı tavsiye eder. Yani, tembellik yapıp kazanç faaliyetinden kaçınarak başkasına muhtaç olarak onurunu zedelemeyi de, aşırı kazanç hırsıyla aceleci ve meşru olamayan kazanç yollarına yönelmeyi de reddeder. Bunun yerine, elinden geldiğince kazanç (kesb) faaliyetinde bulunarak, bir salih amel şuuruyla hem kendisinin ve ailesinin geçimini temin etmeli hem de diğer insanların refah ve mutluluğu için emeği ve sermayesi ile çaba sarf etmelidir. Çabasının karşılığında elde ettiği gelire de şükretmesi, kanaat getirmesi ve başkaları ile ölçülü bir şekilde paylaşması; kalanı da geleceğe dönük tekrar yatırım ve üretim faaliyetlerine dönüştürmesi beklenir. Unutulmaması gereken bir gerçek var ki, insan rızkını almadan bu dünyadan ayrılmayacak. Onun için de aceleci davranıp, meşru olmayan yollara tevessül etmesine gerek yoktur.

Ayrıca, insanın tüketim tarzı, esas itibariyle kazanç elde etme tarzının bir fonksiyonudur. Yani, genel olarak kişi nasıl kazanırsa öyle tüketir. Zira helal yoldan elde edilen kazanç, gerçek ihtiyaçlar üzerinden bugünkü ve

gelecekteki tüketim (tasarruf ve yatırım) harcamalarını finanse ederken; helal olmayan yollardan elde edilen kazanç, daha rahat bir şekilde şahsi arzulara dayalı ihtiyaç dışı cari tüketim harcamalarını finanse eder.

Son olarak, kanaatimizce bu tarz teorik çalışmaların son yıllarda hızla artan İslam iktisadi çalışmalarının özüne dair önemli katkı sunacaktır. Zira İslam iktisadi çalışmalarının temel kaynaklara, ilkelere ve değerlere yeterince vakıf olmadan salt ülkeler ve sektörler üzerinden örneklerle veri merkezli basit ekonometrik yöntemlerle çalışılması, karşılaşılan sorunlara kalıcı çözümler üretmek yerine, sadece yayın yapanların günübürlük kariyerlerine bazı şahsi katkılar sunmakla sınırlı kalma riski taşımaktadır. O bakımdan, İslam iktisadi çalışanların temel kaynakları anlamaları, buna imkânları elvermiyorsa, bu konularda yetkinliği olan kişilerle iş birliği yapmaları büyük yarar taşımaktadır.

Kaynakça

- Abdul Rahman, N.A., Mahroof, K. ve Hassan A. Ed. (2024). *Technologies and Trends in the Halal Industry*. New York: Routledge.
- Coşkun, A. (2010). *Kur'an-ı Kerim'de Rızık ve İktisadi Hayat*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Çalış, H. (2013). Zaruret. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 44, 141-144.
- Çeker, O. (1997). Havaic-i Asliyye. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 16, 504-507.
- Çelebi, M.Z.E. (1969). *Evlîyâ Çelebi Seyahatnamesi*. C. 2. Z. Danışman (Türkçeleş.). İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi.
- Çuhadar, M. (2009). *Hikmet Pınarları*. Kayseri: Önder Ofset Matbaacılık.
- Darmawati, D., Hardiana, D., Mainata, D. ve Nuryadin, M.B. (2023). Halal Industry: A Literature Bibliometric Analysis on Halal Studies. *Mazahib*, 22(1), 175-211.
- Davudoğlu, A. (1983). *Sahih-i Müslim Tercüme ve Şerhi*. C. 8. İstanbul: Sönmez Neşriyat.
- Davudoğlu, A. (1979). *Sahih-i Müslim Tercüme ve Şerhi*. C. 5. İstanbul: Sönmez Neşriyat.
- Dölek, A. (2020). Kur'ân'a ve Hadîslere Göre Helâl Kazancın İlkeleri. *Katre Uluslararası İnsan Araştırmaları Dergisi*, 9, 151-184.
- Ebu Davud, İ.H. (1983). *Sünen-i Ebî Davud ve Tercemesi*. 5 Cilt. İ. Koçşlı (Çev.). İstanbul: Erkam Yayınevi.
- Ebu Hanife, N.b.S. (1983). *İmam-ı Azam'ın Vasiyyetleri*. Y.V. Yavuz (Çev.). İstanbul: Çağrı Yayınları.

- Dârimî, Abdullah b.A. (1994). *Sünen-i Dârimî*. 6 Cilt. A. Aydınlı (Çev.). İstanbul: Madve Yayınları.
- Elasrag, H. (2016). Halal Industry: Key Challenges and Opportunities. *SSRN Electronic Journal*.
https://www.researchgate.net/publication/295351450_Halal_Industry_Key_Challenges_and_Opportunities.
- El-Hüseyini, M.A.N. (2016). *Tac Tercemesi ve Şerhi*. C. 2. A. Öztürk (Çev.). İstanbul: Kahraman Yayınları.
- Erdem, E., Varinli, İ. ve Yıldız, E. (2014). The Level of Consumers' Awareness and Perceptions in Consumption of Halal Certified Products. *European Journal of Business and Management* (2nd special issue on *Islamic Management and Business*), 7(16), 65-75.
- Erdem, E. (2023). Fütüvvet veya Ahilik Bireysel Düzeyde Modern Dünyaya Ne Ölçüde Uyarlanabilir? 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş Merkezli Depremlerden Bazı Örnekler ve Değerlendirmeler. *Ahiliği Yeniden Düşünmek: 21. Yüzyılda Yiğitlik, Ahilik ve Dirlik* içinde, (239-256). M.E. Kala (Ed.). Ankara: Türkiye Yazarlar Birliği Yayını.
- Erdem, E. (2022). Helal Kazanç, İnsan Onuru ve Erdemli Toplum İnşası: İlgili Hadisler Üzerinden İktisadi Bir Değerlendirme. *Helal ve Etik Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 1-17.
- Erdem, E. (2021). Principles of an Economic Life Based on Halal Gain in the Light of Prophet's Teachings. *Turkish Journal of Islamic Economics*, 8(2), 553-570.
- Erdem, E. (2020). Ahilik Geleneğinde El Emeğine, Helal Kazanca ve Kanaate Dayalı Bir İktisadi Hayatın Bugüne Yansımaları. *VI. Uluslararası Ahilik Sempozyumu Bildiriler Kitabı - 1* içinde, (107-120). A. Gökbek, A. Gündüz, A. Doğan, İ. Kasap ve F. Çil (Ed.). Kırşehir: Ahi Evran Üniv. Yayını.
- Erdem, E. (2018). Kur'an'da Riba (Faiz) Ayetlerinin Kademeli Nüzûlü ve Üslûbu: İslam'ın Ticaret, İnfak ve Finans Sistemi Üzerinden Bir İnceleme. *İslam İktisadı Perspektifinden Faiz* içinde (1-151), T. Eğri ve Z.H. Orhan (Ed.). İstanbul: İktisat Yayınları.
- Erdem, E. (2017). Analyzing the Gradual Revelation and Wording of Riba (Interest) Verses in the Holy Qur'an Considering the Commerce, Finance and Infaq System of Islam. *Turkish Journal of Islamic Economics*, 4(2), 91-126.
- Erdem, E. (2015). Müslüman Bireyin İktisadi Davranış Hususiyetleri ve İslam Piyasa Geleneği. *İslam İktisadı ve Piyasa* içinde (10-38), L. Sunar ve T. Eğri (Ed.). İstanbul: İGİAD Yayınları.

- Ersoy, M.A. (2016). *Safahat*. M.E. Düzdağ (Haz.). Kayseri OSB Başkanlığı, İstanbul: Acar Basım ve Cilt.
- Esed, M. (1999). *Kur'an Mesajı, Meal-Tefsir*. 3 Cilt. İstanbul Yeni Şafak Yayınları
- Falay, N. (2012). Türk Hiciv Şiirinde Rüşvet. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*, 57(1).
- Gazali, E.H.M.İ. (1979). *İhya-ı Ulum-id-Din*. C. 4. A. Arslan (Çev.). İstanbul: Arslan Yayınları.
- Günay, F. (2004). *Helal Kazanç*. İstanbul: Erkam Yayınları.
- Güneş, Z.S. ve Yetim, H. (2020). Helâl Gıda Üretimi ve Tüketimi. *Journal of Halal Life Style*; 2(2), 70-94.
- Halebi, M. (2002). *Hadisler Işığında Helal Kazanç Yolları*. N. Bozkurt (Çev.). İstanbul: Darulhadis Yayınları.
- Hallal, E. (2024). *Helal Kazancın Önemi*. M.S. Kurtuluş ve M.A. Gökduman (Çev.). Ankara: Takdim Yayınları.
- <https://www.hak.gov.tr/akredite-kuruluslar>.
- <http://kuranmeali.com/AyetKarsilastirma>.
- İbn Kesir, E.F.İ. (1986). *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*. C. 13. B. Karlığa ve B. Çetiner (Çev.), İstanbul: Çağrı Yayınları.
- İmam Malik (1994). *Muvatta'*, 4 Cilt. A.M. Büyükçınar, V. Akyüz, A. Arpa, D. Puzmaz ve A. Yücel (Çev.). İstanbul: Beyan Yayınları.
- Kafes, M. (1994). Ebu Hayyân el-Endelüsî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 10, 152-153.
- Kamali, M.H. (2021). *Shariah and the Halal Industry*. Oxford: Oxford University Press.
- Karaman, H. vd. (2008). *Kur'an Yolu: Türkçe Meal ve Tefsir*. C. 5. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Karaman, H. vd. (2006). *Kur'an Yolu: Türkçe Meal ve Tefsir*. C. 2. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Karaman, F. (1996). Rızık ve Kazanç Anlayışı Üzerine Bir İnceleme. *Fırat Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, 155-178.
- Muhasibi, H. (2012). *Helal Rızık ve Namazın Anlaşılması*. M. Coşkun (Çev.). İstanbul: İlk Harf Yayınları.
- Nesei, S. D. (1981). *Sünen'ün-Nesei*. C. 7. Büyükçınar, A.M., Tekin, A, Harman, Ö.F. & Erol, Y. (Çev.). İstanbul: Kalem Yayınevi.

- Önlüer, S. (2013). *Helal Kazanç*. İstanbul: Semerkand Yayınları.
- Özdirek, R. ve Çavuşoğlu, A.H. (2010). Süfyan es-Sevrî. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 38, 23-28.
- Rakhman, A. ve Solihin, S.M. (2018). Islamic Principles (*Mabadi'*) on Earning Halal Livelihood (*Iktisab Al-Rizq Al-Halal*). *Proceeding of Insight 2018 1st International Conference on Religion, Social Sciences and Technological Education*. 18-19 July. Universiti Sains Islam Malaysia, Nilai, Malaysia.
- Sekmen F. ve Erdem, M. (2020). İslâm Açısından İktisadi Büyümede İktisadi Faaliyetin Helal Olmasına Riayetın Önemi Üzerine. *Journal of Islamic Research*, 31(3), 686-98.
- Şeybanî, İ.M. (1993). *Kitabü'l Kesb: İslam İktisadında Helal Kazanç*. İmam Serah (Şerh). M. Baktır (Çev.). İstanbul: Seha Neşriyat.
- Tirmizi, Ebu İsa M. (1981). *Sünen-i Tirmizî Tercemesi*. 6 Cilt. O.Z. Mollamehmetoğlu (Çev.). İstanbul: Yunus Emre Yayınevi; Ayrıca: *Sünen-i Tirmizî*, www.darrulerkam.wordpress.com.
- Ünlü, S. ve Bulut, Y. (2013). *Doğru Ticaret ve Helal Kazanç*. İstanbul: Kevser Yayınları.
- Varinli, İ., Erdem, E. ve Avcılar, M.Y. (2016). Exploring The Factors Affecting Purchase Intention of Halal Certified Foods in Turkey: A PLS-Path Modelling Study. *European Journal of Business and Management*, 8(4), 68-78; also, (2015). *European Journal of Business and Management* (3rd special issue on *Islamic Management and Business*). 3, 59-76.
- Yıldırım, M.E. (2014). *Asr-ı Saadet'te Ticaret ve Tüccar Sahâbîler*. İstanbul: İGİAD Yayınları.
- Zebidi, A.b.A. (1980). *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*. C. 5 ve 6. Miras, K. (Çev. ve Şerh). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Yazır, E.H. (1971). *Hak Dini Kur'an Dili*. C. 7. İstanbul: Eser Neşriyat.

Bu çalışma **intihal tespit programlarıyla** taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned by plagiarism detect softwares and no plagiarism detected.

Bu çalışmada “**Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi**” kapsamında uyulması gereken kurallara uyulmuştur.

In this study the rules stated in the “**Higher Education Institutions Scientific Research and Publication Ethics Directive**” were followed.

Makale tek yazar tarafından yazılmıştır.

The article was written by one author.

Çalışma kapsamında herhangi bir kurum ya da kişi ile **çıkar çatışması** bulunmamaktadır.

There is no **conflict of interest** with any institution or person within the scope of the study.

Değişen Dünyada Sosyal Refah Devletinin Engelli/Dezavantajlı Gruplara Yaklaşımı

Ayşe Meral Uzun¹
ORCID: 0000-0002-8787-8240

Sibel Mehter Aykın²
ORCID: 0000-0002-8646-0416

Öz

Refah devleti anlayışı günümüzde hayli evrim geçirmiş ve daha çok işlevle ilişkili hale gelmiştir. Başlangıçta sosyal güvenliğin sağlanması, yoksul ve muhtaç kesimlerin korunması gibi nispeten sınırlı bir kapsama sahip olan refah uygulamaları ekonomik, sosyal ve teknolojik gelişmelerle sürekli yeni işlevler içerecek şekilde genişlemiştir. Günümüzde refah devleti uygulamalarında öne çıkan beklentilerden biri engelli/dezavantajlı kesimlerin korunmasıdır. Dünya nüfusunun %16'sı bu kapsamda yer almaktadır. Günümüzün değişen çalışma koşulları ve teknolojik olanaklar engelli/dezavantajlı kesimlerin toplum hayatına ve istihdama daha fazla katılımını gerektirmektedir. Bu eğilim son dönemlerde OECD ülkelerinde refah politikalarının temelinde yer alan işgücünü maksimum düzeyde istihdama katmak hedefiyle de uyumludur. Dolayısıyla bu grupların istihdama daha fazla katılımını sağlayacak tedbirler hem onların manevi tatmini açısından hem de ekonomik gelişme hedefleri ve toplumsal barış ve istikrar yönünden bir gereklilik olarak görülmelidir. Refah devleti uygulamalarının değişen koşullara göre farklılaştığı ve bunun devam edeceği öngörülebilir; ancak engelsiz bireylere göre her zaman çok daha kırılğan olan kesimler için kalıcı ve sürdürülebilir bir yaşam döngüsünün oluşturulması en başta insani bir vazife olarak görülmelidir. Sosyal devlet uygulamaları ekonomik etkinlik yönüyle geniş tartışmalara konu olmaktadır ve bunun devam edeceği açıktır. Aslında yapılan eleştirilerin bir kısmının haklı yönleri de bulunmaktadır. Refah uygulamalarının etkinlik yönüyle gözden geçirilmesi sürdürülebilirlik açısından bir zorunluluktur; ancak sosyal devletin engelli ve dezavantajlı kesimlere yönelik tutumu ekonomik gerekçeler kadar insani ve manevi unsurları da içermelidir. Bu çalışma konunun bu yönüne işaret etmeye çalışmaktadır.

Anahtar kelimeler: Refah devleti, Engelliler, Engelli İstihdamı, Dezavantajlı Gruplar.

¹ Prof. Dr. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, aysemuraluzun@cumhuriyet.edu.tr

² Prof. Dr. Akdeniz Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, sibelaykin@akdeniz.edu.tr

The Approach of The Social Welfare State to Disabled/Disadvantaged Groups in The Changing World

Abstract

Today, the concept of the welfare state has evolved considerably and has begun to cover more functions. Welfare practices, which initially had a relatively limited scope such as ensuring social security and protecting the poor and needy, have constantly expanded to include new functions with economic, social and technological developments. One of the prominent expectations in welfare state practices today is the protection of disabled/disadvantaged groups. 16% of the world's population consists of disabled people. Contemporary developments in working conditions and technological opportunities make it possible for disabled/disadvantaged segments to participate more in social life and employment. This trend is also compatible with the goal of employment of the workforce at maximum level, which has been the basis for welfare policies in OECD countries nowadays. Therefore, measures that will ensure greater participation of these groups in employment are necessary for their moral satisfaction, economic development goals and social peace and stability. Welfare state practices will differ according to changing conditions; however, creating a permanent and sustainable life cycle for those who are always much more vulnerable than non-disabled individuals, should be seen primarily as a humanitarian duty. Social state practices are subject to extensive debate in terms of economic efficiency, and it is clear that this will continue. In fact, some of the criticisms are justified. Reviewing welfare practices in terms of effectiveness is a necessity for sustainability. However, the attitude of the social state towards disabled and disadvantaged segments should include human and moral elements as well as economic reasons. This study tries to point out this aspect of the subject.

Keywords: Welfare State, Disabled People, Employment of Disabled People, Disadvantaged Groups.

GİRİŞ

Devletin iktisadi hayatta oynaması gereken role dair iktisat literatüründe geniş bir tartışma mevcuttur. Bu tartışmanın vergiler, kamu harcamaları, regülasyonlar, mülkiyet hakları, teşvikler, çevrenin korunması gibi çok farklı alanları bulunmaktadır. Önemli tartışma alanlarından biri de sosyal harcamalar ve bu kapsamda refah devleti uygulamalarının kapsamı ve etkinliğidir. Son yüz yıllık dönem dikkate alındığında kamu harcamalarında büyük bir artışın varlığı dikkat çekmektedir. Bu durum refah devleti uygulamalarıyla yakından bağlantılıdır. 1929 Büyük Depresyonu sırasında pek çok ülke sosyal hizmetleri genişletip kurumsal bir temele oturtmaya başlamıştır. Ardından, II. Dünya Savaşı'nın etkisi ile kamu harcamalarında artış eğilimi güçlenerek devam etmiştir (Skousen, 2010: 225). Böylece krizler ve savaşların etkisiyle refah uygulamaları güçlenmiştir. Fikir olarak bakıldığında ise, İngiltere'de Fabian sosyalistleri sanayi toplumunun sosyal hastalıklarını giderecek şekilde tasarlanmış pozitif bir liberalizmin öncülüğünü yaptığı görülmektedir. Söz konusu kesimin de etkisiyle 1911'e gelinceye kadar İngiltere'de çok sayıda kanun çıkarılarak modern bir refah devletinin ana unsurları tamamlanmıştır (Fusfeld, 1990, 98).

Kökenleri çok eskiye gitmesine rağmen, refah devleti uygulamalarının kurumsal ve sistematik bir mekanizmaya bürünmesi nispeten yeni bir olgudur. Özellikle modern sanayinin yükselmesi ve kalabalık bir işçi sınıfının ortaya çıkmasıyla beraber çalışan kesime dönük çok sayıda yeni düzenleme yapılması gereği ortaya çıkmıştır. Öte yandan Büyük Buhran döneminde görüldüğü üzere, ekonomik krizlerin toplum hayatında yoksulluğu derinleştirdiği ve gelir eşitsizliğini artırdığı tecrübe edilmiştir. İki dünya savaşının sonuçları bu eğilimleri daha da güçlendirmiştir. Tüm bu gelişmeler çok sayıda hükümeti sadece çalışan kesime değil aynı zamanda toplumun zayıf, korumasız ve düşük gelirli kesimlerine yönelik özel düzenlemeler yapmaya sevk etmiştir. Böylece refah devleti uygulamaları giderek güçlenmiş ve yaygınlaşmıştır. Tüm bu gelişmeler yaşanırken siyasi ve entelektüel seviyede refah devleti geniş bir destek elde etmiş; refah devletinin yoksulluğu azaltmada istikrarlı ve güçlü bir mekanizma olduğu görüşü güçlenmiştir (Brady, 2009). İktisadi hayatın değişmesi, teknolojik ilerleme ve diğer bazı faktörler refah devleti tartışmalarının devam etmesini sağlamıştır. Yakın zamanda yaşanan küresel salgın döneminde ise, refah devleti mekanizmalarının gereği daha güçlü bir şekilde vurgulanmıştır. Küreselleşme, hızlı teknolojik gelişmeler ve artan belirsizlikler devletlerin refah uygulamalarına olan desteğinin canlı kalacağını göstermektedir.

Değişen koşullar refah devletinin işlevleri konusunda yeni düşünceleri beraberinde getirmektedir. Pandemi dönemindeki olumsuzluklardan toplumların savunmasız ve engelli/dezavantajlı kesimleri diğer gruplara göre daha fazla etkilenmiştir. Toplum ve aile hayatının değişmesi, çalışma

ilişkilerinin farklılaşması, küresel göç dalgası, ortalama hayat süresinin uzaması gibi çok sayıda faktör engelli/dezavantajlı kavramını yeniden düşünmeyi ve bu kesimlere yönelik politikaları gözden geçirmeyi gerekli kılmıştır. Refah devleti çatısı altında toplumun dezavantajlı kesimlerine daha kapsamlı ve sürdürülebilir olanakların sunulması ihtiyacı ortaya çıkmıştır.

Bu çalışmada dünya nüfusunun %16'sı gibi oldukça yüksek düzeylere erişen engelli ve dezavantajlı gruplar için, refah devleti kapsamında atılan ve atılabilecek olan adımlar üzerinde durulmaktadır. Refah devletinin tarihsel seyri incelendikten sonra, engelli ve dezavantajlı kavramları irdelenmekte, sorunun küresel boyutu sayısal verilerle ortaya konmaktadır. Çalışmada esas olarak tarihsel gelişmelerin refah devleti ihtiyacını nasıl artırdığı açıklanmakta, daha adil ve istikrarlı bir toplum için bu kapsamda engelli ve dezavantajlı kesimlere eğitim, sağlık ve toplumsal katılım alanında daha geniş ve sürekliliği olan imkânlar sunulmasının önemine işaret edilmektedir. Hükümetler sosyal refah uygulamaları için kaynak yaratırken fayda-maliyet unsurlarını da tamamen göz ardı etmemelidirler. Sürdürülebilir politikalar için kaynakların etkin kullanılması ve bunun için de piyasanın kaynak dağılım mekanizmasına en az ölçüde müdahale edilmesi esastır. Ayrıca çeşitli mali teşviklerle özel kesimin refah uygulamalarına daha fazla katılımı da sağlanabilir.

1. Sosyal Refah Devleti Uygulamalarının Tarihi Gelişimi

Sosyal refah sistemleri bir boşlukta ortaya çıkmamış, geçmişin gelenekleri, statüleri ve pratiklerine bağlı olarak gelişme göstermiştir. Binlerce yıl önce Hammurabi dul, yetim ve güçsüzlerin güçlülere karşı korunmasını içeren kurallar getirmiştir. Antik Yunan ve Roma'da bu konu etraflı bir şekilde tartışılmıştır. Hıristiyanlıkta hayır işleri önemsenmiş, fakirlik bir suç olarak görülmemiştir. İlk dönemlerde yoksulluk mevcut olsa bile sosyal bir problem boyutuna ulaşmamıştır (Trattner, 1999: 1) Dolayısıyla, modern çağlara kadar sosyal refah uygulamaları sistematik ve kapsamlı olmaktan uzaktır. Sosyal hizmetlerin resmi ve geniş prosedürlere kavuşması uzunca bir zaman içinde mümkün olabilmıştır.

Orta çağ boyunca kiliseler Batıda hayır işlerinde etkin rol oynamış ve yoksulların doyurulması gibi işlevleri yürütmüşlerdir. Ancak orta çağın sonlarından itibaren milli devletlerin yükselmesi ve kilisenin etkinliğinin azalmasıyla birlikte, sosyal işlevler de giderek resmi prosedürlere bağlanmaya başlanmıştır. Sanayileşme çağında pek çok kapitalist ülke değişik türde yoksulluk yasaları çıkarmıştır. Siyasiler, çalışanlar ve işverenlerde zamanla refah tedbirlerinin gereğine olan inanç güçlenmiş gözükmektedir. Britanya'da girişimciler refah tedbirleri sayesinde çalışanlardan daha çok sadakat ve daha iyi iş elde edeceklerine inanmaktaydılar. Kitle demokrasisinin gelişmesi çalışan kesimlerin çıkarlarının daha güçlü temsil edilmesinin önünü açmıştır. Sovyet deneyimi

ve iki dünya savaşının gerekleri de bu tür tedbirler için güçlü bir beklenti yaratmıştır. Neticede, İkinci Dünya Savaşı sonrasında pek çok ülke sağlık, işsizlik, emeklilik ve eğitim programlarını gözden geçirerek iyileştirmiştir (Berend, 2011: 297-301).

İngiltere Parlamentosu'nun 1601'de çıkardığı yoksullar yasası organize sosyal refah programları oluşturma konusunda atılan ilk önemli adım olmuştur. Yasa, hükümetin yoksullara yardım etmesine izin vermiş ve kilise dışında zorunlu bir finansman sistemi kurmuştur. Burada geçerli olan ilke ve politikalar, Amerikan kolonilerine ilk yerleşenler tarafından da uygulanmış; ancak savaşlar, büyük ölçekli göç, hızlı sanayileşme ve yaygın kentleşme yoksulluk vakalarını ve yoksullara yardım için gereken vergi maliyetlerini artırmıştır. Bunun üzerine 18 ila 50 yaş arasındaki sağlıklı kişilere kamu yardımlarını engelleyen yasalar çıkarılmış; kendilerine bakamayan genç, yaşlı ve engelli insanlar ise kamu veya dini kurumlara yerleştirilmiştir (Garland, 2016).

Refah devletinin doğuşunda, Bismarck'ın 1880'lerde sanayi işçilerine zorunlu sağlık sigortası getiren uygulaması önemli bir aşama olmuştur. On yıl sonra Danimarka, Yeni Zelanda ve Avustralya'daki hükümetler ilk yaşlılık emeklilik planlarını başlatmıştır. 1900'lerin başında Britanya'da liberal hükümetler işçi tazminatı, yaşlılık maaşı, hastalık, malullük ve işsizlik için bir ulusal sigorta sistemi getirmişlerdir. 1930'larda ABD'de Başkan Roosevelt, Yeni Düzen yasasıyla Amerikan refah devletinin temellerini atmıştır. Yeni refah devletleri savaş sonrasında genişletilmiş ve 1960'a gelindiğinde gelişmiş ülkeler, kendi refah devleti kurumlarına sahip olmuşlardır (Garland, 2016). Refah devletinin kökleri ulus devlet inşa etme süreciyle yakından bağlantılıdır. 1871 Alman Birliği'nin sağlanmasından sonra Bismarck'ın sosyal sigortayı getirmesi ulus inşa etme süreciyle ilişkilidir. ABD'de 1929 krizi sonrasında, İngiltere'de ise İkinci Dünya Savaşı sonrasında sosyal politikalarında milli ruhun dirilişi etkili olmuş gözükmektedir (Leisering, 2003: 175). Endüstriyel büyüme, kentleşme ve iki dünya savaşıyla karakterize edilen yarım yüzyıl, sosyal refah sistemlerini sağlamlaştırma ve genişletme hareketlerine yol açmıştır. Yüzyılın ortasına gelindiğinde, refah devleti kurumsallaşma yolunda iyi bir aşama kaydetmiştir (Stuart, 2017).

ABD'de sosyal refah uygulamaları 1929 Büyük Depresyonun ardından güçlenmiş ve yoksul vatandaşlara yönelik sosyal yardımlar ortaya çıkmıştır. İşsiz kalan erkeklere destek sağlamaya dönük bir sosyal güvenlik programı geliştirilmiştir. Eyaletlerde istihdam programlarını geliştirmek için getirilen federal sübvansiyonlar, siyahları ve kadınları dışlaması nedeniyle tartışmalı bir tasarıma sahip gözükmekteydi. Daha sonra getirilen sosyal kapsamlı bazı uygulamalarda da aynı ayrımcılık devam etmiştir. Ayrıca ABD'deki sosyal programlar genellikle istihdamı teşvik etmeye ve düşük ücretli işgücü sağlamaya yöneliktir (Rodriguez, t.y.).

Refah devleti uygulamaları sanayileşme, demografik yapıdaki değişimler ve Avrupa devletlerinde artan sosyal baskılar nedeniyle hız kazanmıştır. Refah devletinin hızla geliştiği 1950-1973 yılları arasında Keynesyen yaklaşımın etkisiyle devletin müdahalesi giderek artmıştır. Ancak genişlemeci politikalar 1970'lerin sonunda petrol krizinin de etkisiyle stagfasyona yal açmış ve pek çok ülke uzun dönemli krizle uğraşmak zorunda kalmıştır. Sosyal harcamaların kamu giderlerine oranının giderek arttığı bu dönemde, birçok ülkede yaşlılık, annelik, yaralanma ve ölüm sigortaları kabul edilmiştir. Ayrıca daha gelişmiş ülkelerde işsizlik sigortası ve aile yardımları da getirilmiştir (Dündar Aravacık, 2018). Bununla birlikte, kriz Keynesyen politikalara ve refah devletine ağır eleştirilere yol açmıştır. Bu tarihten sonra bütçe açıkları ve enflasyonu kontrol etmek için sosyal harcamaların azaltılması çağrıları ortaya çıkmıştır. Böylece ABD ve İngiltere gibi ülkelerde neoliberal reformlar gerçekleştirilmiş; Reagan ve Thatcher bu politikaların öncülüğünü yapmıştır. Bununla birlikte, pek çok ülkede hükümet harcamalarının artış eğilimi devam etmiştir. Yaşanan ekonomik kırılganlıklara rağmen refah devleti uygulamaları devam etmektedir. Nüfusun yaşlanması, aile yapısının değişmesi, teknolojik gelişmeler ve küreselleşmenin artması gibi pek çok faktör ülkelerin sosyal politikalarını etkilemeye devam etmektedir. Yakın dönemde yaşanan küresel salgın ve artan güvenlik endişeleri gelecek dönemlerde de hükümetlerin sosyal politikalar üretme konusunda daha fazla baskı altında kalacağına işaret etmektedir.

Genel bir değerlendirmeye refah devleti uygulamalarında gerçek ilerlemenin 20. yüzyılda gerçekleşmiş olduğu söylenebilir. 20. yüzyılda, *laissez-faire* anlayışı yavaş yavaş gerilemeye başlamış ve neredeyse tüm devletler refah devletiyle ilişkili sosyal sigorta önlemlerinin en azından bir kısmını sağlamaya çalışmıştır. ABD'de Roosevelt, Truman ve daha sonraki başkanların yerel programlarının büyük bir kısmı refah devleti ilkelerine dayanmaktadır. Böylelikle refah devletinin kapsamı zamanla Hollanda ve İskandinav ülkelerinin Sosyal Demokrat hükümetlerinin yaptığı gibi, bireye hayatının neredeyse her evresinde, yani beşikten mezara kadar devlet yardımı sağlayacak şekilde genişlemiştir. Gelişmekte olan ülkelerin birçoğunun hedefi de benzer tarzda refah devletleri inşa etmektir (Britanicca, 2024).

2. Refah Devletinin Kapsamı, Türleri ve İşlevleri

Refah devleti, yoksulluğu azaltmak ve değerli sosyal mal ve hizmetler sağlamak için devletlerin şu ya da bu şekilde benimsediği politikalar seti olarak görülebilir (Hacker, 2005: 125). Bu kapsamda refah devletlerinin, muhtaç insanlara ve yaşlılara sağlık ve bakım hizmeti sunmak, engellileri ve ailelerini desteklemek ve işsizliklere yardım etmek gibi pek çok işlevle ilişkili olabileceği açıktır. Refah devleti kavramı ilk defa İngiltere'de 1940'larda çok

yoksullara ve ciddi engellilere sağlanan kamu yardımını ifade etmek amacıyla kullanılmıştır. Sosyal refah modelleri bir ülkeden diğerine büyük farklılıklar gösterse de sanayileşmiş ülkelerin çoğunda refah devleti, yoksulluk içinde yaşayan insanlara asgari düzeyde yardım veya destek sağlamaktadır (Rodriguez, t.y.).

Refah devleti sosyal refahı artırmayı hedeflemektedir. Sosyal refahın ise kesin bir tanımı yoktur. Günümüzde sosyal refah gönüllüler, kâr amacı gütmeyen kuruluşlar ve devlet kurumları tarafından gerçekleştirilen çok çeşitli faaliyet ve hizmetleri ifade etmektedir (Hansan, 2017). Dolayısıyla, sosyal refah, devlet dışı kesimlerin sunduğu hizmetleri de içeren bir geniş bir kavramdır. Bununla birlikte, refah devleti fırsat eşitliği, zenginliğin adil dağıtımı ve iyi bir yaşam için gereken asgari şartlardan mahrum kesimlerin sorumluluğunu kamu kesiminin üstlenmesi gibi ilkelere dayanmaktadır. Bazı ülkeler refah devletini işsizlik yardımları ve temel düzeyde sosyal yardım ödemeleri sunmak olarak algılamakta, diğerleri bunu evrensel sağlık hizmetleri, ücretsiz üniversite gibi çok daha geniş bir kapsamda düşünmektedir (Kenton, 2022).

Sosyal refah devletlerinin işlevi zamanla genişlemiştir. Bugün artık zihinsel veya fiziksel engelli kişiler, kronik hastalar, çocuklar, yaşlılar ve yoksullar (düşük gelirli çalışanlar dâhil) gibi hassas grupların korunması ve temel ihtiyaçlarının karşılanması veya güvence altına alınması için geliştirilen hükümet politikaları refah devleti kapsamına girmektedir. Refah sistemlerinde, sistemin belirtilen hedefleri ve niyetleri ile sağlanan gerçek sosyal destek arasında büyük farklılıklar mevcuttur. Bazı ülkelerde sosyal refah sistemlerinin dar kapsamlı ve nispeten karmaşık olduğu görülmektedir. Sosyal uygulamaların kapsamı siyasi ve ırksal tutumların yanında kaynakların kıtlığından da etkilenmektedir (Rodriguez, t.y.).

Sosyal sigorta refah devletinin temel bir özelliği olup, gelişmiş sanayi ülkelerin çoğunda ortak bir uygulama niteliği kazanmıştır. Bu tür sigortalar ekseriyetle zorunlu katkılarla finanse edilir ve en çok ihtiyaç duyulan dönemlerde kişilere ve ailelere fayda sağlamayı amaçlar. Temel eğitimin, sağlık hizmetlerinin ve barınmanın kamu kesimi tarafından düşük maliyetle veya ücretsiz sağlanması refah uygulamaları kapsamına girmektedir. Bu açıdan bakıldığında, refah devleti Batı Avrupa ülkelerinde Amerika Birleşik Devletleri'ndekinden çok daha kapsamlıdır. Yoksullukla mücadele programları ve kişisel vergilendirme sistemi de refah devletinin yönleri olarak görülmektedir (Britanica, 2024).

Literatürde devletin sosyal refahı sağlamada üstlendiği role bağlı olarak refah devletlerinin farklı biçimde kategorize edildiği görülmektedir. Basit bir tasnif ile üç tür refah devletinden söz etmek mümkündür. Liberal refah devletlerinde sağlık sigortası ve emeklilik gibi birçok fayda istihdamla bağlantılıdır. Devletin sağladığı destekler gelir testine bağlı olarak nispeten

mütevazı düzeyde kalmaktadır. Muhafazakâr refah devletleri, piyasa veya özel hizmet yerine devletin hizmet sunumuna dayanmaktadır. Sosyal demokrat refah devletlerinde, devlet sosyal hakların garantörü olarak görülmektedir. Bu devletler, yüksek düzeyde fayda eşitliğini teşvik etmektedir. Sosyal yardımlar, gelirine bakılmaksızın tüm vatandaşların siyasi topluluğa katılma yeteneğini eşitlemek için kullanılmaktadır (Staehele, 2001).

Refah devleti rejimleri konusunda benzer, ancak daha kapsamlı sınıflandırmalar da bulunmaktadır. Hadjar ve Kotitschke (2021: 509-510) İsveç, Norveç, Danimarka gibi Kuzey ülkelerinin sistemlerini sosyal-demokrat refah devleti rejimi olarak tanımlarken, bu sistemde yüksek refah harcamaları ile eşitsizliklerin azaltılmasına dönük güçlü tedbirlerin varlığına vurgu yapmaktadır. Avusturya, Fransa Almanya gibi ülkelerin sistemi ise, muhafazakâr refah devleti rejimleri kategorisinde ele alınmaktadır. Bu ülkelerde piyasa oryantasyonu daha güçlü olmasına rağmen, devlet-garantili sosyal güvenlik temel hedef niteliğindedir. Bireyin sosyal refah açısından piyasadan ve aileden en yüksek düzeyde bağımsız olması hedeflenmektedir. İsviçre gibi ülkeler liberal refah devleti kapsamındadır. Burada güçlü bir pazar yönelimi bulunmakta ve refah harcamaları minimal düzeye inmektedir. Asgari refah yalnızca refaha gerçekten ihtiyaç duyulduğunda, yani tüm ailenin kaynakları tükendiğinde sağlanmaktadır. Aile odaklı refah devleti rejimlerinde (Yunanistan, Portekiz, vs.), refahın sağlanmasında temel sorumluluk hane halkına verilmektedir. Dolayısıyla aile, refahın temel birimi olup, maddi refah veya bakım sağlama görevine sahiptir. Son olarak post-sosyalist refah devleti kategorisinden (Estonya, Polonya), söz edilebilir. Bu ülkelerin refah devleti rejimlerinin yapılanmaya devam ettiği görülmektedir. Bu nedenle, bu ülkelerde engelli insanların durumu, eski sosyalist kurallar, geçiş sonrasındaki neoliberal gelişmeler ve engelli insanları destekleyen kuruluşların zayıf olması gibi nedenlerle genellikle istikrarsızdır.

Refah devleti anlayışında hemen her ülkede zaman içinde değişiklikler yaşandığı görülmektedir. Örneğin İngiltere’de dört aşamalı bir gelişme mevcuttur. 1780-1885 arasında bırakınız yapsınlar anlayışı esastır ve sınırlı hükümet müdahalesi söz konusudur. Sosyal sorunlar hükümet müdahalesiyle giderilmeye çalışılmaktadır. 1885-1939 arasında sosyal hizmet devletin doğuşu gerçekleşmiştir. Devletin sosyal politikaları ile serbest piyasaya getirilen bazı sınırlamalar gönüllü hayırlarla desteklenmiştir. 1940-79 arasında klasik refah devleti doğmuştur. 30 yıl boyunca izlenen refah politikaları herkesin sağlık hizmetlerine ücretsiz erişiminin önünü açmıştır. 1979 sonrasında ise, Thatcher, Blair ve Cameron’ın refah devleti anlayışı ortaya çıkmıştır. Blair ve Cameron refah devleti için daha fazla fon sağlamış ve gelir eşitsizliklerini azaltmaya çalışmıştır. Bugün gelinen noktada, İngiltere’de refah devleti tartışmalı bir

kavramdır ve bütünüyle faydalı olarak görülmemektedir (Fraser, 2017: 13-14).

Refah devleti kapsamında hükümetin en önemli işlevlerinden biri sosyal koruma sistemi oluşturmaktır. Bu sayede piyasa aksaklığına ve varlıkların eşitsiz dağılımına yatkın olan kapitalist sistemlerde zenginliğin yeniden dağıtılması mümkün olmaktadır. Refah devleti beşeri sermayeye yapılan yatırımlar yoluyla ekonomik büyüme ve yoksulluğun azaltılmasına yönelik uzun vadeli beklentileri de etkilemektedir. Refah devleti aynı zamanda siyasi sistemi meşrulaştırarak demokrasiyi de desteklemektedir. Sosyal koruma politikaları kapsamında hükümetler sigorta piyasasına emeklilik ve işsizlik sigortası yoluyla müdahale etmekte ve böylece piyasa aksaklıklarını düzeltmeyi ve tüketimin istikrarını sağlamaya çalışmaktadır. Sosyal yardım ile yoksulluğu azaltmak ve eşitliğe katkı yapmak amaçlanmaktadır (Brearley, 2016).

Refah devleti uygulamaları günümüz devletlerinin istikrarı için vaz geçilmez öneme sahiptir. Çünkü talep cephesinden bakıldığında, refah devleti tüketim yoluyla makroekonomik istikrara katkıda bulunmakta ve arz tarafında ise beşeri sermayeye (eğitime) ve sosyal hizmetlere yapılan yatırımlar yoluyla ekonomik kalkınmayı teşvik etmektedir. Son zamanlarda yapılan araştırmalarda, refah devleti cömertliğinin çalışmayı caydırıcı bir etki yaratmadığı; tam tersine istihdam bağlılığını artırdığı yönünde bulgular elde edilmiştir (Van Kersbergen, 2016). Dolayısıyla, refah devletinin zenginden çalıp fakire veren bir tür Robin Hood kurumu olarak görülmesi eksik bir yaklaşımdır. Çünkü gelirin yeniden dağıtımı, birçok sosyal politika programının bir yönü olmasına rağmen, refah devletinin var olma nedeni değildir. Refah devleti, en başta ekonomik ve sosyal zorluklarla karşılaşabilecek herkese çeşitli şekillerde koruma sağlayan sosyal haklar gibi kurumsallaşmış politikalar ve yetkilerin bir toplamıdır. Bu nedenle refah devleti, gelirin yeniden dağıtımıyla değil, özellikle gelir kaybı riski olmak üzere sosyal risklerin bir havuzda toplanması ve yeniden dağıtılmasıyla ilgilidir. Refah devletinin bu temel işlevi N. Barr tarafından bir tasarruf kumbarasına benzetilmiştir. Sigorta, emekli aylığı ve eğitim bu kategoriye girmektedir. Bu sayede insanların sosyal risklere karşı sigortalı olması ve kaynakların yaşam döngüsü boyunca yeniden dağıtılması mümkün olmaktadır (Van Kersbergen, 2016; Berend, 2011: 309).

Barr (2018: 17-18) refah devletinin gelecekte de önemini koruyacağına dair bazı gerekçeler öne sürerken, bu konuya açıklık getirmektedir. Öncelikle refah devletini meşrulaştıran başlıca unsur yoksullara yardım ve piyasa aksaklıklarıyla mücadele etmektir. Eksik tüketici bilgisi sağlık hizmetleri ve emeklilik fonlarının düzenlenmesini gerekli kılmaktadır. Yoksulluk sihirli bir şekilde ortadan kaldırılsa bile, sigorta sağlayacak ve gençlerden yaşlılara doğru yeniden dağıtım yaparak insanların yaşamlarını planlamalarına

yardımcı olacak bir refah devletine ihtiyaç duyulacaktır. Ayrıca refah devleti ekonomik büyümeyi desteklemeye yönelik politikaların ayrılmaz bir parçasıdır. Becerilere yatırım yapmak, büyüme ve bu büyümenin meyvelerini paylaşmak için giderek daha önemli hale gelmektedir. Gelir transferleri büyümeye yardımcı olmaktadır. Barr'a göre risklerin paylaşılması ekonomik büyümeye katkı sağlamaktadır. Sosyal sigorta hem riski hem de belirsizliği ele alabilir, çünkü bir hükümet herkesin tek bir risk havuzunda olmasını isteyebilir ve katkıları zaman içinde ayarlayabilir. İşgücü piyasalarında bir zamanlar ana risk kısa vadeli işsizliktir. Günümüzde ise, sık iş değiştirme nedeniyle, istihdam daha güvencesiz hale gelmiştir. Gelecekte, yapay zekânın yayılması gibi teknolojik gelişmeler istihdamı daha da güvencesiz hale getirebilecektir. Tüm bu belirsizliklerle baş etmek için Barr risklerin kolektif olarak dağıtılması ve yönetilmesini gerekli görmekte ve sosyal devleti bunun bir aracı olarak düşünmektedir.

Sosyal devlet işlevlerinin nasıl yerine getirileceği konusunda büyük farklılıklar ortaya çıkmıştır. Ülkeler kendi sosyal ve ekonomik gerçeklerine göre benzer amaçlara değişik programlar üzerinden ulaşmayı denemektedir. Örneğin; başka ülkelerde sosyal güvenlik kapsamında gerçekleştirilen mali faydalara ABD'de kapsamlı vergi teşvikleriyle dolaylı olarak ulaşılmaktadır. Sağlık sigortası ve sağlık sisteminin organizasyonu Avrupa'da büyük farklılıklar göstermektedir. Çünkü sistem, İngiltere'de millileşmiş; Fransa ve Almanya'da korporatist, İsviçre'de ise nispeten liberal köklere dayanmaktaydı (Lengwiler ve Stüdlı, 2016: 2-4).

Refah devleti anlayışı sosyal ve ekonomik hayatın hızlı dönüşümüne bağlı olarak değişmektedir. Günümüzde işgücü piyasaları çok daha esnek hale gelirken, teknolojik gelişmeler çalışanların becerilerini güncellemesini gerektirmektedir. Kadınların işgücüne katılımı hızla artarken, daha fazla evlilik boşanmayla sonuçlanmakta ve ebeveynlik evlilikle daha az bağlantılı hale gelmektedir. Uzun yıllar boyunca refah devleti ekonomik, demografik ve sosyal koşullardaki bu değişikliklere yanıt olarak gelişmiştir. Bu koşullar, refah devletini daha temel hale getirirken, onun tasarımında değişiklik yapılmasının gereğini ortaya çıkardığı da görülmektedir (Barr, 2018: 17).

3. Refah Devletine Yönelik Eleştiriler

Refah devleti literatürde geniş eleştirilere konu olmuştur. Yukarıda belirtildiği gibi refah devletlerini Robin Hood gibi davranmakla eleştiren kesimler mevcuttur. Refah devletlerinin hükümet mantığının ötesinde teşvikler yaratmakla ve sosyal yardım alan işsiz bir kişinin, zor durumdaki bir işçiden daha fazla kazanmasına neden olmakla eleştirildiği ve sıklıkla aşağılayıcı bir anlamda kullanıldığı bilinmektedir. Refah devleti bazen yetişkinlerin şımartıldığı ve çocuk muamelesi gördüğü bir *dadı devleti* olmakla da eleştirilmektedir (Kenton, 2022). Refah devletine, desteklenen insanlarda kişisel motivasyonu azalttığı, alternatif arayış ve önlemleri

caydırdığı ve bağımlılık ve manevi bozulmaya yol açtığı gerekçesiyle olumsuz yaklaşanlar da bulunmaktadır (Fraser, 2017: 14). Kısaca refah devleti çok pahalı, verimsiz bir insan icadı olmakla, kıt kaynakları tüketmekle ve uzun vadede sürdürülemez olmakla eleştirilmektedir. Eleştirilenler refah devletini, gerektirdiği yüksek düzeydeki katkı payları ve vergiler nedeniyle herkesi daha da kötüleştiren bir aygıt olarak görme eğilimindedirler (Van Kersbergen, 2016).

Refah devletleri spesifik hedeflere erişme konusunda da eleştirilmektedir. Örneğin; Avrupa'daki en cömert refah devletlerinin, engelli bireyler ile nüfusun geri kalanı arasındaki farkı kapatma konusunda daha az kapsamlı diğer refah devleti rejimlerine göre daha iyi performans göstermediği ve hatta bazı durumlarda daha kötü performans gösterdiği öne sürülmüştür. Cömert refah devletleri, refahın nesnel ve öznel göstergeleri açısından kendi nüfuslarına daha iyi sonuçlar sağlamış olabilir, ancak engelliliğe dayalı eşitsizlikleri azaltmada aynı şeyleri söylemek çok da kolay değildir (Gugushvili, vd. 2023).

4. Dezavantajlılık/Engellilik Kavramları

Dezavantajlılık çoğu insanın sahip olduğu yaşam koşullarına, eğitim vb. standartlara sahip olmamak anlamına gelmektedir (Cambridge, t.y.-a). Dezavantajlılık etnik azınlıklar, göçmenler, engelli kişiler, izole edilmiş yaşlılar ve çocuklar dâhil, ancak bunlarla sınırlı olmamak üzere, genel nüfusa göre daha yüksek yoksulluk, sosyal dışlanma, ayrımcılık ve şiddet riskiyle karşı karşıya olan kişi ve gruplar için kullanılan bir kavramdır (EIGE, t.y.). Buradan hareketle dezavantajlılık kavramının engelliliği de içine alan daha geniş bir anlama sahip olduğu düşünülebilir.

Dezavantajlılık fiziksel ve zihinsel engellilik gibi özel sorunlara veya ekonomik destek eksikliğine atıf yapmaktadır ("Disadvantaged," 2022). Toplumda çeşitli zorluklarla ve engellerle karşı karşıya kalan bireyler dezavantajlı gruplara dâhil olmaktadır. Dezavantajlı grupların yaygın bir özelliği çalışma ve bağımsız yaşama yeteneğinden yoksun olmalarıdır. Böylece bu kesimler, geçimlerini sağlamak için sosyal yardımlara veya daha geniş anlamda devlet desteğine muhtaç hale gelmektedirler. Bu grupların geçim için gerekli olana kaynaklara kısmen veya tamamen erişememesi bazen grup kimlikleri ya da kültürel veya inançla ilgili önyargılara maruz kalmaları nedeniyle de mümkün olabilmektedir. Geniş anlamda düşünüldüğünde, toplumda fırsat eşitliğine ulaşma konusunda gerekli koşullardan yoksun olan ve bu konuda engellerle karşılaşan ya da ayrımcılığa maruz kalan kesimler dezavantajlı gruplar içinde değerlendirilebilir.

Engellilik başkalarının yaptığı bazı şeyleri yapmayı zorlaştıran bir hastalığa, yaralanmaya veya rahatsızlığa sahip olmak anlamına gelmektedir (Cambridge, t.y.-b). Bu yönüyle engellilik, kişinin belirli görev veya eyleme

veya tipik günlük etkinliklere ve etkileşimlere katılma becerisini bozan, engelleyen veya sınırlayan fiziksel, zihinsel, bilişsel veya gelişimsel durumdur (Merriam-webster, t.y.).

ABD'deki yasal tanıma göre engelli, bir veya daha fazla temel yaşam aktivitesini önemli ölçüde sınırlayan fiziksel veya zihinsel bozukluğu olan kişidir. Ancak bu, kapsamlı bir tanım değildir. Çünkü engellilik çeşitlilik göstermektedir. Engellilik görünür ya da görünmez olabilir; kişinin doğuştan sahip olduğu ya da hayatının herhangi bir noktasında edindiği bir şey olabilir. Tekerlekli sandalye dışında pek çok engel türü bulunmaktadır. Engelliliğin zihinsel sağlık sorunlarını, kronik hastalıkları, işitme ve görme engellerini kapsadığını ancak bunlarla sınırlı olmadığını anlamak önemlidir. Engelliliği yalnızca tıbbi bir teşhis (fiziksel, biyolojik, patolojik) olarak tanımlamak, çoğu zaman engelliliğe neden olan veya ona katkıda bulunan yapısal eşitsizlikleri göz ardı etmektedir. Tıbbi model olarak bilinen bu düşünce tarzı, bireyin engelliliğini kimliğin bir yönü olarak kabul etmek yerine, onu düzeltilmesi, iyileştirilmesi veya ortadan kaldırılması gereken bir sorun olarak görür. Buna karşılık, engelliliğin sosyal modeli, sorunu, engelli insanların önüne konan fiziksel veya davranışsal engeller olarak kabul etmektedir. Değişmesi gereken kişi değil, bu engellerdir (Disability & Philanthropy, t.y.).

5. Dezavantajlı/Engelli Grupların İstihdamı

Dünya Sağlık Örgütü (WHO, 2023) dünyada 1,3 milyar engelli insan olduğunu tahmin etmektedir. Bu rakam, dünya nüfusunun %16'sını temsil etmektedir. Bazı engelli kişiler engelli olmayanlara göre 20 yıl daha az yaşamaktadır. Engelli kişilerde depresyon, astım, diyabet, felç, obezite veya kötü ağız sağlığı gibi durumlara yakalanma riski iki kat daha fazladır. Engelli bireyler birçok sağlık eşitsizliğiyle karşı karşıyadır. Engelli kişiler, uygun fiyatlı ulaşımı engelli olmayan kişilere göre 15 kat daha zor bulmaktadır. Sağlıkta eşitsizlikler engelli kişilerin karşılaştığı damgalanma, ayrımcılık, yoksulluk, eğitim ve istihdamdan dışlanma ve bizzat sağlık sisteminde karşılaşılan engeller dâhil olmak üzere adil olmayan koşullardan kaynaklanmaktadır (WHO, 2023).

Birleşmiş Milletler web sitesinde (United Nations, t.y.) çeşitli kaynaklardan derlenen istatistiksel bilgiler engelliler hakkında kapsamlı ve yenilikçi tedbirler alınması gerektiğini açıkça ortaya koymaktadır. İstatistikler yaşam beklentisinin 70 yılın üzerinde olduğu ülkelerde bireylerin ortalama olarak yaklaşık 8 yılını, yani yaşam sürelerinin %11,5'ini engelli halde geçirdiğini, engellilerin %80'inin gelişmekte olan ülkelerde yaşadığını, OECD ülkelerinde eğitim düzeyi düşük gruplar arasında engellilik oranlarının önemli ölçüde daha yüksek olduğunu göstermektedir. Çoğu OECD ülkesinde kadınlar erkeklere göre daha fazla engellilik vakası bildirmektedir. Dünyanın en yoksul insanların %20'si bir tür engelliliğe sahiptir. Engelli kadınların

birden fazla dezavantaja sahip olduğu, cinsiyetleri ve engellilikleri nedeniyle dışlanma yaşadıkları kabul edilmektedir. Engelli kadınlar ve kız çocukları özellikle istismara karşı savunmasızdırlar. Sokak gençlerinin %30'u bir tür engelliliğe sahiptir. Engellilik mevzuatına ilişkin karşılaştırmalı çalışmalar, yalnızca 45 ülkede ayrımcılık karşıtı ve engelliliğe özgü başka yasaların bulunduğunu göstermektedir.

Aynı sitede (United Nations, t.y.) yine çok farklı kaynaklara dayalı olarak engellilerin eğitim ve istihdamına dair şu bilgiler verilmektedir: Gelişmekte olan ülkelerde engelli çocukların %90'ı hiç okula gitmemektedir. OECD ülkelerinde engelli öğrencilerin yükseköğretime katılımı yeterli düzeyde değildir. Dünyada çalışma çağında 386 milyon kişinin bir tür engelliliğe sahip olduğu tahmin edilmektedir. Engelli kişiler arasında işsizlik bazı ülkelerde %80'e kadar çıkmaktadır. Çoğu zaman işverenler engelli kişilerin çalışamayacağını varsaymaktadır. 2004 yılında ABD'de yapılan bir araştırma, çalışma çağındaki engelli kişilerin yalnızca %35'inin fiilen çalıştığını, bu oranın engeli olmayanlarda %78'e çıktığını göstermiştir. Engelli işsiz katılımcıların üçte ikisi çalışmak istediklerini ancak iş bulamadıklarını söylemiştir. Avrupa Birliği'nde ise engelli kişilerin istihdam oranı, engelli olmayan kişilere göre %24,5 daha düşüktür (Hammerslyey, 2022: 10).

AB ülkelerinde 2022 yılı istatistikleri, engelliliğin ciddi rakamlara ulaştığını göstermektedir. 16 yaşın üzerindeki nüfusun %27'sinde bir tür engellilik olduğu belirlenmiştir. Bu da 101 milyon kişiye, yani AB'deki yetişkinlerin dörtte birine denk gelmektedir. 65 yaş üstünde engellilik oranı %50'yi aşmaktadır. Ortalama olarak toplam kadın nüfusunun %29,5'i, toplam erkek nüfusun ise %24,4'ü engellidir. Öte yandan birçok engelliye, durumları nedeniyle kötü veya adaletsiz muamele yapıldığı, 2020 yılında 20-26 yaş arası engelli kişilerin %17,7'sinin işsiz olduğu (bu rakam aynı yaş grubunda engelli olmayan kişiler için %8,6 idi) belirlenmiştir. 2022'de engellilerin %28,8'i yoksulluk veya sosyal dışlanma riskiyle karşı karşıyayken, engelli olmayanlarda bu oran %18,3 olmuştur. Engelli kişilerin okulu erken bırakma oranı, engelli olmayan kişilere göre iki kat fazladır. Sağlık ihtiyaçlarının karşılanmaması ihtimali engellilerde 4 kat daha yüksektir ve engelli her 5 kişiden 1'i şiddet mağdurudur (The European Council, t.y.).

İngiltere'de 16 milyon engelli insan bulunmaktadır. Çocukların %11'i, çalışma çağındaki yetişkinlerin %23'ü, emeklilik çağındaki yetişkinlerin %45'i engellidir. Engelli istihdam oranı %53'tür. Engelli kişilerin işsiz kalma olasılığı engelli olmayan kişilere göre neredeyse iki kat daha fazladır. Engelli hane halkları aylık olarak ortalama 975 pound ekstra maliyetle karşı karşıya kalmaktadır. Her 4 engelliden 3'ü son 5 yılda olumsuz tutum veya davranışla karşılaştığını ve olumsuz tutum veya davranışlarla karşılaşan 10 engelli

kişiden 9'u bunun günlük yaşamlarını olumsuz etkilediğini söylemiştir (Scope, t.y.).

ABD menşeli bir grup, ülkede engelliliğin durumu hakkında önemli istatistiki bilgiler vermektedir. Onların tespitlerine göre günümüzde 20 yaşında olan kişilerin 4'te 1'inden fazlası emeklilikten önce engelli olacaktır. Engellilik halinin yalnızca %9'u kazalardan, yaklaşık %91'i ise hastalıklardan kaynaklanmaktadır. Kas-iskelet sistemi ve bağ dokusu bozuklukları ve hastalıkları engelliliğin bir numaralı nedenidir. Çoğu engellilik işle ilgili değildir. İşgücünün yalnızca %31'i işveren tarafından sağlanan sakatlık sigortası kapsamındadır. Erken ölmektense sakat kalma olasılığı daha yüksektir. En az üç yıldır yoksulluk içinde yaşayan bireylerin %65'i engellidir. Amerikalıların yaklaşık %13'ü şu anda engellidir. Çalışma çağındaki engelli yetişkinlerin yalnızca %37'si istihdam edilmektedir (Janoff, t.y.).

Türkiye'de engelli sayısı konusunda farklı rakamlara rastlanmaktadır. Resmi verilere göre (Nüfus ve Konut Araştırması sonuçları), en az bir engeli olan (3 ve daha yukarı yaş) nüfusun oranı %6,9 olup, bu da 4.876.000 kişiye denk gelmektedir. Bu oran erkeklerde %5,9 kadınlarda ise %7,9'dur. Yaş grubu arttıkça en az bir engeli olan nüfus oranının artma eğiliminde olduğu belirtilmektedir (TC. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, 2021: 6). Kronik hastalıklar dâhil edildiğinde engelli sayısının 2002 yılında %12,29 (8.431.937 kişi) olduğu belirtilmiştir. Engelli bireylere ilişkin sosyal ve ekonomik göstergeler, veri tabanına kayıtlı engelli bireylerin % 41,6'sının okuma yazma bilmediğini, %18,2'sinin okuma-yazma bildiğini ancak ilkökul diploması olmadığını, %22,3'ünün ilkökul mezunu olduğunu göstermiştir. Engellilerin %10,3'ü ilk-orta eğitim düzeyinde iken, %7,7'si ise lise ve üzeri eğitim düzeyinde bulunmaktadır. En az bir engeli olduğu kaydedilen kişilerin yalnızca %14,3'ü istihdam edilmektedir (DİE ve ÖİB, 2004).

6. Refah Devletinin Engelli ve Dezavantajlı Gruplara Yaklaşımı ve Bunun Değişimi

Refah devletinin dezavantajlı/engelli gruplar için ne tür işlevler üstlenmesi gerektiği güncel bir tartışma konusudur. Engelli insanlar subjektif mutluluğa ulaşma konusunda engelsizlerle aynı fırsatlara sahip değildir. Eşitsizliklerin azaltılması için sosyal katılımın sağlanması ve engelli istihdamının artırılması öne çıkan hususlardır. Avrupa ülkeleri üzerinde yapılan bir çalışma engelli kişilerin subjektif mutluluk düzeyinin engelli olmayanlara göre çok daha düşük olduğunu göstermiştir. Bu farklılıkta refah devleti rejimlerinin etkisi önemlidir; nitekim daha güçlü sosyal ve aile odaklı rejimlere sahip kuzey ülkelerinin, engelli ve engelli olmayan insanlara eşit yaşam koşulları sağlama konusunda en iyi performansı göstermesi rastlantı değildir (Hadjar ve Kotitschke, 2021: 501). Sosyal güvenlik ve refah sistemleri, çoğu durumda, engelli veya dezavantajlı olmaktan kaynaklanan

eşitsizlikleri azaltmak ve çok sayıda engelli birey için bir gerçeklik olan ekstra yaşam maliyeti ve gelir düşüşünü telafi etmek için temel mekanizmalardır (Hammerslyey, 2022: 3).

Refah devleti eleştirileri ve bunun uygulamalar üzerinde yarattığı değişiklikler engelli gruplar için çeşitli sorunları beraberinde getirmektedir. İngiltere'de 2010-2018 arasında ortaya çıkan politika değişikliklerinin en az bir engelli yetişkin ve bir engelli çocuğa sahip ailelerin yıllık gelirlerinde %13'lük bir kötüleşme yarattığını göstermiştir. Konuyla ilgili hazırlanan bir rapor kronik hasta ve engellilerin borca, yoksulluğa, evsizliğe, açlığa ve intihara sürüklendiğini ortaya koymuştur. Engelli insanları ve ailelerini vergi mükellefleri üzerine bir yük olarak görmek, tavır değişikliğinin önemli sebepleri arasında yer almaktadır (Hudson-Sharp, 2018).

Yakın dönemde yaşanan salgın ve arkasından Rusya-Ukrayna krizinin getirdiği küresel riskler pek çok ülkede makroekonomik istikrarsızlığa yol açmış ve işsizlik ve enflasyon artış göstermiştir. Bu tür dönemlerde engellilerin daha büyük kayıplara maruz kaldığı görülmektedir. Hayat pahalılığının artması engelli kesimler için büyük riskler doğurabilmektedir. Örneğin 2020'de AB'deki engelli kişilerin %56,1'i geçimlerini sağlamakta (temel ihtiyaçlarını karşılamakta) en azından bir miktar zorluk ve %11,2'si ise büyük zorluk yaşamıştır (Hammerslyey, 2022: 4). Tüm bu risklerin en aza indirilmesi için sosyal programlar içinde dezavantajlı gruplara özel önem verilmesi gerekmektedir.

Refah devleti anlayışı sosyal ve ekonomik hayatın dönüşümüyle birlikte farklılaşmış ve günün gereklerine göre hükümetler yeni işlevler üstlenmek zorunda kalmıştır. Refah politikası uygulamalarının kapsamı ve niteliği değişmiştir. Örneğin engellilere maddi yardım yapan bir devlet anlayışı günümüzde yerini, engellilerin kendilerini sosyal olarak daha fazla ifade etmelerine, istihdam piyasasına daha aktif katılmalarına olanak tanıyan ve bu kapsamda politikalar geliştiren bir devlet yapılanmasına bırakmış gözükmektedir. Son dönemlerde BM Engelli Hakları Sözleşmesi gibi üye ülkelere engelli kişileri desteklemek için yeterli refah ve sosyal koruma planları sağlama yükümlülüğü getiren düzenlemeler yapılmıştır. Böylece ülkeler engelli kişilerin fiili eşitliğini hızlandıran veya bu eşitliği sağlayan olumlu eylemlere önem vermekte ve toplumsal engellerin yol açtığı eşitsizliklerin azaltılmasına yardımcı olan sosyal koruma programları uygulamaktadır (Hammerslyey, 2022: 5).

Yeni gelişmeler devletlerin engellilerin topluma daha fazla kazandırılmasına yönelik tedbirler üzerine odaklanmasını gerektirmektedir. Bir taraftan sosyal programlarla engellilere yeterli bir yaşam standardı ve temel düzeyde bir gelir güvenliği sağlamak, diğer taraftan da onlara yönelik spesifik programlarla ayrımcı olmayan bir şekilde sosyal katılımlarını desteklemek gerekmektedir. Sosyal katılımı esas alan politikalar temelinde

eğitime aktif katılım, sağlığa erişim ve istihdam programları ile geleneksel refah yaklaşımlarının ötesine geçilmesi gereği açıktır (Social Protection and Human Rights, t.y.).

Engelli kişilerin sosyal korunma hakkı, 1948 İnsan Hakları Evrensel Beyannameşi, 1966 Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme ve daha spesifik olarak 2006 BM Engelli Hakları Sözleşmesi tarafından tanınmaktadır. Bu sözleşmenin 28. maddesi özellikle engelli kişilerin yeterli yaşam standardına ve sosyal korumaya sahip olma hakkını getirmiştir. Bu nedenle, devletler engellilerin temel hizmetler, sosyal güvenlik sistemleri, yoksulluğu azaltma programları ve barınma programları da dâhil olmak üzere, genel sosyal koruma program ve hizmetlerine ve aynı zamanda engellilikle ilgili ihtiyaçlara ve hizmetlere yönelik özel program ve hizmetlere eşit erişime sahip olmalarını sağlamak için uygun önlemleri almalıdır.

OECD ve ILO G20 ülkeleri deneyiminden hareketle, 2030 sürdürülebilir kalkınma hedefleri açısından, işverenlerle ve engelli kişilerle birlikte işleyen kapsamlı ve kapsayıcı politikalara ihtiyaç duyulduğunu saptamaktadır. Engelli kişilerin işgücü piyasasına katılımını teşvik etmek için uzmanlaşmış hizmetlerin yanı sıra engelli kişiler için insana yakışır işlere daha elverişli bir ortamın desteklenmesi gerekmektedir. Engelli kişilerin işgücü piyasasına girişini ve işte kalmasını teşvik etmek için engelli kişilere, işverenlere ve kurumlara yönelik teşvikler oluşturulmalıdır. Tüm bu girişimlerin etkili olabilmesi için engelli kişilerin karşılaştığı durumların çeşitliliğinin dikkate alınması ve engelli kadın ve erkeklerin eşit yararlanmalarının temini gerekmektedir (ILO ve OECD, 2018: 19).

Hükümetler engellilikle sadece sosyal ve ahlaki gerekçelerle değil aynı zamanda ekonomik nedenlerle de mücadele etmelidir. Engellilik, yoksullukla çift yönlü bağlantısı nedeniyle bir kalkınma sorunu olarak görülmektedir. Engellilik yoksulluk riskini, yoksulluk da engellilik riskini artırabilmektedir. Dünyanın dört bir yanından gelen ve giderek artan ampirik kanıtlar, engelli kişilerin ve ailelerinin ekonomik ve sosyal dezavantajlarla karşılaşma olasılığının engelli olmayanlara göre daha yüksek olduğunu göstermektedir (WHO, 2011: 10).

Refah devleti anlayışında ve uygulamalarında derin değişiklikler olsa bile reform çağrıları her zaman devam edecek gibi gözükmektedir. Çünkü yeni meydan okumalar sonucu alınan tedbirlerin zamanla olumsuz sonuçları ortaya çıkmakta ve bu da yeni politika çağrılarını beraberinde getirmektedir. Birleşik Krallıkta refah reformunun zihinsel sağlık sorunları ve engelliler üzerinde derin etkiler bıraktığı, özellikle ekonomik kemer sıkma döneminde, sosyal güvenlik ağına zarar vererek ve pek çok savunmasız insanı yoksulluğa ve sıkıntıya ittiği belirtilmiştir. Eşitsizliklerin devamına ve engelli grupların

dışlanmasına yol açan bu olumsuzlukların giderilmesi için kapsamlı bir sosyal politika reformu ihtiyacı dile getirilmiştir (Boardman, 2020: 208).

Sonuç

Bu çalışma sosyal refah devlet anlayışının zaman içinde gelişip olgunlaştığını ve günümüzün değişen şartlarında bu evrimin devam ettiğini göstermektedir. Tarihsel olarak bakıldığında refah devleti anlayışının güçlenip kurumsal bir zemin kazanmasında bir dizi faktörün etkili olduğu görülmektedir. Ekonomik kaygılar süreçte önemli rol oynamıştır. Pek çok ülkede toplumun çeşitli kesimleri çalışanların sosyal haklarının iyileştirilmesini hem verimlilik hem de adalet açısından faydalı ve gerekli görmüşlerdir. Kitle üretimi ve sanayileşmenin büyük bir çalışan kitlesi ortaya çıkarması, bu kalabalık kesimin taleplerine hükümetlerin ilgisini artırmıştır. Pek çok yerde hükümetler sosyal ve ekonomik gerekçelerle sanayileşmenin değiştirdiği çalışma ve toplum hayatına uygun iş, sigorta ve emeklilik programları düzenlemek durumunda kalmıştır. Ayrıca, ekonomik krizlerin yoksulluk ve eşitsizlik olgusunu ağırlaştırması düşük gelirli kesimleri korumaya dönük sistematik düzenlemeler yapma ihtiyacını artırmıştır. Bu tür programların bazı yerlerde ulusal birliği güçlendirme kaygısından ilham aldığı da görülmüştür.

Refah devleti uygulamaları dünyanın her tarafında eşit adımlarla gelişme göstermiş değildir. ABD gibi ülkelerde ilk düzenlemeler istihdam odaklı kalmıştır ve ayrıca ırk ve cinsiyet ayrımına dayalı olmuştur. Yine de iki dünya savaşı ve 1929 buhranının yarattığı koşullar ABD dahil pek çok ülkede kapsamlı refah düzenlemelerini beraberinde getirmiştir. Keynezyen anlayışın güçlenmesi de düşünsel olarak bu gelişmelere katkı sağlamıştır. Bununla birlikte, stagflasyon krizinden sonra refah uygulamalarına sert eleştiriler ortaya çıkmaya başlamış; ancak bu durum refah devletinin kapsamını geriletmemiştir. Çünkü özellikle batı toplumlarında büyük çaplı yaşlı bir nüfusun ortaya çıkması ve hayat tarzının aile yapısını ciddi şekilde değiştirmesi hükümetlerin sosyal programları kısmasına engel olmayı sürdürmektedir. Günümüzde hızlı teknolojik değişme ve küreselleşmenin yarattığı belirsizlik ve risklerin, dengeli ve adil bir toplum düzenini sürdürmek için bu tür müdahalelere olan ihtiyacı artıracığı söylenebilir.

Günümüzün hızlı değişim atmosferinde refah devleti anlayışı da farklılaşmış gözükmektedir. Sağlık, işsizlik, emeklilik ve eğitim gibi klasik refah uygulamaları dışında, bugün artık büyük bir kitleye dönüşmüş olan dezavantajlı/engelli kesimlere yönelik yeni politikalar üretilmesi ihtiyacı doğmuştur. AB, OECD ve BM gibi önemli uluslararası kuruluşlar da bu ihtiyacı fark etmişler ve bu doğrultuda küresel ortak politikalar belirlemeye başlamışlardır. Genel bir ifadeyle bu adımların ortak eğilimi dezavantajlı grupların daha yüksek oranda istihdamını sağlamak ve sosyal olarak kendilerini daha fazla ifade etmelerine olanak vermektir. Dezavantajlı

kesimler yaşanan ekonomik olumsuzluklardan daima çok daha fazla olumsuz etkilendikleri için hükümetlerin bu alanda çaba sarf etmeyi kamusal bir ödev olarak görmesi elzemdir. Diğer bir ifadeyle, yeni refah devleti anlayışında fırsat eşitliğinin ve daha dengeli bir gelir dağılımının sağlanması kamusal sorumluluğun bir parçası olarak ele alınmaktadır. Ayrıca, devlet dışı kesimin de bu tür çabalara aktif katılımını sağlayacak mekanizmalar üzerine çalışmalar yapılabilir.

Refah devletinin kapsamı hakkında genel bir uzlaşma olmasa da onun giderek genişleyeceğine dair güçlü işaretler vardır. Bugün artık sadece geniş kesimlere asgari yaşam standartlarını garanti eden uygulamalar dışında, engelli kişiler ve hastalar gibi özel grupların sürekli bakımını ve korunmasını gerektiren tedbirler refah devletlerinin rutinleri arasına girmektedir. Bu tür uygulamaların devamlılığı açısından kaynakların etkin kullanımı önem taşımaktadır. Refah uygulamalarının sürdürülebilirliği piyasanın etkin işleyişini bozmadan sisteme daha fazla kaynak temin etmeyle yakından bağlantılıdır. Yeni krizlerin önüne geçmek için sosyal güvenlik uygulamaları dâhil, tüm prosedürlerin fayda-maliyet yönüyle de gözden geçirilmesi ve etkinliğin sağlanması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Barr, N. (2018). Shifting Tides. *Finance & Development*. IMF.
- Berend, I. (2011). *20. Yüzyılda Avrupa İktisat Tarihi*. Çev. S. Çağlayan. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Boardman, J. (2020). Dismantling the Social Safety Net: Social Security Reforms, Disability and Mental Health Conditions. *BJPsych Bulletin*. 44(5), s.208-212, <https://doi.org/10.1192/bjb.2020.79>
- Brady, D. (2009). The Welfare State and Poverty. İçinde *Rich Democracies, Poor People: How Politics Explain Poverty* (s.70-93). <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195385878.003.0004> (Erişim: 05.07.2024).
- Brearley, E. J. (2016). "A History of Social Protection in Latin America: From Conquest to Conditional Cash Transfers", *Revue Interventions économiques* [En ligne], 56|2016, mis en ligne le 01 novembre 2016.
- Britannica, T. Editors of Encyclopaedia (2024, 5 Nisan). Welfare state. Encyclopaedia Britannica. <https://www.britannica.com/money/welfare-state> (Erişim: 28.04.2024).
- Cambridge. (t.y.-a). Disadvantaged. İçinde *Cambridge Dictionary*. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/disadvantaged> (Erişim: 20.04.2024).

- Cambridge. (t.y.-b). Disabled. İçinde *Cambridge Dictionary*. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/disabled> (Erişim: 19.04.2024).
- DİE ve ÖİB (2004). *Türkiye özürlüler araştırması 2002* (Yayın no: 2913). Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası. <https://kutuphane.tuik.gov.tr/pdf/0014899.pdf>
- Disadvantaged. (2022, 14 Kasım). İçinde *Wikipedia*. <https://en.wikipedia.org/wiki/Disadvantaged> (Erişim: 27.04.2024).
- Dundar Aravacık, E. (2019). Social Policy and the Welfare State. *IntechOpen*. <https://doi.org/10.5772/intechopen.82372>
- EIGE. (t.y.) Disadvantaged groups. *European Institute for Gender Equality*. https://eige.europa.eu/publications-resources/thesaurus/terms/1174?language_content_entity=en (Erişim: 21.04.2024).
- Fraser, D. (2017). *The Evolution of British Welfare State*. Palgrave.
- Fusfeld, D.R. (1990). *The Age of the Economist*. Sixth Edition. Scott, Foresman and Company.
- Garland, D. (2016). Birth of the Welfare State. İçinde *The Welfare State: A Very Short Introduction* (s.26-44), <https://doi.org/10.1093/actrade/9780199672660.003.0003> (Erişim: 29.04.2024).
- Gugushvili, A., Grue, J., Dokken, T. ve Finnvoold, J. E. (2023). No Evidence that Social-democratic Welfare States Equalize Valued Outcomes for Individuals with Disabilities. *Social Science & Medicine*. Volume 339.
- Hacker, J. S. (2005). Bringing the Welfare State Back In: The Promise (and Perils) of the New Social Welfare History. *Journal of Policy History*. Volume 17, Issue 1: Special Issue: New Directions in Policy History, s.125-154.
- Hadjar, A., ve Kotitschke, E. (2021). How the Welfare-State Regime Shapes the Gap in Subjective Well-Being Between People With and Without Disabilities. *Köln Z Soziol*, 73, s. 501-525 <https://doi.org/10.1007/s11577-021-00805-4>. Erişim: 03.05.2024.
- Hammersley, H. (2022). Social Protection and the Welfare State: What the EU can Do to Support persons with Disabilities. *European Disability Forum Position Paper*. <https://www.edf-efeph.org/content/uploads/2022/03/Social-Protection-for-Persons-with-Disabilities.pdf> (Erişim: 30.04.2024).

- Hansan, J. E. (2017). What is Social Welfare History? *Social Welfare History Project*. <https://socialwelfare.library.vcu.edu/recollections/social-welfare-history/> (Erişim: 20.04.2024).
- Hudson-Sharp, N. (2018, 14 Mart). For Disabled People, the Welfare State No Longer Functions as a Safety Net at All. *Prospect*. <https://www.prospectmagazine.co.uk/ideas/economics/45859/for-disabled-people-the-welfare-state-no-longer-functions-as-a-safety-net-at-all> (Erişim: 28.04.2024).
- ILO ve OECD. (2018). Labour Market Inclusion of People with Disabilities. Paper presented at the 1st Meeting of the G20 Employment Working Group, (20 - 22 February 2018) Buenos Aires, Argentina <https://www.ilo.org/publications/labour-market-inclusion-people-disabilities> (Erişim: 01.05.2024).
- Janoff, C. (t.y.). 14 Facts about Disability. *Finity Group*. <https://www.thefinitygroup.com/blog/14-facts-about-disability> (Erişim: 02.05.2024).
- Kenton, W. (2022). Understanding the Welfare State and Its History. *Investopedia*. <https://www.investopedia.com/terms/w/welfare-state.asp> (Erişim: 19.04.2024).
- Leisering, L. (2003). Nation State and Welfare State: an Intellectual and Political History. *Journal of European Social Policy*. Vol 13 (2): 175-185.
- Lengwiler, M. ve Stüdlı, B. (2016). History of the Welfare State. *Living Books About History*. <https://doi.org/10.13098/infoclio.ch-lb-0004>
- Merriam-webster. (t.y.). disability. İçinde merriam-webster dictionary. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/disability> (Erişim: 24.04.2024).
- Rodriguez, C. R. (t.y.), Social Welfare States. İçinde Encyclopedia of Race and Racism. <https://www.encyclopedia.com/social-sciences/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/social-welfare-states>. (Erişim: 24.04.2024).
- Scope. (t.y.). Disability facts and figures. <https://www.scope.org.uk/media/disability-facts-figures/> (Erişim: 02.05.2024).
- Skousen. M. (2010). *Makro İktisat*. Çev: A. Yayla. Adres yayınları.
- Social Protection and Human Rights. (t.y.). Persons with disabilities. <https://socialprotection-humanrights.org/key->

[issues/disadvantaged-and-vulnerable-groups/persons-with-disabilities/](#) (Erişim: 22.04.2024).

Staeheli, L. (2001). *Welfare State, Geography of*, Editor(s): Neil J. Smelser, Paul B. Baltes, International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences, Pergamon, s.16435-16439.

Stuart, P. H. (2017). History of Social Work and Social Welfare, 1900–1950. İçinde *Oxford Bibliographies Social Work*. <https://doi.org/10.1093/obo/9780195389678-0257> (Erişim: 17.04.2024).

TC. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı. (2021, Temmuz). *Engelli ve Yaşlı İstatistik Bülteni*. Engelli ve yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü. https://www.aile.gov.tr/media/88684/eyhgm_istatistik_bulteni_temmuz2021.pdf (Erişim: 28.04.2024).

The Disability & Philanthropy. (t.y.). What is Disability? <https://disabilityphilanthropy.org/resource/what-is-disability/> (Erişim: 28.04.2024).

The European Council. (t.y.). Disability in the EU: facts and figures. European Council, Council of the European Union. <https://www.consilium.europa.eu/en/infographics/disability-eu-facts-figures/> (Erişim: 03.05.2024).

Trattner, W. I. (1999). *From Poor Law to Welfare State: A History of Social Welfare in America* (Sixth Edition). The Free Press.

United Nations. (t.y.) *Factsheet on Persons with Disabilities*. Department of Economic and Social Affairs. <https://www.un.org/development/desa/disabilities/resources/factsheet-on-persons-with-disabilities.html> (Erişim: 02.05.2024).

Van Kersbergen, K. (2016). The Welfare State in Europe. İçinde *The Search for Europe: Contrasting Approaches* (s.268-287). BBVA. <https://www.bbvaopenmind.com/wp-content/uploads/2017/11/BBVA-OpenMind-book-the-search-for-europe-contrasting-approaches-1.pdf> (Erişim: 19.04.2024).

WHO. (2011). World Report on Disability. <https://www.who.int/teams/noncommunicable-diseases/sensory-functions-disability-and-rehabilitation/world-report-on-disability> (Erişim: 28.04.2024).

WHO. (2023, 7 Mart). Disability. <https://www.who.int/news-room/factsheets/detail/disability-and-health> (Erişim: 26.04.2024).

Bu çalışma **intihal tespit programlarıyla** taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned by plagiarism detect softwares and no plagiarism detected.

Bu çalışmada “**Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi**” kapsamında uyulması gereken kurallara uyulmuştur.

In this study the rules stated in the “**Higher Education Institutions Scientific Research and Publication Ethics Directive**” were followed.

Makale eşit oranda katkı ile iki yazar tarafından yazılmıştır.

The article was written by two authors with equal contribution.

Çalışma kapsamında herhangi bir kurum ya da kişi ile **çıkar çatışması** bulunmamaktadır.

There is no **conflict of interest** with any institution or person within the scope of the

Bilgi Ekonomisi ve Bilgi İşçileri

Serkan Kırıkçı¹

ORCID: 0000-0002-9586-2732

Öz

Bilgi ekonomisi, modern toplumların ekonomik yapılarını, üretim süreçlerini ve iş gücü dinamiklerini köklü bir şekilde dönüştürmüştür. Bu makale, bilgi ekonomisinin temel özelliklerini, tarihsel gelişimini, etkilerini ve geleceğe yönelik öngörülerini kapsamlı bir şekilde analiz etmektedir. Bilgi ekonomisinin en belirgin özelliklerinden biri, bilginin ekonomik değer ve üretim sürecindeki merkezi rolüdür. 20. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle bilgi ve iletişim teknolojilerindeki (BİT) gelişmelerle hız kazanan bilgi ekonomisi, bilgiye erişimi ve paylaşımı kolaylaştırarak ekonomik faaliyetlerin coğrafi sınırlarını ortadan kaldırmaya başlamıştır. Bilgi ekonomisi, istihdam yapısında önemli değişikliklere yol açmış ve bilgi işçileri olarak adlandırılan yeni bir iş gücü sınıfının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu yüksek nitelikli, yaratıcı ve yenilikçi bireyler, ekonomik büyüme ve verimliliğin anahtar unsurlarıdır. Ancak bilgi ekonomisi, dijital eşitsizlik ve dijital uçurum gibi sosyal sorunları da beraberinde getirmektedir. Bilgi ekonomisinin gelecekteki gelişimi, büyük ölçüde teknolojik yeniliklere ve dijital dönüşüme bağlı olacaktır. Bu teknolojilerin ekonomik ve sosyal etkilerini doğru yönetmek, bilgi ekonomisinin sürdürülebilirliği için hayati önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bilgi Ekonomisi, Bilgi ve İletişim Teknolojileri (BİT), Bilgi İşçileri

¹ Arş. Gör. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Isparta, E-mail: serkankirikci@sdu.edu.tr

Knowledge Economy and Knowledge Workers

Abstract

The knowledge economy has profoundly transformed the economic structures, production processes, and workforce dynamics of modern societies. This article provides a comprehensive analysis of the fundamental characteristics, historical development, impacts, and future projections of the knowledge economy. One of the most distinctive features of the knowledge economy is the central role of information as an economic value and a production factor. The rise of the knowledge economy in the second half of the 20th century, particularly driven by rapid advancements in information and communication technologies (ICT), has facilitated access to and sharing of information, thereby eliminating geographical boundaries in economic activities. The knowledge economy has led to significant changes in employment structures, giving rise to a new class of workers known as knowledge workers, who play critical roles in the production, processing, and dissemination of information. These high-skilled, creative, and innovative individuals are key drivers of economic growth and productivity. However, the knowledge economy also presents social challenges, such as digital inequality and the digital divide. The future development of the knowledge economy will heavily depend on technological innovations and digital transformation. Managing the economic and social impacts of these technologies is crucial for the sustainability of the knowledge economy.

Keywords: Knowledge Economy, Information and Communication Technologies (ICT), Knowledge Workers

Giriş

Esnek uzmanlaşmaya dayalı iktisadi üretim anlayışı, küreselleşme akımı, neoliberal ekonomi politikaları ve başta internetin keşfi olmak üzere bilişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler bilgi ekonomilerinin doğuşunda etkili olmuştur. Sıralanan gelişim ve dönüşümlerin sonucunda oluşan bilgi ekonomileri ile, bilgi toplumları, bilgi organizasyonları ve bilgi işçileri kavramları ortaya çıkmıştır. Günümüzde bilgiyle özdeşleşen ve bilgi ekonomilerinin hem sınırlarını çizen hem de söz konusu yeni iktisadi sistemin temel öğelerini oluşturan bu kavramlar aynı zamanda bilginin devrimci gücünün en somut göstergeleridir.

Milattan sonraki dönemde insanoğlunun medeniyet tarihine bakıldığında üç toplum modeli döneminden bahsetmek mümkündür. Bunlardan ilki tarım toplumu, ikincisi sanayi toplumu ve üçüncüsü bilgi toplumu modelidir. Bilgi toplumuna geçişten önce, 18. yüzyılın başlarında endüstriyel üretim süreçlerinde buhar gücüyle çalışan makinelerin keşfi ve kitle üretimine olanak tanıyan Sanayi Devrimi önemli bir sıçrama oluşturmuştur. Sanayi toplumu modeli, günümüzde dünyanın pek çok bölgesinde ve ülkesinde varlığını sürdürmekle birlikte, bilgi toplumuna geçişin ilk başlangıç noktası 1970'li yıllara dayanmaktadır (Mermer, 2019, s. 35). Sanayi toplum modelinin 1973 yılında karşı karşıya kaldığı ekonomik kriz bir anda milyonlarca insanın işsiz kalmasına, yüz binlerce insanın sokaklara dökülmesine ve geçim sıkıntısıyla bunalan toplumun yeni arayışlara yönelmesine neden olmuştur (Cohendent vd., 1999).

Ekonomik krizden çıkış amacıyla, öncelikli olarak ekonomik süreçler kapsamlı bir şekilde gözden geçirilip yeniden yapılandırılmış; iş hayatında meydana gelen dönüşümler, zamanla toplumun yaşam biçimini de değiştirerek bilgi toplumunun temellerinin atılmasına öncülük etmiştir. Bu dönemden sonra ekonomik alanlarda gelişen nitelikli beşerî faktör, esnek çalışma formları ile üretimde uzmanlaşmayı esas alan post-Fordist endüstriyel anlayışla yeniden yapılandırılmıştır (Mermer, 2019, s. 36).1980'li yıllardan sonra neo-liberalizmle birlikte gelişen küreselleşme rüzgarları 1990'lı yıllara gelindiğinde sanayi toplumlarının yapısı yeniden yapı boza uğramış ve buna bağlı olarak bilgi toplum modeli görünür bir şekilde hayat tarzı haline dönüşmüştür. 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren ise sanayi toplumundan bilgi toplumuna geçiş süreçleri küresel düzeyde hissedilir ve görülür hale gelerek gelişmiş ve gelişmekte olan pek çok ülkelerde sanayi ötesi olarak nitelenen yeni bir toplumsal yapı oluşmaya başlamıştır (Aslan, 2009). Geline son noktada yine bilginin sağladığı katma değer bir devrime neden olmuş ve toplumsal yapıdaki değişimin temelinde bilimsel bilgi ve teknolojinin yer alması, oluşan yeni topluma adını vermiştir.

Bilgi ekonomilerinin gelişimine paralel olarak teknolojideki değişim ve gelişmelerin artması ve işlerin küreselleşmesi nedeniyle işgücünün yapısı

yıllar itibariyle değişim göstermiştir. Sürekli gelişen teknoloji ve çalışma şekillerinin değişmesi, çalışanlar arasında birtakım sınıflandırmalara neden olmuştur. Sanayi toplumunda mavi yakalılar (makine işçisi) varken, 1970 ve 1980'lerde beyaz yakalılar (masa başı işçileri) tanımı ortaya çıkmıştır. 90'lı yılların sonuna gelindiğinde ise, teknolojideki gelişmelere paralel olarak bilgi çağının yeni işçileri, bilgi işçileri ortaya çıkmıştır (Janz & Colquitt, 1997 aktaran Zaim & Koçak, 2010, s. 2986). Bilgi işçileri herhangi bir yerdeki bilgisayar sistemini kullanarak; kendi bilgi, beceri ve deneyimiyle ürün geliştiren ve zenginleştiren, yüksek eğitilmiş, uzmanlık alanına sahip olan, sorumluluk almada yüksek özerklik isteyen ve sorumluluk alanı sadece ofis ile sınırlı olmayan kimselerdir.

1. Bilgi Ekonomisi

Bilgi ekonomisi kavramı, kapsamlı bir ekonomik ve sosyal teori geleneği içinde yer almaktadır (Švarc & Dabić, 2017, s. 160). Bilgi ekonomisi kavramı, bilgi teorisinden (Machlup 1962) post-endüstriyalizm teorilerine (Bell 1973) ve "bilgi toplumu" (Drucker 1969) terimini ortaya atan Drucker'ın fikirlerine kadar uzanan teorilere dayanmaktadır. Bilgi ekonomisi üzerine geniş bir literatür olmasına rağmen, bu kavramın tutarlı bir tanımı ortaya çıkmamıştır (Carlaw ve ark. 2006). En yaygın tanım, OECD (1996) tarafından yapılan ve "bilgi ekonomisini" doğrudan bilgi ve enformasyonun üretimi, dağıtım ve kullanımına dayanan bir ekonomi olarak çok geniş bir şekilde açıklayan tanımdır.

1.1. Bilgi Ekonomisinin Gelişimi ve Tanımı

Drucker (1993) bu yeni toplum modelini şu şekilde tanımlamaktadır:

"Yeni temel teknolojilerin gelişimiyle bilgi sektörünün, bilgi üretiminin, bilgi sermayesinin ve nitelikli insan faktörünün önem kazandığı, eğitimin sürekliliğinin ön plana çıktığı, iletişim teknolojileri, bilgi otoyolları, elektronik ticaret gibi yeni gelişmelerle toplumu ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasal açıdan sanayi toplumunun ötesine taşıyan bir gelişme aşaması yaşayan toplumdur"

Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere bilgi toplumunda bilginin üretilmesi ve yayılması oldukça hızlı, üstelik daha verimli bir hale gelmiştir. Bilginin verimliliğindeki artışa paralel olarak her geçen gün yeni teknolojilerin gelişimini de sağlayarak böylece tarihte bir ilk gerçekleşmiş ve bilgi yeni teknolojilerin keşfedilmesine, sürekli gelişen teknolojiler ise yeni bilgilerin keşfedilmesine neden olmuştur.

Günümüzde bilgi, ekonomik performansta enformasyonun, teknolojinin ve öğrenmenin rollerine yeni bir bakışın liderliğinde, verimliliğin ve ekonominin kurallarını değiştiren ve bilgi ekonomisini yaratan gelişmelerin arkasında ise küreselleşme, bilgi teknolojilerinin gelişmesi, yeni ticaret ve

üretim şekillerinin ortaya çıkması gibi bilgiye bağlı değişimler ve dönüşümler bulunmaktadır. Bilgi ekonomileri klasik ekonomik anlayışa ve sistemlere göre bu şekilde nitelenen ekonomik sistemlerde daha yüksek teknolojinin, nitelikli işgücünün, bilgiyi sürekli artırma çabasının, daha çok elektronik sistem ve bilişim alt yapılar üzerinden üretim süreçlerinin gerçekleştiği girişimlerin ve ticari ilişkilerin çok yoğun bir şekilde yapıldığı bir yapı akla gelmektedir (Kevük, 2006, s. 322). Dolayısıyla bilgi ekonomisi kavramı ancak karakteristik özelliklerine dayalı olarak tanımlanarak açıklanabilen, sanayiye dayalı üretim sistemlerinde yüksek teknolojinin kullanıldığı, Ar-Ge ve inovasyon faaliyetlerinin gelişmesi için devlet idaresinin her türlü alt yapıları destekleyerek teşvik ettiği ve bilişim teknolojilerinin sanal alemde yaygın bir şekilde faaliyet gösterdiği yeni ekonomik sistem şeklinde tanımlamak mümkündür. Bilgi ekonomilerinin temel özelliklerine bakıldığında, bu sistemlerin bilgi toplumunun birçok özelliğini içerdiği görülmektedir. Günümüzde imalattan hizmet sektörüne kadar birçok sektörde, bilgi, üretimin en temel unsuru olarak yoğun bir şekilde kullanılmaktadır.

Bilgi ekonomisine geçiş, uzun vadeli ekonomik büyüme, istihdam ve sosyal refahın giderek artan bir şekilde bir ulusun yeni bilgi üretme, uygun hale getirme ve kullanma kapasitesine bağlı olduğunun kabul edilmesinden kaynaklanmaktadır (Archibugi ve Coco 2005). Şirketler ve bilimsel araştırmalar tarafından üretilen ve ticari olarak uygulanabilir inovasyonlara dönüştürülen teknik ilerlemeler, toplam düzeyde birikmiş teknolojik ilerleme üreten teknolojik değişiklikleri yönlendirdiği ve bunun da ulus için ekonomik büyüme ve sosyal refah yarattığı düşünülmektedir (Švarc & Dabić, 2017, s. 162). Bu geçiş aynı zamanda teknolojik değişimin evrimsel teorisinde (Nelson ve Winter 1982) ve bilgi, öğrenme ve iş liderleri arasındaki etkileşimlerin yeniliğe elverişli koşulları kolaylaştırdığı "yenilik sistemleri"nde (Lundvall 1992; Freeman 1988) tanımlanan araştırma, eğitim ve yenilikten oluşan bilgi üçgenine de bağlıdır.

1.2. Bilgi Ekonomisinin Özellikleri

Bilgi ekonomisi, bilgi ve becerilerin ekonomik büyümenin temel itici gücü haline geldiği bir ekonomik modeldir. Bu ekonomi modelinde, maddi varlıklar yerine insan sermayesi, teknoloji ve yenilikçilik ön plandadır. Bilgi ekonomisinin ayırt edici özellikleri arasında yüksek eğitilmiş ve yetkin iş gücüne duyulan ihtiyaç, güçlü bilgi ve teknoloji altyapısı, araştırma ve geliştirme faaliyetleri, maddi olmayan varlıkların (patentler, telif hakları) değeri ve bilgi yönetimi süreçleri yer almaktadır. Bu özellikler, bilgi ekonomisinin dinamiklerini belirler ve ülkelerin küresel rekabet gücünü artırmada önemli bir rol oynar. Sanayi sonrası toplumun bilgiye dayalı ekonomik yapısını tanımlarken kullanılan bilgi ekonomisi kavramının içinde

barındırdığı temel özellikler şu şekilde sınıflandırılmaktadır (Kevük, 2006, s. 326-330):

Özellik	Açıklama
1. Yeni Bir Ekonomi	Bilgi ekonomisi, bilgi yaratımının hem bilgi işçileri hem de tüketiciler tarafından gerçekleştirildiği bir sistemdir. Bilginin tüm ekonomik faaliyetlere entegre edilmesi, bu ekonominin belirleyici özelliğidir.
2. Dijital Ekonomi	Bilgi ekonomisi, bilgi, ses, yazı ve görüntü gibi her tür bilginin bilgisayar ağlarıyla iletildiği bir sistemdir. Bilginin dijitalleşmesi, ekonomiyi hızlandırır ve genişletir.
3. Sanallaşma:	Sanallaşma, ekonomik yapıyı ve kurumların işleyişini değiştirerek, ekonomik faaliyetleri yeniden şekillendirir. İnternet üzerinden yapılan alışverişler bu dönüşümün bir örneğidir.
4. Ağ Ekonomisi	Bilgi ekonomisi, iletişim ağlarıyla entegre olmuştur. Bu ağlar, küçük işletmelere büyük ölçekli işletmelerin avantajlarını sunarken, büyük işletmelere de çeviklik ve esneklik kazandırır.
5. Araçların Azalması	Dijital iletişim ağları, üretici ve tüketici arasındaki aracılığı ortadan kaldırarak doğrudan temas sağlar. Bu, otel ve havayolu rezervasyonlarında olduğu gibi birçok sektörde görülmektedir.
6. Üçlü Sektör	Bilgi ekonomisinin ana sektörü, bilgisayar, iletişim ve eğlence sanayilerinin birleşiminden oluşan yeni medya sektörüdür. Bu sektör, diğer tüm sektörlerin refah yaratmasına yol açar.
7. Yenilik Temelli Ekonomi	Bilgi ekonomisi, sürekli yenilik ve yaratıcılıkla tanımlanır. Başarılı ürünlerin geliştirilmesi ve eski ürünlerin modasının geçirilmesi, bu ekonominin temel ilkelerindedir.
8. Üretici ve Tüketici Farkının Belirsizleşmesi	Bilgi ekonomisinde tüketiciler, üretim sürecine doğrudan katkıda bulunabilirler. Müşteri isteklerine göre üretim, kitlesel üretimin yerini almıştır.
9. Hız Ekonomisi	Bilgi ekonomisi, dijital verilere dayalı olduğu için hızın anahtar bir değişken olduğu bir sistemdir. Ürün yaşam süreleri kısılırken, işletmeler gerçek zamanlı bilgi akışına hızlı tepki verirler.
10. Küresel Ekonomi	Bilgi ekonomisi, ekonomik duvarların önemli ölçüde ortadan kalktığı ve küresel bir çevrenin hakim olduğu bir sistemdir. Bu ekonomi, yerel, ulusal ve uluslararası sınırları aşar.
11. Sosyal Problemler	Bilgi ekonomisi, güç, güvenlik, eşitlik ve iş hayatı kalitesi gibi konularda yeni sosyal sorunlar doğurur.

	Teknolojinin hızlı dönüşümü, bazı sektörlerde direnişle karşılaşabilir.
12. Bilgi Malları	Bilgi ekonomisinde bilgiye dayalı veya bilgi yoğun mallar ortaya çıkar. Bu malların marjinal maliyeti sifıra yaklaşır ve tüketimde rekabet ortadan kalkar.
13. Sürtüşmesiz Ekonomi	İnternet ekonomisi ile özdeşleşen bilgi ekonomisi, mal ve hizmet alıcıları ile satıcıları arasındaki maliyetleri büyük ölçüde azaltır.
14. Üretim Miktarı ve Maliyet	Bilgi ekonomisinde, üretim miktarı arttıkça üretim maliyeti azalmaktadır. Bu, elektronik yolla dağıtılabilen ürünler için özellikle geçerlidir.
15. Katma Değer	Bilgi ekonomisi, bilgi yaratımının daha fazla katma değer sağladığı bir sistemdir. Yeni buluşlar ve uyarlamalar, sürekli öğrenme ve yenilik döngüsünü teşvik eder.
16. Şebeke Ekonomisi	Şebeke ekonomisi, bilgi teknolojileri ve iletişim gibi alanlarda dışsallıkların değerini artıran bir yapıya sahiptir. Şebekeye yeni uç noktalar eklendikçe, sistemin toplam değeri artar.

Tablo-1. Bilgi Ekonomisinin Temel Özellikleri

Burada bahsedilen özelliklerin de ortaya koyduğu gibi, bilgi ekonomisi, modern ekonomik faaliyetlerin dinamiklerini köklü bir şekilde değiştiren bir paradigma kaymasıdır. Bilgi ekonomisinin temel bileşenleri arasında, fiziksel girdilerden veya doğal kaynaklardan ziyade entelektüel yeteneklere daha fazla güvenilmesi ve Ar-Ge laboratuvarından fabrika zeminine ve müşterilerle ara yüze kadar üretim sürecinin her aşamasına iyileştirmelerin entegre edilmesine yönelik çabalar yer almaktadır. Bu değişiklikler, gayri safi yurtiçi hasılanın "maddi olmayan" sermayeye atfedilebilen artan nispi payına yansımaktadır (Abramovitz & David 1996). Bu ekonomik modelde, bilgi ve teknoloji, ekonomik büyümenin ana itici gücü haline gelmiştir. Örneğin, araştırma ve geliştirme faaliyetlerinin yoğun olduğu teknoloji firmaları, sürekli yenilik yaparak ve yeni ürünler geliştirerek piyasada rekabet avantajı sağlamaktadır. Apple'ın iPhone serisi, her yeni modelle birlikte eski modellerin hızla demode olduğu ve tüketicilerin sürekli yeni ürünlere yöneldiği bir durumu örneklemektedir. Bu, bilgi ekonomisinin yenilik ve yaratıcılık temelli olduğunu göstermektedir.

Bilgi ekonomisinin dijital ve küresel yapısı, ekonomik faaliyetlerin hızla ve verimli bir şekilde gerçekleştirilmesine olanak tanır. İnternet ve dijital iletişim araçları sayesinde, işletmeler ve tüketiciler arasındaki araçlar ortadan kalkmakta ve doğrudan etkileşim sağlanmaktadır. Örneğin, Amazon gibi e-ticaret platformları, geleneksel perakende araçlarının rolünü minimize ederek, tüketicilere hızlı ve doğrudan ürün teslimatı yapmaktadır. Ayrıca, bilgi ekonomisinin küresel niteliği, firmaların dünya çapında müşteri

tabanlarına ulaşmalarını ve uluslararası pazarlarda rekabet etmelerini kolaylaştırmaktadır. Bu durum, yerel ekonomiler arasındaki sınırları kaldırarak, tek bir küresel ekonominin oluşumuna katkıda bulunmaktadır.

Teknik ve bilimsel ilerlemenin hızlanmasına katkıda bulunan bilgi yoğun faaliyetlere dayalı üretim ve hizmetler (Powell & Snellman, 2004, s. 199) olarak tanımlanan bilgi ekonomisi, inovasyonun, bilgi paylaşımının ve bilgiye dayalı ekonomik faaliyetlerin ön planda olduğu bir ekonomik sistemdir. Bu sistemde, bilgi ve teknoloji, ekonomik büyüme ve rekabet gücünün temel belirleyicileri haline gelmiştir. Bilgi, tükenmez bir kaynak olup, paylaşımı ekonomiye değer katar. Firmalar bilgi paylaşımından değer elde ederken, rakiplere fayda sağlamamak için dış paylaşımı sınırlayabilirler. Bilgi ekonomisinde kodlanmış bilgi ile bireysel deneyim ve beceriye dayalı örtük bilgi arasında bir ayrım yapılır. Gelişmiş ekonomilerde bilgiye dayalı endüstriler ve örgütler, GSYİH ve istihdamın büyük bir kısmını oluşturacak duruma gelmiştir (Brinkley, 2006, s. 5-6). Dolayısıyla bilgi ekonomisi, yeni teknolojilerle bilginin depolanması, paylaşılması ve analiz edilmesi sayesinde firmaların rekabet avantajı elde etmesini sağlayan ve bilgi paylaşımının ekonomik büyümeyi artırdığı bir sistemdir.

1.3. Bilgi ve Yenilik Odaklı Bir Ekonomi İnşa Etmek İçin Ne Yapmalı?

Dünya Bankası'nın 2020 yılında yayınladığı bir rapora göre, bilgi ve inovasyon odaklı yaklaşımın temel politika bileşenleri arasında iş ve yönetim ortamının iyileştirilmesi, yüksek kaliteli eğitim ve öğretim sistemlerinin kurulması, inovasyon ikliminin teşvik edilmesi ve dinamik bir bilgi toplumunun oluşturulması yer almaktadır. Buna ek olarak, ekonomik çeşitlendirme adına büyüme sektörlerinin ve alanlarının ortaya çıkmasını teşvik etmek de önemlidir. Tüm bunlar daha geniş bir uluslararası iş birliği ve bölgesel entegrasyon stratejisi dahilinde gerçekleştirilirse daha güçlü olacaktır. Dünya Bankası bahse konu raporda bilgi ekonomisi sisteminin işler bir biçimde varlığını sürdürebilmesi için gerekli olan bir dizi politika dayanağından bahsetmektedir. Bunlar;

İş dünyası dostu reformların yürürlüğe konması ve yönetişimin iyileştirilmesi: Sağlam makroekonomik politikalar, iyi yönetim ve iş dostu bir iklim, bilgiye dayalı stratejiler için temel sağlar; bu durum neredeyse tüm kalkınma stratejileri için geçerlidir. Bilgi ekonomisine etkili bir geçiş yapabilmek için iş ortamını iyileştirmeye devam etmek, iş kurulumunu teşvik etmek ve yabancı yatırımı çekmek gereklidir; bu ikisi birlikte büyümeyi ve rekabetçiliği artırır. Bilgi ekonomisine geçmek isteyen hükümetler, bürokrasiyi azaltarak, girişimi engelleyen düzenlemeleri ortadan kaldırarak ve iktidara yakın grupların haksız ayrıcalıklarını kaldırarak girişimcilik iklimini iyileştirmek için politikalar uygulamalıdır. Bununla birlikte ticaret kanalları genişletilmeli, gümrük engelleri azaltılmalı ve teknoloji alışverişleri kolaylaştırılmalıdır (Chauffour 2013). Lojistik

platformlar iyileştirilmeli, özel sanayi bölgeleri kurulmalıdır. Son olarak işgücü piyasaları, yüksek katma değerli işlerin sınırlı olması nedeniyle düşük verimlilikte çalışır. Yeteneğin kamusal sektöre yönlendirilmesi, genel verimliliği düşürür. Bilgi ekonomisine geçişte işgücü piyasalarının katma değer üretebilecek yapıda yeniden planlanabilmesi için düzenleyici ve kültürel değişiklikler gereklidir.

Daha fazla ve daha iyi eğitim sağlamak: Eğitim, bilgi ve yenilik odaklı bir ekonominin anahtar unsurudur. Hükümetler, eğitim sistemini erken çocukluk döneminden başlayarak iş piyasası ile daha sıkı ilişkilendirmeli, yaratıcı ve eleştirel düşünmeyi teşvik eden temel becerileri geliştirmelidir. Özellikle teknik ve mesleki eğitim, bilim ve teknoloji alanlarında reform gerekmektedir. Ayrıca, kamu ve özel sektör iş birliği ile yeni finansman kaynakları sağlanmalı ve eğitim sistemi sonuç odaklı bir yapıya kavuşturulmalıdır. Eğitim anlayışındaki dönüşüme örnek verilebilecek ülkelerden birisi Ürdün olmuştur. Ürdün'ün Bilgi Ekonomisi İçin Eğitim Reformu programı, 10 yıllık ve çoklu bağışçı destekli kapsamlı bir eğitim reformu girişimidir. İlk aşama (2003-09), genel eğitim sistemi reformlarına odaklanırken, ikinci aşama (2006-10) bilgi ekonomisine katılım için gerekli beceri seviyesini artırmayı hedeflemiştir. Bu reformlar sonucunda, Ürdün 2010 yılında Orta Doğu ve Kuzey Afrika'nın en yüksek okuryazarlık oranına sahip ülkesi olmuştur ve 2006'da ilkökul ve ortaokul brüt kayıt oranları sırasıyla %98 ve %97'ye ulaşmıştır. 2008 Ulusal Bilgi Ekonomisi Değerlendirmesi, matematik, fen bilimleri ve okumada net iyileşmeler göstermiştir (Bannayan ve diğerleri, 2012).

Teknolojik yenilik ve iyileştirmeyi teşvik etmek: Bilgi egemen ekonomilerde akademik araştırmaları geliştirmeye, kuluçka merkezleri ve teknoloji parkları gibi yenilik siteleri oluşturmaya odaklanılmalıdır (Kalça, Dindaroğlu & Bal, 2017, s. 486). Genellikle bu çabalar yönetim ve finansman sorunları nedeniyle düzensiz sonuçlar vermiştir. Yeniliği teşvik etmek için politikaların teknik ve finansal destek yoluyla girişimcileri desteklemesi, araştırma yapılarını ekonomik ihtiyaçlarla uyumlu hale getirmesi ve üniversite-sanayi iş birliğini teşvik etmesi gerekmektedir. Ayrıca, çok uluslu şirketler ve diaspora ağları aracılığıyla küresel bilgi ve teknolojiden yararlanmak, yerel teknolojik yetenekleri artıracaktır.

Bir bilgi toplumu geliştirmek: Bilgi ve iletişim teknolojilerine (BİT) yapılan yatırımlar, bilgi ekonomisine geçişin önemli göstergelerindedir. Mobil telefonculukta sağlanan büyüme önemli bir başarıya işaret ederken, internete erişim oranları ülkelerin gelişim göstergelerindedir. BİT kullanımının artması, ekonomik dışa açıklığı ve rekabet gücünü artırma potansiyeline sahiptir, ancak genişbant erişimi ve uluslararası bant genişliği gibi altyapı zorlukları bu potansiyeli sınırlamaktadır. Hükümetlerin e-devlet uygulamalarını daha da geliştirmesi ve BİT becerilerini güçlendirmesi,

işgücü verimliliğini artırarak ve istihdam olanaklarını genişleterek ekonomik kalkınmaya katkıda bulunabilir (Kelleci, 2003, s. 9-16).

Gelecek vaat eden sektörlerin gelişimini kolaylaştırmak: Bilgi ve yenilik odaklı ekonomiye etkili bir geçiş için geniş kapsamlı ekonomi reformları gereklidir. Ancak, büyüme ve istihdam yaratma potansiyeli yüksek olan sektörlere özel çaba göstermek de önemlidir. Dünyanın en iyi uygulamalarından bilgi edinerek, mevcut durum karşılaştırmalı ve ülkelerin kendilerine özgü avantajları rekabet avantajına dönüştürülmelidir. BİT endüstrilerindeki fırsatlarının yanı sıra, sağlık turizmi, yaratıcı endüstriler ve yeşil enerji gibi birçok umut vadeden bilgiye dayalı sektörlerde potansiyel bulunmaktadır. Sektörel gelişim için, bilgi ekonomisinin çeşitli bileşenlerinde koordineli önlemler gereklidir. Bunların bazıları; çekici bir iş ortamı, yeterli eğitim programları, teknolojiyi yakalama ve yenilik yapma kapasitesi, BİT'ler için iyi altyapı ve ulaşım gibi geleneksel alanlar için de iyi altyapı olarak değerlendirilebilir. Örneğin FAS'ın hayata geçirdiği Marakeş İnovasyon Girişimi, Fas'ın araştırma ve geliştirme alanındaki varlığını güçlendirmeyi hedefleyen kapsamlı bir stratejidir. Özellikle biyoteknoloji, bilgi ve iletişim teknolojileri, malzeme bilimi, nanobilim ve nanoteknolojiler gibi ileri teknoloji alanlarında patentler ve yenilikçi girişimler için hedefler belirlenmiştir. Politika öncelikleri arasında, inovasyona dayalı rekabet gücünün artırılması, teknoloji üretiminin teşvik edilmesi, üniversitelerin AR-GE kapasitelerinden yararlanılması ve inovasyon ve girişimcilik kültürünün güçlendirilmesi yer almaktadır. Ayrıca, inovasyon şehirleri oluşturulması, AB inovasyon programlarıyla iş birliği yapılması ve AR-GE fonlamasının GSYİH'nin %2'sine kadar artırılması, bunun %25'inin özel kaynaklardan sağlanması gibi adımlar da planın önemli unsurlarıdır (Dünya Bankası, 2020, s.30).

2. Bilgi İşçileri

“Bilgi işçisi” terimi 1959 yılında Peter Drucker tarafından Yarının Simgesel Yapıları adlı kitabında beyaz yakalı çalışanın yeni bir yinelemesi olarak ortaya atılmıştır. Drucker, 21. yüzyıla gelindiğinde herhangi bir kuruluş için en değerli varlığın bilgi çalışanlarının üretkenliği olacağını savunmuştur. 1999 yılında Harvard Business Review'da yayınlanan bir makalesinde Drucker, insanların iyi oldukları ve yeteneklerine uygun işleri yaptıklarında, bilgi ekonomisinde daha başarılı bir kariyere sahip olmakla kalmayıp, nihayetinde kuruma daha fazla değer katabileceklerini belirtmiştir. O dönemde Drucker, iş türünün, el emeği kullanılan mavi yakalı işlerden, çalışanların görevleri oluşturmak ve yürütmek için entelektüel becerilerine ve bilgilerine dayanan beyaz yakalı işlere nasıl kaydığını görmüştür. Drucker, bilgi teknolojisine ve değerli becerileri bilgileri olan yeni bir çalışan sınıfına doğru yaklaşan kaymayı öngörmüştür.

Alvin Tofler'e atfedilen ancak kendisinin "The Future Shock" isimli kitabını yazarken röportaj yaptığı bir psikologdan aktardığı bir sözde yarının cahilleri "okuma yazmayı bilmeyenler değil; bilgiye nasıl erişebileceğini bilmeyenler" olarak tanımlanmaktadır (1971, s. 414). Toffler'in aktardığı bu tespit bir yaklaşımı ifade etmesi bakımından önemlidir; modern çağda başarılı olabilmek için sadece okuma-yazma bilmek yeterli değildir; bilgiye nasıl erişileceğini ve bu bilginin nasıl değerlendirileceğini bilmek esastır. Bilgiye erişim yollarını bilmek, bireylerin sürekli değişen ve gelişen bilgi dünyasında güncel kalmalarını ve etkili bir şekilde bilgiye dayalı kararlar almalarını sağlar. En yalın hali ile temel sermayeleri bilgi olan çalışanlar (Davenport, 2005) olarak tanımlanan bilgi işçileri, bilgi ekonomilerinde geçerli sermayeyi nasıl elde edeceğini ve bu sermaye ile nasıl katma değer üreteceğini bilen bireylerdir. Bilgi işçisini sermayelerinin bilgi oluşu temelinde ele alan yaklaşımlar, bilgi ürünlerinin üretilmesi ve dağıtılması zincirine dahil olan tüm işçileri bilgi işçisi olarak sınıflandırır (Mosco & McKercher, 2007). Bilgi işçileri böyle geniş bir örneklem üzerinden ele alındığında, bilgi ekonomisini de o ekonomi içerisinde varolan çalışanlar bakımından tanımlamak mümkün olabilir. Bilgi ekonomisini bilgi çalışanları açısından tanımlamanın sektörler arası olma avantajı vardır, dolayısıyla endüstriyel tanımların eksikliklerini ortadan kaldırır. Öte yandan bu bakış açısı kimin bilgi çalışanı olduğuna dair üzerinde anlaşılabilir veya doğrudan bir tanımın bulunmaması dezavantajına sahiptir. Ancak Brinkley (2006, s. 16)'in önerdiği gibi bilgi işçileri olarak ele alınan belirli çalışan gruplarından bahsetmek mümkündür;

- İlk üç standart mesleki sınıflandırmada (yöneticiler, profesyoneller, yardımcı profesyoneller) çalışan herkes
- Diploma veya eşdeğer niteliklerle belirtilen üst düzey becerilere sahip herkes
- Bilgisayar yardımıyla uzman düşünme ve karmaşık iletişim becerileri gerektiren görevleri yerine getiren herkes.

Yukarıdaki sınıflandırmada örneklendirilen meslek grupları, bilgi yoğun sektörlerle ilişkilendirebilecek türden işleri, özellikle de profesyonel veya teknik nitelikler gerektiren ve çok sayıda iyi eğitilmiş mezunu içeren işleri kapsamaktadır. Ancak bu sınıflandırma yapılırken, yukarıdaki grupları kurumsal şirketler veya holding yapıları üzerinden değerlendirmek daha doğru olacaktır. Bu işletmelerin imalat sanayi faaliyetleri açısından konumu üretim değeri ve katma değer kriterleri açısından daha fazla üretim değeri ve katma değere sahip olduğu görülmektedir (Temurçin & Aldırmaz, 2017, s. 56). Bir mahalle bakkalı ya da köşedeki sandviç dükkanının yöneticisini bilgi işçisi olarak tanımlamak oldukça zorlama bir yaklaşım olacaktır.

Bu sınıflandırmanın da ortaya koyduğu gibi işletmeler inovasyonu teşvik etmek, sorunları çözmek ve personeli yönetmek için bilgi işçilerinden

faydalanmaktadır. Ancak bilgi ekonomisine geçişi tamamlayamamış toplumlarda çoğu zaman, bu vasıflı çalışanlar günlük görevleri veya işin bürokrasisini yönetmekle uğraşır ve yaratıcı düşünmeye daha az zaman ayırırlar. Bilgi çalışanları şirketten ayrıldıklarında, işletmeler başka bir zorlukla karşı karşıya kalırlar: faydalarını şirket geneline yaymak için bilgilerini belgelemek, paylaşmak ve saklamak için bir yol bulmak. Bilgi çalışanlarının becerilerinden, yaratıcılıklarından ve iç görülerinden en iyi şekilde yararlanmak, şirket verilerinin entegrasyonundan iyi belgelenmiş süreçlerin uygulanmasına kadar özenli bir iş yönetimi gerektirir.

Bilgi çalışanı, uzmanlığı, eleştirel düşüncesi ve kişiler arası becerileriyle kurum için değer yaratan profesyoneldir. Genellikle yeni ürün veya hizmetler geliştirmek, sorun çözmek veya daha iyi iş sonuçları sağlayacak stratejiler ve eylem planları oluşturmakla görevlidirler. Bilgi çalışanları resmi bir eğitime veya önemli bir deneyime sahiptir, yetenekli iletişimcilerdir ve değişen çalışma ortamına uyum sağlayabilir ve öğrenebilirler. Bilgi çalışanları, gelişen dijital iş yerinin önemli bir parçasıdır. Bilgi çalışanlarının çevikliği ve esnekliği kuruluşların iş birliğini geliştirmelerine ve teknolojik gelişmelerden büyük küresel olaylara kadar değişikliklere hızla yanıt vermelerine yardımcı olabilir (IBM Education, 2003).

Bugün bilgi işçileri, özel bilgi alanlarına bakılmaksızın, kurumların işleyişindeki sorunları çözmeye yardımcı olmak ve başarıyı artırmak için, bilgiyi üretmek, paylaşmak, öğretmek ve uygulamak gibi görevleri yerine getirmektedir. Bilgi işçilerinin bu amaçla kurumlarda gerçekleştirdiği görevlerden bazıları şunlardır (Indeed, 2022):

- Departmanlar, ekipler veya projeler için bütçeleri denetlemek
- Üretkenliği en üst düzeye çıkarabilmeleri için ekip üyelerini yeni teknolojiler veya teknikler konusunda eğitmek
- Hedeflere ulaşmak için görevleri yerine getirmek üzere bir eylem planı stratejisi oluşturmak
- Stratejik planın uygulanmasının izlenmesi ve gerektiğinde ayarlamaların yapılmasını sağlamak
- Proje teslim tarihlerine uymalarını sağlamak için diğer çalışanlar arasında görevleri delege etmek
- Ekip üyelerinin soru sorması, sorunları ele alması ve belirli bir görevle ilgili onay alması için bir kaynak olarak hareket etmek
- Bir projeye dahil edilecek en iyi yöntemleri, malzemeleri ve diğer öğeleri belirlemek için araştırma faaliyetlerini gerçekleştirmek
- Bir projenin ilerleyişi ve ihtiyaçları hakkında karar verilmesine yardımcı olmak için verileri analiz etmek
- Ekip üyelerinin hedeflerine ulaşmasını engelleyen sorunları çözmek için beyin fırtınası yapmak

- Bir projenin ihtiyaçları hakkında daha fazla bilgi edinmek için diğer profesyonellerle ağ oluşturmak
- Pazar trendlerini belirlemek ve bunları ekiplerinin çalışmalarına nasıl uygulayacaklarını bulmak

Reinhardt ve diğerleri (2011)'nin kurumlarda bilgi işçilerinin rollerini ve eylemlerini anlamak için gerçekleştirdiği araştırma sonucunda bilgi işçilerini tanımlayan bazı temel kıstaslar elde edilmiştir. Çalışmada bilgi işçileri etkili iletişim becerilerine, bilgiyi eleştirel bir şekilde değerlendirme ve analiz etme yeteneğine ve sürekli öğrenerek kendini geliştirme güdüsüne sahip çalışanlar olarak ele alınmıştır. Ayrıca bilgi işçilerinin işlerinde motive olmaları için içsel motivasyon unsurlarının (örneğin, işin anlamı, kişisel gelişim) önemli olduğu vurgulanmaktadır. Dolayısıyla bilgi işçileri için iş tatmini, performans ve iş kalitesi üzerinde doğrudan bir etkiye sahiptir. Buna göre bilgi işçileri aşağıda kavramsallaştırılan konular çerçevesinde farklılaşmaktadır;

- **Rol Dağılımı:** Bilgi işçilerinin birden fazla rol üstlendiği tespit edilmiştir. Bu roller arasında bilgi üreticisi, bilgi paylaşımcısı, bilgi yöneticisi ve bilgi kullanıcıları gibi çeşitli roller bulunmaktadır.
- **Eylemler:** Bilgi işçileri, bilgiyi arama, işleme, paylaşma ve uygulama gibi temel eylemleri yerine getirmektedir. Bu eylemler, bilgi işçilerinin verimliliğini ve etkinliğini artırmaktadır.
- **İş birliği:** Bilgi işçilerinin genellikle iş birliği içinde çalıştığı ve ekip çalışmasının önemli olduğu bulunmuştur. Özellikle karmaşık projelerde bilgi işçilerinin birbirleriyle etkileşimi kritik bir rol oynamaktadır.
- **Teknoloji kullanımı:** Bilgi işçilerinin, işlerini gerçekleştirmek için çeşitli teknolojik araçları yoğun bir şekilde kullandığı belirlenmiştir. Bu araçlar arasında e-posta, çeşitli yazılımlar ve bilgi yönetim sistemleri yer almaktadır.
- **Zorluklar:** Bilgi işçilerinin karşılaştığı başlıca zorluklar arasında bilgi yoğunluğu, bilgiye erişim sorunları ve sürekli değişen bilgi ortamı bulunmaktadır.

Sonuç Yerine

Bilgi ekonomisinin en belirgin özelliklerinden biri, bilginin ekonomik değeri ve üretim sürecindeki merkezi rolüdür. Geleneksel üretim faktörleri olan toprak, emek ve sermayeye ek olarak bilgi, artık dördüncü bir üretim faktörü olarak kabul edilmektedir. Bilgi ekonomisi, bilgiye dayalı mal ve hizmetlerin üretimini, dağıtımını ve tüketimini teşvik eden bir ekonomik modeldir. Bu model, yüksek katma değerli ürünlerin ve hizmetlerin ortaya çıkmasını sağlamakta ve ekonomik büyümeyi hızlandırmaktadır.

Bilgi ekonomisinin ortaya çıkışı, 20. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle bilgi ve iletişim teknolojilerindeki (BİT) gelişmelerle hız kazanmıştır. Bu süreçte, dijitalleşme ve internetin yaygınlaşması, bilgiye erişim ve paylaşımı kolaylaştırmış, ekonomik faaliyetlerin coğrafi sınırlarını ortadan kaldırmıştır. Bilgi ekonomisi, sanayi toplumunun yerini alarak, bilgi toplumu olarak adlandırılan yeni bir sosyal ve ekonomik yapının temelini atmıştır.

Bilgi ekonomisi, ekonomik yapıda köklü değişiklikler meydana getirmiştir. Geleneksel sanayi sektörlerinin yerini, bilgiye dayalı sektörler almaya başlamıştır. Bu dönüşüm, istihdam yapısında da önemli değişikliklere yol açmış, bilgi işçileri olarak adlandırılan yeni bir iş gücü sınıfının ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Bilgi işçileri, yüksek nitelikli, yaratıcı ve yenilikçi bireylerden oluşmakta ve ekonomik değeri yüksek olan bilgiye dayalı işler yapmaktadır. Bu işçiler, bilgi üretimi, işlenmesi ve yayılımı süreçlerinde kritik roller üstlenirler. İş gücü piyasasında, bilgi işçilerine duyulan talep sürekli artmakta ve bu durum, eğitim sistemlerinin ve mesleki eğitim programlarının bilgi ekonomisinin gereksinimlerine uygun şekilde yeniden yapılandırılmasını zorunlu kılmaktadır.

Bilgi işçileri, ekonomik kalkınmanın lokomotifleri olarak görülmektedir. Bu işçiler, teknolojik yeniliklerin ve dijital dönüşümün öncüleri olup, işletmelerin rekabet gücünü artırmada ve verimliliklerini yükseltmede önemli katkılar sağlamaktadır. Bilgi işçilerinin etkin ve verimli çalışabilmeleri için, iş yerlerinde uygun çalışma koşullarının sağlanması, sürekli eğitim ve gelişim imkanlarının sunulması gerekmektedir. Bu gereklilik kurumlar için işveren markası olabilmenin önemini ortaya koymaktadır. Çünkü işveren markalama süreci, açıklık ve güvenilirliğin esas alındığı bir marka işareti yaratmaya çalışarak, sahip olunan şirket ve iş profiline bağlı stratejiler doğrultusunda sürdürülmektedir (Ünal, 2024, s. 117). Böylelikle bilgi işçilerinin kendilerine özgü ihtiyaç ve gereksinimleri kurum politikası ile bağdaştırılabilecektir.

Bilgi ekonomisi, ekonomik büyüme ve kalkınma üzerinde olumlu etkiler yaratmıştır. Bilgi ve iletişim teknolojilerine yapılan yatırımlar, verimliliği artırmış, yeni iş ve gelir olanakları yaratmıştır. Bununla birlikte, bilgi ekonomisinin sosyal etkileri de göz ardı edilemez. Bilgiye erişimde yaşanan eşitsizlikler, dijital uçurum olarak adlandırılan yeni bir sosyal sorunu beraberinde getirmiştir. Bilgiye erişim imkânlarının adil bir şekilde dağıtılması, bilgi ekonomisinin sürdürülebilirliği açısından kritik öneme sahiptir. Bunun bir ülke için anlamı, yerler ve insanlar arasındaki uçurumun artmadığı, her yerde eşit gelişmenin mümkün hale getirildiği durumlar

dışında ne ekonomik ne toplumsal ne de başka şekillerde kalkınmanın gerçekleştirilmesinin pek mümkün olmadığıdır (Temurçin vd., 2018, s.486).

Bilgi ekonomisinin gelecekteki gelişimi, büyük ölçüde teknolojik yeniliklere ve dijital dönüşüme bağlı olacaktır. Yapay zeka, büyük veri, nesnelerin interneti gibi ileri teknolojiler, bilgi ekonomisinin sınırlarını daha da genişletecek ve yeni fırsatlar yaratacaktır. Bu teknolojilerin ekonomik ve sosyal etkilerini doğru yönetmek, bilgi ekonomisinin sürdürülebilirliğini sağlamak açısından hayati önem taşımaktadır.

Sonuç olarak, bilgi ekonomisi, modern toplumların ekonomik ve sosyal yapılarında derin değişikliklere yol açmış ve gelecekte de bu dönüşüm sürecini hızlandıracaktır. Bilgiye dayalı ekonomik faaliyetlerin artması, bilgi işçilerinin önemini artırmakta ve bilgiye dayalı yeni sektörlerin ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Ancak, bilgi ekonomisinin yaratacağı fırsatlar kadar, dijital eşitsizlikler ve bilgiye erişim sorunları gibi zorluklar da dikkatle ele alınmalı ve çözüm yolları üretilmelidir. Bilgi ekonomisinin başarılı bir şekilde yönetilmesi, toplumsal refahın artırılması ve sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması açısından büyük önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- Abramovitz M, David PA. (1996). Technological change and the rise of intangible investments. The U.S. economy's growth-path in the twentieth century. In *Employment and Growth in the Knowledge-Based Economy*, pp. 35–60. Paris: OECD
- Archibugi, D., & Coco, A. (2005). Is Europe becoming the most dynamic knowledge economy in the world?, *Journal of Common Market Studies*, 43(3), 433–459.
- Aslan, Ö. (2010). Yeni ekonomi: özellikleri ve endüstrileri. *Journal of Social Policy Conferences*(52), 299-318.
- Bannayan, Haif, Juliana guaqueta, Osama Obeidat, Harry Anthony Patrinos, and emilio Porta. (2012). *"The Jordan education initiative: a multi-stakeholder partnership model to support education reform."* Policy Research Working Paper 6079, World Bank, Washington, DC.
- Bell, D. (1973). *The Coming of Post Industrial Society*. New York: Basic Books.
- Brinkley, I. (2006). *Defining The Knowledge Economy*. London: The work foundation.
- Carlaw, K., Oxley, L., Walker, P., Thorns, D., & Nuth, M. (2006). Beyond the hype: intellectual property and the knowledge society/knowledge economy. *Journal of Economic Surveys*, 20(4), 633–690.

- Chauffour, Jean-Pierre. 2013. From Political to Economic Awakening in the Arab World: The Path of Economic Integration. Washington, DC: World Bank.
- Cohendet, P., F. Kern, B. Mehmanpazir and F. Munier (1999), Knowledge coordination, competence creation and integrated networks in globalised firms. *Cambridge Journal of Economics*, 23, 225-41.
- Davenport, Thomas H. (2005). Thinking For A Living: How to Get Better Performance and Results From Knowledge Workers. Boston: Harvard Business School Press. ISBN 1-59139-423-6.
- Drucker, P. (1969). The Age of Discontinuity: Guidelines Tto Our Changing Society. New York: Harper & Row.
- Drucker, Peter F. (1993), Kapitalist Ötesi Toplum. Çeviren: Belkıs Çorakçı. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Drucker, P. (1959) The Landmarks of Tomorrow. Harper and Row, New York.
- Erkan, H. (1998), Bilgi Toplumu ve Ekonomik Gelişme. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Freeman, C. (1988). Japan: A new national system of innovation? İçinde G. Dosi vd. (Ed.), Technical change and economic theory (pp. 330-348). London: Pinter Publishers.
- Gürdal, O. (2004). Bilgi ekonomisi ve/veya yeni ekonomi'nin reddettikleri. *Bilgi Dünyası*, 5(1), 48-73.
- Indeed. (2022, Haziran 25). *Indeed.com*. <https://www.indeed.com/career-advice/finding-a-job/what-is-knowledge-worker> adresinden alındı
- Kalça, D, Atasoy, A . (2008). Ekonomik Büyüme Aracı Olarak Bilgi Yayılımları Ve İnovasyon. *Bilgi Ekonomisi Ve Yönetimi Dergisi*, 3 (2), 95-110.
- Kalça, A., Dindaroğlu, Y., & Bal, B. (2017). Teknoloji Geliştirme Bölgeleri Özelinde Akademik Filiz İşletmelerin Kuruluşunu Etkileyen Faktörlerin Belirlenmesi: Türkiye Örneği. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(14), 485-500.
- Kavak Çeken, Ç. (2016). Türkiye'nin Bilgi Ekonomisi Performansı. *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 21(34), 99-139.
- Kavak, Ş. (2008). Bilgi Ekonomisinin Yarattığı Değişimler Doğrultusunda Türkiye'nin Mevcut Durum Analizi. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü .

- Kelleci, M. A. (2003). Bilgi Ekonomisi, İşgücü Piyasasının Temel Aktörleri ve Eşitsizlik: Eğilimler, Roller, Fırsatlar ve Riskler. Ankara: T.C. Devlet Planlama Teşkilatı.
- Kevük, S. (2006). Bilgi Ekonomisi. *Journal of Yasar University*, 1(4), 319-350.
- Mermer, İ. E. (2019). Avrupa Birliği Ve Türkiye’de Kentsel Kalkınma: İstanbul-Frankfurt Örneği. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Mosco, V.; McKercher, C. (2007). "Introduction: Theorizing Knowledge Labor and the Information Society". *Knowledge Workers in the Information Society*. Lanham: Lexington Books. pp. vii-xxiv.
- Powell, W. W., & Snellman, K. (2004). The Knowledge Economy. *Annual Review of Sociology*(30), 199-220.
- Reinhardt, W., Schmidt, B., Sloep, P. and Drachsler, H. (2011), Knowledge Worker Roles and Actions—Results of Two Empirical Studies. *Know. Process Mgmt.*, 18: 150-174. <https://doi.org/10.1002/kpm.378>
- Švarc, J., & Dabić, M. (2017). Evolution of the Knowledge Economy: a Historical Perspective with an Application to the Case of Europe. *J Knowl Econ*(8), 159-176 DOI: 10.1007/s13132-015-0267-2.
- Temurçin, K., & Aldırmaz, Y. (2017). The Structure, Development and Spatial Distribution of Industrial Activities in Turkey. *Studies of the Industrial Geography Commission of the Polish Geographical Society*, 31(4), 52–70. <https://doi.org/10.24917/20801653.314.4>
- Temurçin, K., Aldırmaz, Y., & Kılıç, M. (2018). Sürdürülebilir kalkınma düşüncesinde ihmal edilen “yer”: Türkiye’de bölgesel eşitsizlik ve çözüm mekanizması olarak kalkınma ajansları. İçinde F. Arslan, A. Karadağ, & P. Aksak (Ed.), *Sürdürülebilir Kalkınma ve Türkiye* (pp. 466–493). Gazi Kitabevi.
- Toffler, A. (1971). *Future Shock*. New York: Bantam Books.
- Ünal, C. (2024). İşveren markalamasının kurumsal iletişim açısından değerlendirilmesi: gelecek çalışmalar için bir atf analizi. *Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 13(35), 111–139. <https://doi.org/10.31199/hakisderg.1461657>
- Yıldırım, S. (2004). Bilgi Ekonomisi ve Bilgi Ekonomisinin Türkiye Açısından Değerlendirilmesi. *Balikesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(12), 105-124.

Bu çalışma **intihal tespit programlarıyla** taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.
This article has been scanned by plagiarism detect softwares and no plagiarism detected.

Bu çalışmada “**Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi**” kapsamında uyulması gereken kurallara uyulmuştur.

In this study the rules stated in the “**Higher Education Institutions Scientific Research and Publication Ethics Directive**” were followed.

Makale tek yazar tarafından yazılmıştır.

The article was written by one author.

Çalışma kapsamında herhangi bir kurum ya da kişi ile **çakar çatışması** bulunmamaktadır.

There is no **conflict of interest** with any institution or person within the scope of the study.

Türkiye’de Sanayi İstihdam Profillerinin Mekânsal Örüntüsü

Yolcu Aldırmaz¹

ORCID: 0000-0001-8669-192X

Öz

Türkiye’deki sanayi faaliyetlerinin mekânsal görünümü genellikle istihdam miktarı, işyeri sayıları, ihracat ve ithalat rakamları gibi birkaç temel gösterge üzerinden çözümlenir. Buna karşın sanayi istihdam profilleri ve söz konusu kompozisyonların zamansal farklılaşması ise neredeyse tamamen ihmal edilir. Bu nedenle çalışmada, Türkiye’deki sanayi istihdam profillerinin mekânsal örüntülerinin belirlenmesine ve ifade edilen desenlerde yaşanan yakın tarihli farklılaşmalara odaklanılır. Burada sanayi istihdam biçimlerine ilişkin veriler, iller ölçeğinde analiz edilir. Bu, istihdam profilleri gibi çoklu verileri yapısal benzerlikleri üzerinden çözümlen ve sonuçlarını okunaklı bir şekilde sunan yenilikçi bir yaklaşımla yapılır. Bulgular, sanayi istihdam profillerinin belirgin bir alansal farklılaşmaya sahip olduğunu ve hemen her birinin özgün bir geçiş eğrisi sergilediğini yansıtır. Çalışmanın sonuçları; işletmelerin yer seçimlerinde, yatırım teşviklerinde, kalkınma planlarında ve daha birçok konuda yerel istihdam profillerinin dikkate alınmasının zorunluluğuna işaret eder. Ayrıca sanayi faaliyetlerinin coğrafi görünümünün çok daha kapsamlı bir şekilde analiz edilebilmesi için yüksek çözünürlüklü ve söz konusu sektörün çeşitli yönlerini yansıtan verilerin üretilmesi gerektiğine vurgu yapar.

Anahtar Kelimeler: Sanayi, İstihdam Profilleri, Türkiye.

---

¹ Arş. Gör. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Isparta, E-mail: yolcualdirmaz@sdu.edu.tr

Spatial Pattern of Industrial Employment Profiles in Turkey

Abstract

The spatial pattern of industrial activities in Türkiye is mainly analyzed through a few basic indicators such as employment statistics, workplace numbers, export and import figures. On the other hand, industrial employment profiles and the temporal differentiation of these compositions have been almost completely neglected. Therefore, this study focuses on identifying the spatial patterns of industrial employment profiles in Türkiye and the recent divergences in these patterns. The data on industrial employment patterns are analyzed at the provincial scale to this end. This is done through an innovative approach that analyzes multiple data such as employment profiles based on their structural similarities and presents the results in a readable manner. The findings reflect that industrial employment profiles have a marked spatial difference and that almost every one of them exhibits a unique transition curve. The results of the study point to the necessity of taking local employment profiles into account in the location choices of enterprises, investment incentives, development plans and many other issues. The results also emphasize the need to generate high-resolution data reflecting various aspects of the relevant sector to analyze the geographical pattern of industrial activities in a much more comprehensive manner.

Keywords: Industry, Employment Profiles, Türkiye.

GİRİŞ

Türkiye sanayisinin yakın tarihli bölgesel görünümü; işyeri sayıları, istihdam miktarları, ithalat ve ihracat rakamları açısından nispeten iyi şekilde analiz edilmiştir. Burada sadece ifade edilen göstergelerin dağılımları üzerinden yapılan çözümlenmeler değil (örn. Temurçin & Aldırmaz, 2017a), aynı zamanda çeşitli istatistiksel modeller kullanılarak sanayi faaliyetlerinin bölgesel kümelenme düzeylerinin ve yerleşme-uzmanlaşma eğilimlerinin ortaya çıkarıldığı çalışmalar da mevcuttur (örn. Kaygalak & Reid, 2016; Kaygalak, 2013; Kaygalak, 2018; Çelik & Sandal, 2022). Bahse konu değerlerin (işyeri sayısı vb.) alansal farklılaşması, en büyük endüstri kuruluşları özelinde de değerlendirilir (bak. Temurçin, 2015). Hatta yalnızca belli bir sektördeki işyerlerinin bile coğrafi analizi yapılır (örn. Yaşar, 2009; Yaşar, 2010; Yulu & Doldur, 2018). Yer verilen gelişmelere rağmen, sanayi sektörüne ait istihdam profillerinin mekânsal örüntüleri neredeyse tamamen ihmal edilmiştir. Bu, sanayinin yereldeki desenlerini açıklayan araştırmalar (örn. Doğan, 2017; Ayhan, 2022; Temurçin & Aldırmaz, 2020; Temurçin & Aldırmaz, 2017b; Temurçin & Aldırmaz, 2015) için de geçerli bir şeydir. Dahası sadece son birkaç on yıla odaklanan çalışmalara özgü bir durum da değildir (örn. Tümertekin, 1970; Ertin, 1998). Yine söz konusu eksiklik sadece bize özgü bir şeymiş gibi de yorumlanamaz. Çünkü dünyanın farklı kısımlarına odaklanan sanayi coğrafyası çalışmalarında da aynı seviyede olmasa da benzer bir eksikliği görmek mümkündür.

Bu, fazlasıyla şaşırtıcı bir durumdur. Çünkü istihdam profillerinin coğrafi görünümü, bir bakıma mekânsal iş bölümünü² yansıtır. Bu da sanayinin yukarıda bahsedilen göstergeler açısından sahip olduğu dağılım kalıplarının ötesinde toplumun ekonomik yapısını ve buradan da eşitsiz gelişme yasasının içeriğini anlamamıza yardımcı olur (Massey, 2004). Böyle bir şey, iş bölümünün sosyo-ekonomik farklılaşmayı belirlemesinden kaynaklanır (Scott, 2006). Bunlara ek olarak sanayi istihdam profillerinin mekânsal çözümlenmesi; ilgili alanlardaki üretimin yapısını, sunduğu fırsatları, içerdiği dezavantajları ve geliştirilmesi gereken yönlerini de nispeten bize gösterir. Dolayısıyla istihdam profillerinin mekânsal örüntüsü, bölgesel planlama ve politikalar açısından da bir takım değerli öngörüler sağlar.

Bu kapsamda çalışmada Türkiye’deki sanayi istihdam profillerinin mekânsal desenlerinin ortaya çıkarılması ve söz konusu örüntülerde son on yılda meydana gelen değişimlerin analiz edilmesi amaçlanır. Bunlar, gelişmiş bir takım çözümlenme araçları ve görselleştirme teknikleri üzerinden yapılır. Bu çerçevede çalışmanın ilk kısmında, kullanılan veriler ve izlenen yöntemler tanıtılır. Bunu araştırmanın bulgularının özetlendiği ikinci bölüm

² Kavram ile ilgili başlıca çalışmalar için bakınız: (Massey, 1995; Massey, 2004; Scott, 1986; Scott, 2006)

izler. Burada öncelikle sanayi sektörü istihdam biçimlerinin (mühendis, teknisyen, usta, işçi ve idari personel) her birinin diğerlerine göre göreceli konumlarına yer verilir. Ardından istihdam profillerinin ürettiği mekansal görünümünün kısa bir değerlendirmesi yapılır. En sonda ise ifade edilen desenlerin 2013-2023 yılları arasında nasıl değiştiği ele alınır. Bunları, çalışmanın sonuç bölümü takip eder.

1. Yöntem

Sanayi faaliyetlerinin mekansal dağılımına ilişkin veriler oldukça sınırlıdır. Bunlar, temelde iki farklı ölçekte çalışmayı zorunlu kılar. İlki, sanayinin yereldeki görünümü çözümlenmeye olanak tanır. Yerel meslek odaları tarafından sağlanan söz konusu bilgiler, mahalleler itibariyle veya doğrudan işletmelerin bulunduğu adresler üzerinden görselleştirilebilir. Fakat bunların içerdiği bilgiler de kısıtlıdır. Nitekim firmaların; sektörleri, kuruluş tarihleri/odaya kayıt tarihleri, işçi sayıları gibi göstergeleri barındırırlar. Bu nedenle ifade edilen verilere dayanan çalışmalar, çoğunlukla sanayinin kuruluş sayısı ve istihdam miktarları açısından dağılımına ve yapısal özelliklerine odaklanır (örn. Temurçin & Aldırmaz, 2020; Temurçin & Aldırmaz, 2017b; Temurçin & Aldırmaz, 2015).

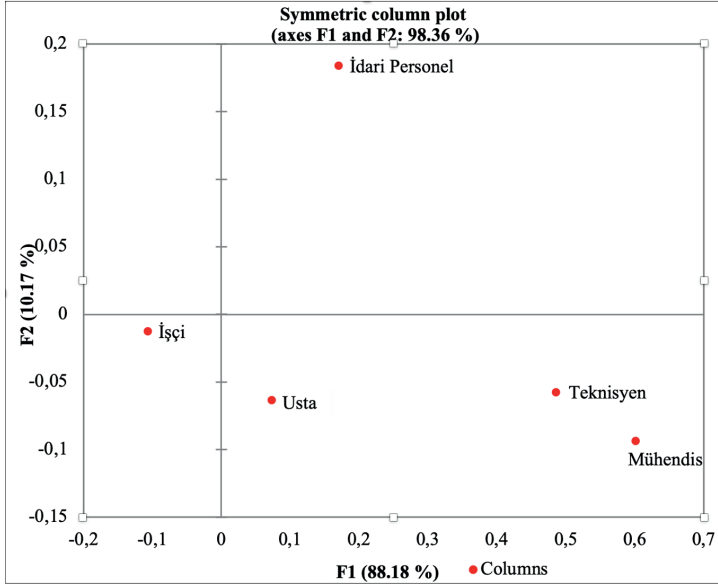
İkinci veri türü ise iller ve istatistiki bölge birimleri düzeyinde bir analize imkân tanır. Bu bilgiler, Türkiye İstatistik Kurumu ve Sosyal Güvenlik Kurumu'ndan elde edilir. Söz konusu verilerin de içeriği çok zengin değildir. Nitekim ifade edilen verileri kullanan araştırmalar da genellikle istihdam miktarları, işyeri sayıları ile ithalat ve ihracat rakamları üzerinden sanayinin coğrafi görünümünü analiz eder (örn. Temurçin & Aldırmaz, 2017a, Kaygalak & Reid, 2016; Kaygalak, 2013; Kaygalak, 2018; Falcıoğlu & Akgüngör, 2008; Gündem & Sedat, 2011). Elinizdeki çalışmada ise Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği tarafından Sanayi Kapasite Raporlarından derlenen Sanayi Kapasite Raporu İstatistiklerinden (TOBB, 2024) yararlanılmıştır. İller ve bölgeler (İBBS Düzey-1) ölçeğinde üretilen bu bilgiler, sanayi sektörüne ait istihdam biçimlerini de içermesi yönüyle diğer veri kaynaklardan ayrılır

Çalışmada sanayi istihdam profillerinin mekansal örüntüleri ve söz konusu desenlerdeki yakın tarihteki değişimler, iller düzeyinde çözümlenmektedir. Burada kullanılan veriler, toplam sanayi istihdamının çeşitli biçimlere (mühendis, teknisyen, usta, işçi ve idari personel) dağılımından oluşmaktadır. Bunlar, sanayi coğrafyacıları tarafından sıklıkla başvurulan geleneksel yaklaşımlarla tematik olarak görselleştirilebilir. Ne var ki elde edilen sonuçlar, bütüncül bir değerlendirmeye pek izin vermez. Çünkü yapılan işlemler sadece ilgili istihdam kategorilerinin her birinin ayrı ayrı alansal farklılaşması elde edilir. Bu da bölgesel profillerin içeriğini tam manasıyla yansıtmaz. Bunun için istihdam biçimlerinin mekansal kompozisyonunu okunaklı bir şekilde sunan analiz araçlarına ihtiyaç vardır. Lebart (1994)'ın kümeleme ve mütakabiliyet analizlerinin birlikte

kullanımını önerdiği yaklaşım, söz konusu işlemi başarılı bir şekilde gerçekleştirir (Lebart, 1994). Bu kapsamda çalışmada kullanılan veriler, Güvenç tarafından geliştirilen ve Lebart’ın yöntemini uygulanabilir hale getiren analiz aracı yardımıyla çözümlenmiştir. Burada, en yalın ifadeyle, birbiriyle uyumlu ve yapısal açıdan diğerlerinden tamamen ayrışan sanayi istihdam profilleri tespit edilmiştir. Elde edilen sonuçlar, her bir istihdam kategorisinin ülke geneli profillerden farklılaşma düzeyleri üzerinden yorumlanır.

2. Bulgular

Çalışmanın bulguları, yukarıda kısaca tanımlanan yaklaşımla üretilen üç farklı görgül malzemeye referansla açıklanmaktadır. Bunlardan ilki, sanayi istihdam biçimlerinin her birinin diğerlerine göre görel konumlarını gösteren haritaya dayanmaktadır. Bunların birbirlerine göre uzakta veya tam tersine birbirlerinin yakınında yer almaları coğrafi dağılımlarındaki özgünlükleri ya da benzerlikleri ortaya çıkarır. Bu kapsamda haritanın sağ üst kadranda idari personeller yer alır. Ayrıca söz konusu istihdam kategorisi, öteki istihdam biçimlerinin tamamından da belirgin bir şekilde ayrışır. Bu da mekânsal açıdan oldukça benzersiz bir örüntüsünün olduğuna işaret eder. Haritanın sağ alt kadranda ise ustalar, teknisyenler ve mühendisler bulunur. Fakat burada teknisyen ve mühendislerin birbirine daha yakın, ustaların ise nispeten daha uzakta konumlandığı ilgili görselden rahatlıkla izlenebilir. Böyle bir şey de bahse konu iki istihdam şeklinin çoğunlukla aynı/benzer sahalarda yoğunlaştığını gösterir. Ustalar ise haritanın sol alt kadranda bulunan işçilere daha yakındır. Bu, beklenen bir durumdur. Çünkü her ikisi de emek yoğun sanayilerin temsilcileridir. Ve genellikle yakın alansal desenler sergilerler. Özetle sunulan görgül malzeme, sanayi sektörüne ait istihdam biçimlerinin mekânsal açıdan oldukça farklılaşmış bir görünüme sahip olduğunu yansıtır (Harita-1).

Harita-1. Sanayi İstihdam Biçimlerinin Birbirlerine Göre Görelî Konumları

Çalışmada üretilen ikinci görgül malzeme, sanayi istihdam biçimlerinin her birinin ülke geneli profillerden ayrışma düzeylerini yansıtır. Bu kapsamda haritada iki farklı bilgi yer alır. Bunlardan ilki (**kalin karakterli**) söz konusu istihdam kategorisinin ilgili kümedeki payını, ikincisi (*italik karakterli*) ise aynı istihdam biçiminin ülke genelindeki oranını temsil eder. Haritada ülke ortalamalarından pozitif yönde ayrışan istihdam kategorileri siyah yazı rengiyle, negatif sapmalar ise gri tonlu karakterlerle lejanta işlenmiştir. Üretilen haritadaki ilk lejant sınıfı; mühendislerin, teknisyenlerin, ustaların ve idari personellerin belirgin bir şekilde öne çıktığı, işçilerin ise yine dikkate değer bir düzeyde arka planda kaldığı bir istihdam profilini temsil eder. Bu kümede, sadece Ankara ili bulunur. Dolayısıyla bahse konu ilin sanayi istihdam profili açısından oldukça sıra dışı bir yapı sergilediği rahatlıkla söylenebilir. Nitekim mühendislerin ilin sanayi istihdamı içindeki payı ülke ortalamasının 3,2 kat üzerindedir. Bu ayrışmanın seviyesi; teknisyenlerde 2,7 kat, ustalarda 1,3 kat ve idari personelde 1,2 kattır (Harita-2). Söz konusu rakamlardan da anlaşılacağı üzere Ankara, özellikle eğitilmiş istihdamın aşırı ağırlık kazandığı bir yerdir. Bunda ildeki savunma sanayi kuruluşlarının önemli bir katkısı bulunur. Bunun yanında hem ilgili kuruluşlara hem de diğer sanayi sektörlerine nitelikli mühendis yetiştiren ODTÜ gibi üniversitelerin varlığı da yer verilen farklılaşmada etkilidir.

Üretilen haritadaki ikinci lejant sınıfında da mühendisler, teknisyenler, ustalar ve idari personeller öne çıkar. İşçilerin küme içerisindeki oranı ise ülke ortalamasının hemen altında kalır. Buradaki temel fark, ülke geneli

profillerden ayrışma düzeyinin ilk lejant sınıfına göre nispeten daha az olmasıdır. Ayrıca burada idari personeller diğer üç kategoriye göre daha fazla ağırlık kazanır. Nitekim idari personellerin ilgili kümedeki payı, ülke genelindeki oranının 1,4 katını geçer. Bu değerler; mühendis ve teknisyenlerde 1,3 kat, ustalarda ise 1,1 kattır. Söz konusu lejant sınıfı ile temsil edilen yerler ise Kocaeli ve Yalova’dır (Harita-2). Bahse konu iller, özellikle de Kocaeli, İstanbul’daki sanayi tesislerinin desantralize olduğu sahalardandır. Burada ulaşılan istihdam profilleri, söz konusu sanayi hareketliliğinin seçici bir karakterde ilerlediğine ve daha çok sermaye yoğun kuruluşları kapsadığına işaret eder.

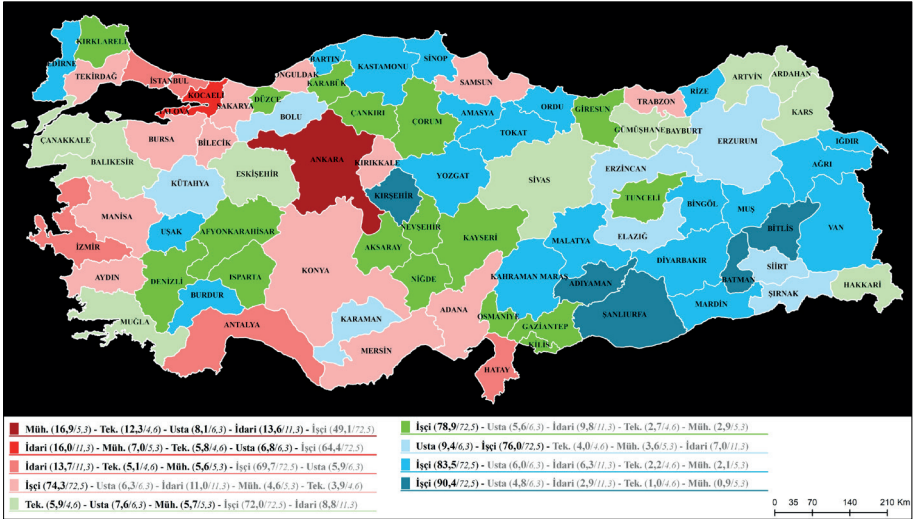
Üç, dört ve beşinci lejant sınıflarında ise genel anlamda ülke ortalamalarına yakın istihdam profilleri gözlenir. Elbette bu üçü de birbirleriyle tümüyle uyumlu değildir. Her biri birtakım yerel özgünlükler sergiler. Örneğin üçüncü lejant sınıfında idari personeller nispeten, mühendis ve teknisyenler ise kısmen öne çıkar. Burada İstanbul, İzmir, Antalya ve Hatay illeri yer alır. Buralar hem çeşitli sanayi sektörlerine ve (ya) çok farklı niteliklerdeki istihdama ev sahipliği yaparak ülke geneli profillere yaklaşır hem de ofis çalışanlarını da barındırarak onlardan kısmen ayrışır. Metropolitan bölgelerin merkezi kesimlerini oluşturan bu illerde; beyaz yakalı kalifiye işgücünün yoğun, bedenen çalışanların görece seyrek olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu illerde yapılacak ayrıntılı saha çalışmalarıyla, rutin olmayan işlerin metropolitan merkezlerde, imalat işlerinin ise taşrada gördürüldüğü açığa çıkarılabilir. İstihdam biçimleri açısından benzer bir durum, dördüncü lejant sınıfına dahil olan yerler için de geçerlidir. Ancak bu kümede tüm istihdam kategorileri ülke geneli oranlarla temsil edilirken, işçiler az bir farkla öne çıkar. Bunların bir kısmı, yerel üretim odaklarıdır. Diğerleri, yakınlarındaki sanayi merkezlerinin gelişme akslarında bulunur. İstanbul Kentsel Bölgesi’nde yer alan Bursa, Bilecik ve özellikle de Tekirdağ ve Sakarya büyük ölçüde böyle bir yapı sergiler. Bu, İzmir’in sanayileşmesinden önemli kazanımlar elde eden Manisa ve Aydın illeri ile Ankara’ya yakın Kırıkkale için de geçerlidir. Beşinci lejant sınıfında ise teknisyenler dikkate değer bir ölçüde, usta ve mühendisler az bir oranla ağırlık kazanır. İdari personellerin payı ise ülke ortalamasının biraz altına iner. Yine de ülke genelindeki istihdam profilinden çok uzaklaşmaz. Bu iller, kamu veya özel sektöre ait az sayıdaki büyük veya orta ölçekli işletmelerle tanınır (Harita-2).

Altıncı lejant sınıfı ile temsil edilen yerlerde ise işçiler kısmen öne çıkarken, usta ve idari personeller az bir farkla arka planda kalır. Buna karşın mühendis ve teknisyenlerin payı ülke ortalamalarının çok altındadır. Bunlar, genellikle birkaç ilden müteşekkil öbekler halinde konumlanır. Böyle bir kümelenme de söz konusu istihdam profilinin bölgesel bir yapı arz ettiğini gösterir. Ayrıca teknisyenlerin ve özellikle de mühendislerin ilgili lejant sınıfı

içerisindeki oranının düşük kalması, bahse konu illerde emek yoğun endüstrilerin ağırlığını yansıtır (Harita-2).

Bu durum; yedinci, sekizinci ve dokuzuncu lejant sınıflarında daha da belirginleşir. Yedinci kümede ustaların belirgin, işçilerin ise kısmi bir ağırlığı vardır. Buna karşın özellikle mühendis ve idari personeller arka planda kalır. Sekizinci ve dokuzuncu lejant sınıfları ile temsil edilen yerlerde ise işçiler (nispeten) ağırlık kazanırken, mühendisler, teknisyenler ve idari personellerin oranı Türkiye ortalamalarının çok altındadır. Nitekim sekizinci lejant sınıfında teknisyen ve idari personellerin payı, ülke geneline ait rakamların yarısı düzeyindedir. Mühendislerde ise söz konusu oran beşte ikinin altındadır. Bahse konu üç istihdam kategorisinin (mühendis, teknisyen ve idari personel) dokuzuncu kümedeki payları ise ülke ortalamalarının ancak beşte biri düzeyindedir. Buna rağmen ülkede %72,5 olan “işçi” oranı, burada %90,4’e çıkar. Yer verilen değerler, ilgili illerin mesleki açıdan iyi eğitim almış bireyleri kendine çekemediğini ve onlara yeteri kadar iş olanağı sunamadığını gösterir. Bu, ekonomik gelişmenin önündeki en önemli engellerden de biridir (Harita-2).

Harita-2. Sanayi İstihdam Profillerinin Mekânsal Örüntüleri (2023)

Son zamanlarda sanayi istihdam profillerinde meydana değişimler, lejant sınıflarının mütakabiliyet haritasındaki eski ve yeni konumları üzerinden okunaklı bir şekilde görselleştirilebilir (Müller-Schneider, 1994). Haritada yer alan mavi kareler, lejant sınıflarının 2013 yılındaki yerini temsil eder. Yeşil üçgenler ise aynı kümelerin 2023 yılındaki lokasyonunu yansıtır. Bu ikisi arasındaki oklar değişimin yönünü, çizginin uzunluğu ise deneyimlenen farklılaşmanın düzeyini bize verir. Bu yaklaşım daha önce Güvenç (2004) tarafından küreselleşme sürecinde İstanbul ilçelerinin istihdam

profillerindeki dönüşümü görselleştirmek için kullanılmıştır. Bu çalışmada İstanbul ilinde merkezi konumdaki ilçelerin istihdam yapılarındaki farklılaşmanın azaldığı ve tüm ilçelerde mavi yakalı istihdam paylarının gerilediği, buna karşılık beyaz yakalı istihdam paylarının ise arttığı çok okunaklı biçimde sunulmaktadır (Güvenç, 2004). Bunun aynı zamanda istihdam profillerinin mekânsal örüntülerine odaklanan ender araştırmalardan biri olduğunu da ayrıca not etmekte fayda var.

Elinizdeki çalışma kapsamında üretilen görgül malzeme ise neredeyse tüm lejant sınıflarının farklı bir değişim süreci yaşadığını gösterir. Gerçekten de ilgili kümelerin hemen her biri kendine özgü bir eğilime sahiptir. Nitekim kiminde çok daha belirgin bir dönüşüm izlenirken, bazılarında da belli belirsiz bir yönelim bulunur. Yine bir veya birkaçında işçilerin ağırlığı artarken, ötekilerde mühendis ve(ya) teknisyenlerin ya da idari personellerin payı yükselir. Bu durum lejant sınıflarının her birinin benzersiz yerellikleri/bölgesellikleri temsil ettiğinin bir göstergesidir (Harita-3).

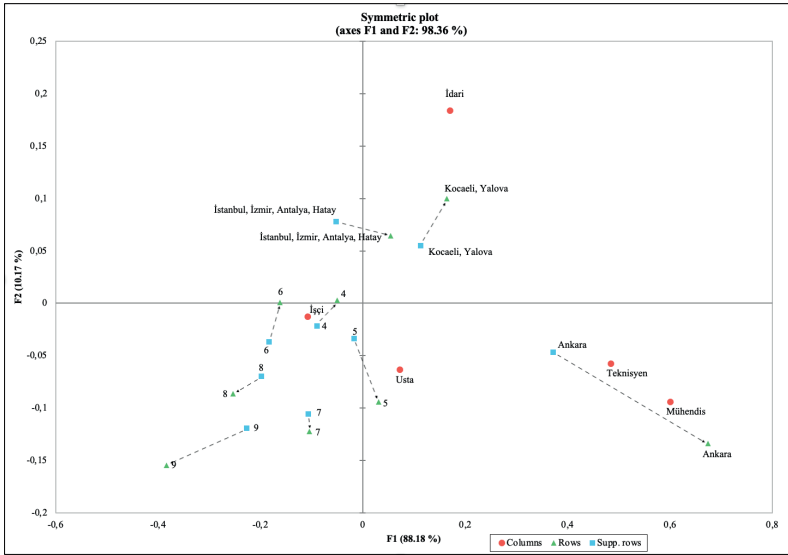
2013-2023 döneminde Türkiye’nin sanayi istihdam profillerindeki en belirgin farklılaşma, içerisinde sadece Ankara’nın bulunduğu birinci lejant sınıfında gerçekleşmiştir. Burada ustaların, idari personellerin ve işçilerin ağırlığı azalırken, teknisyenlerin ve özellikle de mühendislerin payı çok ciddi bir hızla artmaktadır. Böylece ülke geneli profilden fazlasıyla ayrışan bir görünüm ortaya çıkmıştır. Bir diğer ifade ile Ankara’da yüksek eğitilmiş istihdamın kümelenmesi, ülke içinde benzeri olmayan ayırt edici bir sanayi odağı gelişmektedir. Bunda son zamanlarda savunma sanayine yapılan yatırımların büyük bir katkısı vardır (Harita-3).

Yalova ve Kocaeli illerini kapsayan ikinci lejant sınıfının istihdam yapısındaki değişim daha sınırlıdır. Bu illerdeki yönelim, ilk kümede deneyimlenenin nispeten tersi bir istikamette gerçekleşmiştir. Mühendis ve teknisyenlerin ülke ortalamalarından ayrışma düzeyi gün geçtikçe belirsizleşirken, idari personellerin ağırlığı her geçen gün artmaktadır. Dolayısıyla söz konusu alanda ofis/yönetim işlerinde çalışanların yoğunlaştığı bir profil şekillenmektedir. Bu bulgu, mavi yakalı işgücünün artmadığı bağlamda, yeni teknolojilerin etkisiyle yönetim alanındaki işgücü talebinin artmasını ima eder. Bu, ayrıntılı sektörel çalışmalarla irdelenmesi gereken kıymetli bir araştırma sorusu oluşturmaktadır. İstanbul, İzmir, Antalya ve Hatay illerini kapsayan üçüncü lejant sınıfında ise idari personellerin ve işçilerin payı hemen hemen aynı kalmış, buna karşın özellikle mühendis ve teknisyenler daha fazla öne çıkmaya başlamıştır. Bu eğilim anılan kümede Ankara’dakine benzer istihdam profilinin şekillendiğine işaret eder. Nitekim söz konusu kümeyi oluşturan iller, 2023 yılında Ankara’nın bulunduğu kadrana 2013 yılındakinden daha yakın konumlanmaktadır (Harita-3). Bu, Türkiye’nin istihdam yapısında yaşanan yapısal değişimin en çarpıcı işaretidir. Öte yandan ifade edilen

(üçüncü) lejant sınıfının toplam istihdam payında önemli bir gerileme de izlenebilmektedir. Bu durum, İstanbul ve İzmir'deki sanayinin desantralizasyonu ile ilişkilendirilebilir.

Dört, beş, altı, yedi ve sekizinci lejant sınıflarındaki istihdam profilleri ise oldukça karardır. Buralarda son on yılda ayırt edici bir değişim yaşanmamıştır. Bu, ilgili görgül malzemeden kolaylıkla takip edilebilir. Burada deneyimlenen en önemli farklılaşma ise dördüncü kümenin toplam istihdam payındaki artıştır. Bunda İstanbul ve İzmir gibi kentlerden yönelen kuruluşların ciddi bir katkısı vardır. Buna karşın dokuzuncu kümenin istihdam yapısında belirgin bir dönüşüm izlenmektedir. Bu kümede işçilerin payı dramatik bir şekilde yükselirken, diğer istihdam kategorileri güç kaybetmektedir. Özellikle teknisyen, mühendis ve idari personellerin ağırlığındaki değişim çarpıcıdır. Son iki kategorideki gerileme, neredeyse yarı yarıyadır. İlkinde (teknisyenlerde) ise bahse konu azalmanın boyutu çok daha fazladır (Harita-3). Bunun ilgili kümenin toplam istihdam payındaki yaklaşık %65'lik bir artışa rağmen gerçekleştiği düşünülür ise değinilen dönüşümün düzeyi daha iyi anlaşılır. Bu da yeni istihdam edilenlerin büyük bir bölümünün ağırlıkla işçilerden oluştuğunu gösterir.

Harita-3. Sanayi İstihdam Profillerinin Değişimi (2013-2023)*

* Diğer Lejant Sınıflarındaki İller; **4. Lejant Sınıfı:** Tekirdağ, Sakarya, Bilecik, Bursa, Zonguldak, Samsun, Trabzon, Kırıkkale, Manisa, Aydın, Konya, Mersin ve Adana **5. Lejant Sınıfı:** Çanakkale, Balıkesir, Eskişehir, Muğla, Sivas, Gümüşhane, Bayburt, Artvin, Ardahan, Kars ve Hakkari **6. Lejant Sınıfı:** Denizli, Afyonkarahisar, Isparta, Kırklareli, Düzce, Karabük, Çankırı, Çorum, Giresun, Tunceli, Osmaniye, Gaziantep, Kilis, Niğde, Kayseri, Nevşehir ve Aksaray **7. Lejant Sınıfı:** Kütahya, Bolu, Karaman, Erzincan, Erzurum, Elazığ, Siirt ve Şırnak

8. Lejant Sınıfı: Uşak, Burdur, Edirne, Bartın, Kastamonu, Sinop, Amasya, Ordu, Tokat, Yozgat, Kahramanmaraş, Malatya, Diyarbakır, Mardin, Bingöl, Muş, Ağrı, Iğdır, Van ve Rize **9. Lejant Sınıfı:** Kırşehir, Adıyaman, Şanlıurfa, Batman ve Bitlis.

Sonuç

Özetlenen görgül malzemeler, Türkiye’de illerin sanayi istihdam profillerinin belirgin bir alansal farklılaşma sergilediğine işaret eder. Nitekim yapılan çözümlemede yapı ve derece farkı sergileyen dokuz farklı profile ulaşılmıştır. Bunların bazılarında mühendisler ve(ya) teknisyenler öne çıkarken, diğer bir kısmında idari personeller ya da ustalar veya işçiler ağırlık kazanır. Ayrıca bir bölümü ülke geneline ait profilden uzaklaşırken, ötekiler ortalamaya daha uyumlu bir yapı arz eder. Rastgele bir dağılım sergilemeyen bulgular, bir bütün olarak değerlendirildiğinde, ortaya çıkan dönüşümün ardında güçlü mekânsal süreçlerin çalıştığını gösterir. İstanbul ve İzmir kentsel bölgelerindeki yerel kademelenmeler ile Güney Doğu Anadolu Bölgesi’ndeki tedrici derecelenme, bunun en çarpıcı kanıtlarıdır. Bu, aynı zamanda, mekânsal iş bölümünün bölgesel karakterini de açığa çıkarır.

Bu mekânsal istihdam farklılaşmasını üreten süreç ve mekanizmalar, sürekli bir değişim halindedir. Bu ise yerel sanayi istihdam profillerinin farklılaşmasına yol açar. Süreç, her yer de aynı kalıpta ilerlemez. Kısaca yerel bağlam ve olumsuzluktan etkilenir. Nitekim sanayi istihdam profillerindeki kaymalar, bazı kümelerde çok çarpıcı ötekilerinde ise daha sınırlı değişimlere işaret eder. Buradaki yönelimler de çeşitlilik arz eder. İstanbul, İzmir, Antalya ve Hatay illerini kapsayan lejant sınıfında ve özellikle de Ankara’da mühendislerin ve teknisyenlerin ağırlığı artarken, Kırşehir, Adıyaman, Şanlıurfa, Batman ve Bitlis illerindeki profili temsil eden kümede ise söz konusu istihdam kategorilerinin ağırlığı azalır buna karşın işçilerin payı hızla artar. Dolayısıyla yerlerin istihdam profilleri, sanayileşme deneyimine ilişkin değerli araştırma sorularını şekillendirme olanağı sağlar. Bu yerel süreç ve mekanizmalar, ayrıntılı ve derin niteliksel çalışmalarla açığa çıkarılabilir. Bu keşifsel değerlendirme, eleştirel gerçekçi çerçevede³ yürütülecek çok sayıda özgün nitel coğrafi araştırmanın başlangıç noktası olabilir. Ayrıca söz konusu mekânsal örüntüler, birtakım fırsat ve tehditleri de içerisinde barındırır. Özellikle nitelikli işgücünün öne çıktığı yerlerde sermaye yoğun sektörlerin geliştiği ve katma değeri yüksek ürünlerin üretildiği bir sanayileşme süreci deneyimlenmektedir. Bu, ekonomik kalkınma açısından da ciddi kazanımları olan bir değişimdir. Bunun yanında üretimin ağırlıklı olarak niteliksiz işgücü ile yapıldığı yerlerde ise istihdam profillerinin çeşitlendirilmesi şarttır. Bu hem istihdam olanaklarının daha

---

³ İlgili yaklaşım hakkında bakınız: (Sayer, 2010)

geniş bir alana yayılmasına hem de yerler arasındaki gelişmişlik farklarının azaltılmasına katkıda bulunur.

Burada sunulan fikirler ve onların dayandığı görgül malzemeler, sanayi istihdam profillerinin bölgesel yapısını kavramak için yeterli bir çerçeve sağlar. Fakat, yerel desenleri çözümleyebilmek için biraz daha fazlasına ihtiyaç var. Öncelikle başta sanayi olmak üzere tüm ekonomik sektörlerle ilişkin yüksek çözünürlüklü verilerin üretilmesi gerekiyor. Çünkü diğer birçok şey gibi sanayi faaliyetleri de belli alanlarda yoğunlaşır. Bu da hemen her ölçekte gözle görülür bir takım alansal farklılaşmalar üretir. Bunlar, öyle rastgele gerçekleşmez. Bu çalışmanın bulgularının da gösterdiği gibi yerel özgünlüklerden beslenirler. Ve bağlam bağımlı bir yapıda ilerler. Dolayısıyla analiz ölçeğindeki her detay kaybı çıkarımların da tutarlılığını azaltır. Ayrıca sadece istihdam miktarı veya işyeri sayıları gibi genel göstergelerin değil, aynı zamanda işletmelerin üretim koşul ve süreçlerine, yer seçim tercihlerine, istihdam profillerine dair kapsamlı bilgilerin de oluşturulması zorunludur. Son olarak elde edilen verileri ölçek bağımsız bir şekilde yüksek hassasiyette analiz edebilen ve bunların çıktılarını okunaklı bir şekilde sunan görselleştirme araçlarının da işe koşulması şarttır. Aksi halde verinin sunduğu imkânlardan yeterince faydalanılamaz. Bu kapsamda Güvenç'in geliştirdiği ve Lebart (1994)'ın modelini uygulanabilir kılan kullanıcı ara yüzü⁴ böylesi bir eksikliği ortadan kaldırır.

---

⁴ Bu konuda detaylı bilgi için bakınız: (Güvenç, 2022)

KAYNAKÇA

- Ayhan, F. (2022). Beylikdüzü İlçesinde (İstanbul) Sanayi Faaliyetlerinin Gelişimi, Yapısı ve Dağılışı Üzerine Coğrafi Bir İnceleme. *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(20), ss. 1-22.
- Çelik, E., & Sandal, E. K. (2022). Türkiye İmalat Sanayii ve Alt Sektörlerinin Bölgesel Yoğunlaşma Yapısı: 2011- 2020 Yılı Karşılaştırmalı Yerelleşme Katsayısı Analizi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(3), ss. 1452-1468.
- Doğan, M. (2017). Saray'da Sanayi Faaliyetleri S. B. Akova (Ed.), *Memleket Pusulası Saray* (ss. 180-192). İstanbul: Ant Yayınları.
- Ertin, G. (1998). Türkiye’de Sanayi N. Serter (Ed.), *Türkiye Coğrafyası* (ss. 163-182). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Falcioğlu, P., & Akgüngör, S. (2008). Regional Specialization and Industrial Concentration Patterns in the Turkish Manufacturing Industry: An Assessment for the 1980 –2000 Period. *European Planning Studies*, 16(2), pp. 303-323.
- Gündem, F., & Sedat, A. (2011). Türkiye İmalat Sanayi'nde Bölgesel Uzmanlaşma (2003-2008). *Econ Anadolu 2011*. Eskişehir.
- Güvenç, M. (2004). İstanbul’un İstihdam Profillerinde Dönüşüm. *İstanbul Dergisi*, 50, ss. 43-45.
- Güvenç, M. (2022). *Veri Temelli Kent Yönetişimi İçin Niteliksel Sentez Haritaları: Yöntembilimsel Bir Değerlendirme*. İstanbul: TESEV.
- Kaygalak, İ. (2013). Türkiye Sanayi Coğrafyasında Endüstriyel Kümelene ve Bölgesel Yoğunlaşma Eğilimi. *Beşeri Coğrafya Dergisi*, 1(1), ss. 67-81.
- Kaygalak, İ. (2018). Türkiye İmalat Sanayisinde Yerelleşme ve Uzmanlaşma Eğilimleri. *International Journal of Geography and Geography Education*, 38, ss. 171-186.
- Kaygalak, İ., & Reid, N. (2016). The Geographical Evolution of Manufacturing and Industrial Policies in Turkey. *Applied Geography*, 70, pp. 37-48.
- Lebart, L. (1994). Complementary Use of Correspondence Analysis and Cluster Analysis M. Greenacre, & J. Blasius (Eds.), *Correspondence Analysis in the Social Sciences: Recent Developments and Applications* (pp. 162-178). London: Academic Press.
- Massey, D. (1995). *Spatial Divisions of Labour: Social Structures and the Geography of Production*. London: Macmillan Press.

- Massey, D. (2004). Uneven Development: Social Change and Spatial Divisions of Labor T. J. Barnes, J. Peck, E. Sheppard, & A. Tickell (Eds.), *Reading Economic Geography* (pp. 111-124). Oxford: Blackwell Publishing.
- Müller-Schneider, T. (1994). The Visualization of Structural Change by means of Correspondence Analysis M. J. Greenacre, & J. Blasius (Eds.), *Correspondence Analysis in the Social Sciences* (pp. 267-279). London: Academic Press.
- Sayer, A. (2010). *Method in Social Science: A Realist Approach*. Oxon: Routledge.
- Scott, A. J. (1986). Industrial Organization and Location: Division of Labor, the Firm, and Spatial Process. *Economic Geography*, 62(3), pp. 215-231.
- Scott, A. J. (2006). *Geography and Economy*. Oxford: Oxford University Press.
- Temurçin, K. (2015). Large Scale Industrial Enterprises in Turkish Industry: Their Structures, Characteristics and Spatial Distribution. *Studies of the Industrial Geography Commission of the Polish Geographical Society*, 29(1), pp. 89-112.
- Temurçin, K., & Aldırmaz, Y. (2015). The Development and The Structure of Industry in The District of Ümraniye, Istanbul. *Studies of the Industrial Geography Commission of the Polish Geographical Society*, 26, pp. 207-233.
- Temurçin, K., & Aldırmaz, Y. (2017a). The Structure, Development and Spatial Distribution of Industrial Activities in Turkey. *Studies of the Industrial Geography Commission of the Polish Geographical Society*, 31(4), pp. 52-70.
- Temurçin, K., & Aldırmaz, Y. (2017b). İstanbul İlinde Sanayi: Tarihsel Gelişim, Yapısal Değişim, Mekânsal Dönüşüm K. Temurçin, & M. A. Dulupçu (Ed.), *Türkiye'de Mekânsal ve Bölgesel Dönüşümler* (s.s 1-14). Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları.
- Temurçin, K., & Aldırmaz, Y. (2020). İstanbul İlinde Tekstil, Dokuma ve Giyim Sanayi: Yapısı, Özellikleri ve Dağılışı F. Arslan (Ed.), *Türkiye Coğrafyası Araştırmaları - Prof. Dr. Mesut Elibüyük'e Armağan* (ss. 271-294). Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Tümertekin, E. (1970). İstanbul ve Çevresinde Sanayi: Özellikler ve Dağılışı, *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, 9(17), ss. 33-67.
- TOBB. (2024). Sanayi Kapasite Raporu İstatistikleri (<https://tobb.org.tr/BilgiErisimMudurlugu/Sayfalar/sanayi-kapasite-raporu-istatistikleri.php>) (Son Erişim: 01.06.2024)

Yaşar, O. (2009). Türk İmalat Sanayinde Lokomotif Bir Sektör: Demir Çelik Sanayi. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 20, ss. 42-78.

Yaşar, O. (2010). Türkiye’de Beyaz Eşya Sanayi. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 21, ss. 150-185.

Yulu, A., & Doldur, H. (2018). Türkiye’de Otomotiv Sanayisinin Mekânsal Dağılışı. *International Journal of Geography and Geography Education (IGGE)*, 38, ss. 218-233.

TEŞEKKÜR METNİ: Verilerin analizindeki yardımları ve çalışmanın son okumasını yaparak sunduğu değerli katkılarından dolayı Prof. Dr. Murat Güvenç’e teşekkürlerimi sunarım

Bu çalışma **intihal tespit programlarıyla** taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned by plagiarism detect softwares and no plagiarism detected.

Bu çalışmada “**Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi**” kapsamında uyulması gereken kurallara uyulmuştur.

In this study the rules stated in the “**Higher Education Institutions Scientific Research and Publication Ethics Directive**” were followed.

Makale tek yazar tarafından yazılmıştır.

The article was written by one author.

Çalışma kapsamında herhangi bir kurum ya da kişi ile **çakar çatışması** bulunmamaktadır.

There is no **conflict of interest** with any institution or person within the scope of the study.

Düzeltilme Yazısı/Erratum

2024 yılı 13. Cilt 35. Sayıda yayınlanan; “Bilgi Toplumuna Geçiş Sürecinde OECD Ülkelerinin Hanehalkı BİT Erişimi ve Kullanımının Ekonomik Büyümeye Etkisi” başlıklı makalede yapılan düzeltmeler aşağıdaki gibidir.

Düzeltilme Açıklaması: HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi'nin 2024 yılı 13. Cilt 35. Sayısında yer alan “Salih, P. (2024). Bilgi Toplumuna Geçiş Sürecinde OECD Ülkelerinin Hanehalkı BİT Erişimi ve Kullanımının Ekonomik Büyümeye Etkisi. *Hak-ış Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 13(35), 45-65.” referanslı makalede yazara ait Orcid numarası ve yazarın mevcut durumu sehven yanlış yazılmış olup makalede yer alan hatanın giderilmesi amacıyla bu düzeltme metni sunulmuştur. Aşağıda sunulan açıklama metni, ilgili makalenin dipnot açıklaması olarak düzeltme olarak yayınlanmıştır.

Makale URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3744988>

Bildirilen Düzeltilmiş Hali:

Dipnot: Doktora Öğrencisi, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Politika Anabilim Dalı, Ankara, pnrsalih3506@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1069-5777